

Bibó
Jogi és
Politika
Studományi
SZemle

Az ELTE Bibó István
Szakkollégium folyóirata

2020/2.

Bibó Jogi és Politikatudományi Szemle

2020. évi 2. szám

IMPRESSZUM

Kiadja: ELTE Bibó István Szakkollégium (1118 Budapest, Ménesi út 12.)

Felelős kiadó: ELTE Bibó István Szakkollégium

Főszerkesztő: Fazekas János

Felelős szerkesztő: Szentgáli-Tóth Boldizsár

Olvasó szerkesztő: Sziládi Péter

ISSN 2064-4388

A Szerkesztőbizottság tagjai: Ambrus István, Fazekas Marianna, Fleck Zoltán, Kukorelli István, Mándi Tibor, Menyhárd Attila

A Szerkesztőség tagjai: Gárdos Péter, Grad-Gyenge Anikó, Inzelt Éva, Nagy Csongor István, Oross Dániel, Paksi Gábor, Pozsár-Szentmiklós Zoltán

A borítót tervezte: Fábíán Áron

Alapítva: 2013.

Előszó és köszönetnyilvánítás

Tisztelt Olvasó!

A Bibó Jog- és Politikatudományi Szemle című folyóirat 2013-ban azzal a céllal indult útjára, hogy az ELTE Bibó István Szakkollégiuma tagjainak arra érdemes kutatási eredményeit a szélesebb szakmai közvélemény elé tárja, valamint felületet biztosítson a már végzett szakkollégistáknak, továbbá a Bibóhoz szorosan kötődő valamennyi szakembernek gondolataik közzétételére. Célunk az, hogy ezekkel az írásokkal is hozzájáruljunk a szakmai diskurzus élénkítéséhez, különös tekintettel a legfiatalabbak integrálására a tudományos közéletbe.

Jelen lapszámunk a fentebbi célok előmozdítására történő újabb vállalkozás, és beleillik abba a folyamatba, amely a többéves kihagyás után új lendületet kíván adni a folyóiratnak. Úgy gondoljuk, hogy a Szakkollégiumban folyó kutatómunka érdemes arra, hogy tudományos eredményeit minden érdeklődő el tudja olvasni.

Végignézve a lapszámban szereplő tanulmányok címeit, látható, hogy az érdeklődő olvasó a társadalomtudomány számos területéről olvashat írást: talál politikatudományi, szűk értelemben vett jogtudományi munkát, és olyan írást is, amely a jog és más társadalomtudomány határterületeit vizsgálja tudományos módszerekkel. Úgy gondoljuk, hogy éppen ezért a folyóirat kifejezetten alkalmas arra, hogy a Bibóban folyó szakmai munka sokszínűségét bemutassa. Sőt, ezen túlmenően arra is vállalkoztunk, hogy nemcsak bibósok, hanem a társadalomtudományok más művelőinek tanulmányait is megjelentessük. Azt reméljük, hogy az így meginduló, vagy még inkább folytatódó párbeszéd inspirálni fogja a szerzőket és az olvasókat egyaránt.

Mindezek alapján jó szívvel ajánljuk minden érdeklődőnek folyóiratunk legújabb számát.

Szentgáli-Tóth Boldizsár

Felelős szerkesztő

Fazekas János

Főszerkesztő

Tartalomjegyzék:

- Czabán Samu:** A spontán emberismeret jogpszichológiai vonatkozásai, a veszélyes döntések elmélete és a demokratikus döntéshozatal kognitív kihívásai **4**
- Császár-Nagy Noémi, Kovács Zsófia:** Párhuzamosok találkozása a pszichológiai szakmai fogalmak és a jogszabályi definíciók ellentmondásai és kölcsönös hiányosságai a kuruzslás módosított törvényi tényállása vonatkozásában **22**
- Lovász Dorottya:** A társadalomszemiotika használhatósága a politikai kommunikáció kutatásban. Egy aktorkonstrukciót feltáró kutatási terv bemutatása Torgyán József példáján keresztül **38**
- Miskó Dávid:** Miért és hogyan taktikázhatunk választáskor? A taktikai szavazás motivációinak és stratégiáinak bemutatása a magyarországi taktikai szavazás lehetséges irányainak felvázolásával **59**
- Morauszki Rita:** Felerősít vagy ellensúlyoz? A jogbérleti szerződés vizsgálata a franchise-aszimmetria tükrében **84**
- Morauszki Rita:** Meddig véd a kógencia? avagy a franchise szerződés (európai) szabályozási modelljeinek kritikája **107**
- Sebestyén Annamária:** Mobilizáció, mobilizálók és mobilizáltak a magyar nappali tagozatos hallgatók körében **126**
- Szabó Szandra:** Az uniós támogatásokkal kapcsolatos szabálytalanságok kialakulásában közrejátszó háttérfaktorok **149**

Czabán Samu

A spontán emberismeret jogpszichológiai¹ vonatkozásai, a veszélyes döntések elmélete és a demokratikus döntéshozatal kognitív kihívásai

„A tükröknek hosszabban el kellene tűnődniük, mielőtt visszatükröznek valamit.”

Jean Cocteau

I. A lélek és a borítója

Ne ítéld meg a könyvet a borítójáról! Mondja a közhely, de vajon engedelmeskedik-e a parancsnak az emberi megismerés? Vagy kell-e egyáltalán engedelmeskednie neki? Hiszen Cicero bölcsessége valahol az ellenkezőjére utal: „ahogyan az arc a lélek tükre, akként a szem a lélek lámpása” (Ut imago est animi voltus sic indices oculi)!² Ez a frázis a Bibliában is megjelenik: „A test lámpása a szem. Ha azért a te szemed tiszta, a te egész tested világos lesz (Máté 6:22.). Ha pedig a te szemed gonosz, a te egész tested sötét lesz (Máté 6:23.)”. Az ezekből létrejövő szem, illetve az arc a lélek tükre mondások különböző változatai, ahogy a magyarban, használtak és ismertek a francia és angol nyelvben is.³ Tartalmukban pedig arra utalnak, hogy a vizuális információk adta megérzéseink hasznosak egy ember megítélésénél. A közmondások, közhelyek és mindenféle tovább élő bölcsességek sajátossága, hogy minden frappáns állításnak van egy hasonlóan frappáns ellenpárja. Néha nehéz eldönteni, melyiknek adjunk igazat? A közmondások antinómikus struktúrája talán csak bölcsen illeszkedik a valóság összetettségéhez és ellentmondásosságához. Ezt a gondolatmenetet követve a népi igazságok és ellentétpárjuk is hasonlóan értékes információkkal szolgálnak a világ megértéséhez, együttesen fogják meg a valóság megfoghatatlanságát. De az is lehet, hogy néha egyik felük tudományosan igazabb, míg másik felük félrevezető módon erősíti meg hibás megérzéseinket az emberi természetről és a világ működéséről.

Személyes benyomásaink az emberekről gyakran gyorsan és spontán módon alakulnak ki.⁴ A megismerés kezdetén, mindössze 100 milliszekundum alatt makacs megérzések jönnek létre bennünk a másik emberről, egyszerű képi információk alapján.⁵ A szem és az arc, az emberi borító legnyilvánvalóbb részei valóban mély benyomásokat hoznak létre bennünk. Az viszont már nem annyira világos, mennyire ferdít az a bizonyos tükrök. Több tanulmány is foglalkozik azzal, hogy maga a megjelenés, az arcvonások keltette benyomás kitörölhetetlenül hatással lesz későbbi ítéleteinkre, így a bíró által hozott ítéletekre is. Ezért jogilag is releváns a kérdés. Vajon tükrözik-e ezek a benyomások a lelket, vagy nem árt, ha inkább belelapozunk a

¹ Hogy pontosan mi is az a jogpszichológia, vagy hol húzódnak a jog és pszichológia határai, itt nem részletezem, lásd erről pl: CZABÁN Samu: „Jog és pszichológia, rendszertani nehézségek és pszeudopszichológia az igazságszolgáltatásban” *Themis* 2018/2. 5–22.; 5.

² Marcus Tullius CICERO: *A szónok. Cicero. Válogatott Művei* 1974. mmi.elte.hu/szabadbolcseszlet/mmi.elte.hu/szabadbolcseszlet/mediatar/antik_es_reneszansz_esztetikatorntenet/cicero_a_szonok.html

³ „Vultus est index animi”, „The face is the index of the mind”, „Les yeux sont le miroir de l'âme”

⁴ Alexander TODOROV – Manish PAKRASHI – Nikolaas OOSTERHOF: „Evaluating faces on trustworthiness after minimal time exposure” *Social Cognition* 2009/6. 813–833.; 813.

⁵ Janine WILLIS – Alexander TODOROV: „First impressions: Making up your mind after a 100-ms exposure to a face” *Psychological science* 2006/7. 592–598.

könyvbe? Mennyire bízhatunk a megjelenés keltette intuíciónkban a modern pszichológia szerint? És hogy kapcsolódik mindez a demokratikus döntéshozatalhoz?

II. Nemzetközi emberi jogvédők, vagy köztörvényes bűnözők?

A bíróság előtt megjelenő emberek arcát a bírák és az esküdtek is „releváns” információk gazdag forrásának tekintik.⁶ Kinézetünk meg nem érdemelt negatív vagy pozitív irányú előzetes ítéleteket hoz létre környezetünkben. Ezen ítéletek pedig sokszor társadalmi sztereotípiákba rendeződnek. Szinte szociálpszichológiai közhely, hogy az emberek a fekete bőrszínt, mint fizikai tulajdonságot a bűnözéssel társítják (természetesen hibásan).⁷ Érdekes adalék: a rassznál pontosabban előre jelzi a diszkrimináció mértékét az, hogy az illető mennyire hasonlít a rasszhoz kötődő sztereotipikus képhez. Blair és társai kutatásukban az egyes bebörtönzött személyekről fényképeket készítettek, majd kiértékeltek azokat arra vonatkozóan, hogy milyen mértékben rendelkeznek az afro-amerikaiakra jellemző tulajdonságokkal. A tanulmány arra a megállapításra jutott, hogy azok az afro-amerikaiak, akiket a legtöbb a negrid raszra jellemző tulajdonsággal jellemeztek, szignifikánsan hosszabb büntetéseket kaptak.⁸ Ugyanúgy, az esküdteket nemcsak az a tény befolyásolja például, hogy az alperes fekete, hanem az is, hogy az alperes sztereotipikusan feketének tűnik e. Azoknál a vádlottaknál, akik a sztereotipikus eloszlás szerint a feketékről alkotott általános képhez közel estek, a halálos ítélet kiszabásának esélye több mint kétszeresére növekedett.⁹ Arcvonásaink hatalma azonban nem korlátozódik a rassz alapú sztereotípiákra. Kinézet alapján vonunk le következtetéseket például mások megbízhatóságáról is.

A megbízhatóság egy nagyra értékelt tulajdonság a társadalomban, és úgy tűnik, az emberek igencsak hasonló vonásokat tartanak megbízhatónak.¹⁰ A megbízhatóság észleléséről azonban hiába van köztünk konszenzus, a kutatások alapján ez messze nem jár együtt az illető tényleges megbízhatóságával. Pszichológusok kísérletükben két igencsak eltérő kategóriába tartozó emberek arcképét villantották fel a résztvevőknek: Nobel békedíjasok, illetve egyéb nemzetközi humanitárius cselekedeteikről ismert emberek arcképét és az FBI által legkeresettebbnek minősített bűnözők fotóit.¹¹ Bár intuíciónk aprónyit segítenek, a véletlennél csak kicsivel jobban tudjuk megbecsülni ezen arcok megbízhatóságát és csoporttagságát. Bolygónk leginkább tiszteletre méltó emberbarátai és legkönyörtelenebb bűnözői között, benyomásaink tekintetében nem sok különbség van. Az arc a lélek tükré mondás tehát tudományosan hibásnak látszik.

⁶ Stephen PORTER – Leanne ten BRINKE: „Dangerous decisions: A theoretical framework for understanding how judges assess credibility in the courtroom” *Legal and Criminological Psychology* 2009/1. 119–134.; 125.

⁷ Paul G. DAVIES (et al.): „Seeing Black: Race, crime, and visual processing” *Journal of Personality and Social Psychology* 2004/6. 876–893.

⁸ Irene BLAIR – Charles JUDD – Kristine CHAPLEAU: „The influence of Afrocentric facial features in criminal sentencing” *Psychological Science* 15. 2004/1. 674–679.

⁹ Jennifer EBERHARDT – Paul G. DAVIES – Valerie PURDIE-VAUGHNS: „Looking deathworthy: perceived stereotypicality of black defendants predicts capital-sentencing outcomes” *Psychological Science* 2006/1. 383–386.; 385.

¹⁰ Nalini AMBADY (et al.): „Accuracy and consensus in judgments of trustworthiness from faces: Behavioral and neural correlates” *Journal of Personality and Social Psychology* 2013/3. 409.

¹¹ Leanne ten BRINKE (et al.): „Is the face a window to the soul? Investigation of the accuracy of intuitive judgments of the trustworthiness of human faces” *Canadian Journal of Behavioural Science/Revue canadienne des sciences du comportement* 2008/3. 171–172.

Eme megbízhatatlanság ellenére a vizuális percepción alapuló benyomásaink nagyon erősek és tartósak. Sokszor ellenállnak az ezzel ellentétes, az adott ember viselkedéséről előhívható konkrét információknak is.¹² Meglepő módon továbbá, minél motiváltabbak vagyunk például a megtévesztő magatartás leleplezésére, annál rosszabbul teljesítünk benne.¹³ Megjegyzendő, még ha a hitelesség-észlelésünk pontos is lenne, a tanúk hitelességét akkor sem lehet összekeverni a tanúvallomások megbízhatóságának vagy pontosságának kérdésével. Szilárd bizonyítékok vannak arra vonatkozóan, hogy a megbízható emberek emlékei nem feltétlenül helyesebbek.¹⁴

A humanitárius, vagy bűnöző kísérletnek volt egy idő dimenziója is, ami kifejezetten beszédes. Egyeseknek 100 másodpercük, másoknak csak fél percük volt ítéletet hozni. Érdekes módon a 100 másodperc elteltével kialakult megbízhatósági ítéletek pontosságukban nem különböztek a 30 másodperc után megfogalmazottaktól, ami megerősíti, hogy a megbízhatóság következtetései azonnal megjelennek egy arc megpillantásakor és idővel sem változnak.¹⁵

Összegezve: a megbízhatóságot, vagy éppen megbízhatatlanságot sugárzó arcvonásaink nem túl fair módon egész életünk minőségére kihathatnak. És sajnos, az életünk végét is meghatározhatják. Mikor jogpszichológusok utána jártak, azt találták, hogy a kevésbé megbízhatónak tűnő emberek teljesen igazságtalan módon szigorúbb büntetőjogi ítéleteket kapnak ugyanazon bűncselekményekért.¹⁶ De ennél is sokkal több – bár logikusan következik fentiekből - ami a legnagyobb tétre menő ügyeknél történik. A kevésbé megbízható arcú emberekre a bíróság nagyobb valószínűséggel szab ki halálos ítéletet: derült ki a halálsoron lévő Floridai fogvatartottak arcának vizsgálatánál.¹⁷ A kutatók nem álltak meg és összegyűjtötték az Innocent Project adatbázisából azokat az ártatlanul elítélt embereket, akiket később, nagyrészt DNS bizonyítékok alapján felmentettek.¹⁸ A felmentettek arcképeit kettészedték, azokra, akik életfogytiglant kaptak, és azokra, akikre halálbüntetést szabtak ki az életfogytiglan helyett, majd az arcképeik megbízhatóságát megítéltették amerikai munkásokkal. Az arcokról levont megbízhatósági ítéletek és a bíróság által kiszabott halálos ítéletek itt is előre jelezték egymást.

¹² John R. RUDOY – Ken A. PALLER: „Who can you trust? Behavioral and neural differences between perceptual and memory-based influences” *Frontiers in Human Neuroscience* 2009/3. 16.

¹³ Sean McCABE (et al.) „Genius is 1% inspiration and 99% perspiration... or is it? An investigation of the impact of motivation and feedback on deception detection” *Legal and Criminological Psychology* 2007/2. 297–309.

¹⁴ Guri C. B. DREVLAND (et al.): „The importance of being earnest: Displayed emotions and witness credibility” *Applied Cognitive Psychology: The Official Journal of the Society for Applied Research in Memory and Cognition* 2003/1. 21–34.; 21.

¹⁵ BRINKE (11. lj.) 171–175.

¹⁶ PORTER–BRINKE (6. lj.) 119–134.; Stephen PORTER – Leanne ten BRINKE – Chantal GUSTAW: „Dangerous decisions: The impact of first impressions of trustworthiness on the evaluation of legal evidence and defendant culpability” *Psychology, Crime & Law* 2010/6. 477–491.; John Paul WILSON – Nicholas O. RULE: „Facial trustworthiness predicts extreme criminal-sentencing outcomes” *Psychological science* 2015/8. 1325–1331.; 1329.

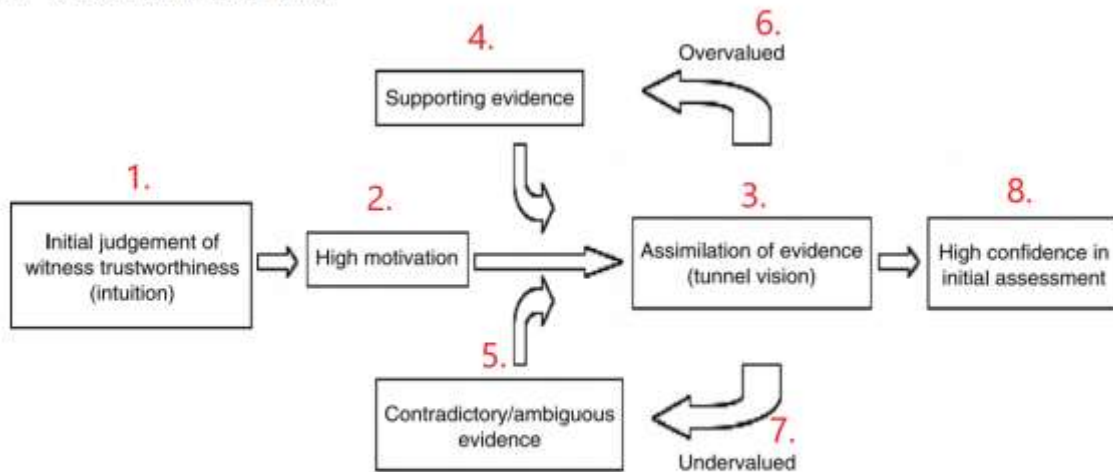
¹⁷ WILSON–RULE (16. lj.) 1329.

¹⁸ WILSON–RULE (16. lj.) 1328–29.

III. Veszélyes döntés elmélet

Az arcokra jellemző tulajdonságokból egyszerűen túláltalánosítunk, és ez látszik érvényesülni a bíróságon is. Ezt nevezték el jogpszichológusok „veszélyes döntés elméletnek” (dangerous decisions theory, DDT).¹⁹ A DDT szerint a vádlott (tanú, alperes, felperes) arcvonásainak és érzelmkifejezésének nagy szerepe van a hitelesség megítélésében. Ez a kezdeti benyomás pedig „veszélyes” döntések sorozatát indítja el, tulajdonképpen ezt a láncreakciót tartja veszélyesnek az elmélet. Az arcról levont automatikus következtetés intuícióként jelenik meg a jogi szereplők személyes tapasztalatában. A hitelességre vonatkozó ezen benyomás teljesen irracionális, mégis egy adott irányba fogja motiválni a további megismerést. A döntéshozó ésszerűsíti ezt az irracionális motivációt a megbízhatóságra és a megtévesztő magatartás azonosítására vonatkozó szubjektív sémáin keresztül. Ezzel pedig az ítélet irracionális hólabdaszerűen növekedni fog. A kezdeti elköteleződés a vádlott (tanú, alperes, felperes) hitelességével kapcsolatban visszafordíthatatlanul csőlátást eredményez. A vádlott (tanú, alperes, felperes) kétértelmű magatartása innentől mindig a hiteltelenség (bizonytalanság, bűnösség) vagy pont a hitelesség (őszinteség, ártatlanság) téves értékeléséhez fog vezetni. Ezt a folyamatot nagyon érthetően mutatja be az elmélet kidolgozója által készített lenti ábra:

126 S. Porter and L. ten Brinke

Figure 1. DDT: a framework for understanding how flawed decisions about witness credibility occur in the courtroom.

20

Ez különösen súlyos, tekintve hogy a bírósági tárgyalások sokszor egyfajta hitelességi versennyé fajulnak, ahol a különböző, szemben álló tanúk és elbeszélések érzékelt megbízhatósága dönt.²¹ A hitelesség kiértékelésére több bíróság is egyfajta „józan ész” érvelést alkalmaz: hogy ki hiteles s ki nem, az egyszerűen józan ész kérdése. A hétköznapi

¹⁹ PORTER–BRINKE (6. l.) 119–134.

²⁰ 1. kezdeti ítélet a szemtanú megbízhatóságáról (intuíció) 2. magas szintű motiváltság 3. a bizonyítékok asszimilációja (csőlátás) 4. támogató bizonyítékok 5. kétértelmű, ellentétes bizonyítékok 6. túlértékelés 7. alulértékelés 8. az eredeti ítéletre vonatkozó megerősödött magabiztosság

²¹ PORTER–BRINKE (6. l.) 120. A tanulmány itt az Air India tömeggyilkosság (R. v. Malik és Bagri, 2005) tárgyalását hozza fel példának, ahol a bíróság is arra a következtetésre jutott, hogy az ügy lényegében egy hitelességi versenyre redukálódott: „determination of guilt devolves to the weighing of the credibility of a number of witnesses who testified in these proceedings.”

emberek is nap mint nap megítélik, hogy valaki hazudik vagy igazat mond! Mi olyan bonyolult ebben?²² 206 kutatás és 24 483 ítélet metaanalíziséből pszichológusok arra jutottak, hogy az emberek átlag 54%-ban képesek megkülönböztetni a hazugságot az igazságtól.²³ Tehát, ha érmedobással döntünk a hitelességről, ami 50% eséllyel igen vagy nem, közel hasonló valószínűséggel leplezzük le a hazudozókat. Az a „józan ész”, amiből senki se kér többet, mert mindenkinek elég jutott,²⁴ végül mégsem lesz megfelelő alapja a hitelesség megítélésének.

Az eredmény nagyon hasonló volt, amikor az Amerikai Titkosszolgálat, Központi Hírszerző Ügynökség, Szövetségi Nyomozó Iroda, Nemzetbiztonsági Ügynökség, Kábítószer-ellenes Hivatal, Kaliforniai rendőrség és bíróságok alkalmazottait vizsgálták.²⁵ A résztvevőknek videón mutattak be 10 embert, akik vagy hazudtak, vagy az igazat mondták az érzéseik leírásakor. A kísérletben egyedül a titkosszolgálat teljesített jobban, mint a pusztán véletlen, bár ők szignifikánsan pontosabbak voltak, mint az összes többi csoport. A véletlenszerűség márpedig igencsak távol van a jogi és hatósági döntéseknél elvárt bizonyossági szinthez képest.

A fenti magas hibaszázaléknak egyik oka, hogy az emberek általában a hazugságot az ideges magatartás jeleivel társítják, mint például beszédzavarok, hosszabb szünetek, a szemkontaktus elkerülése és a test gyakoribb mozgása, míg a pszichológiai szakirodalom ezt a korrelációt nem támasztja alá.²⁶

„Corkum és Jabarian egyáltalán nem voltak hihetőek. Mindketten a diszkomfort klasszikus jeleit mutatták a bíróság előtt. Mindkettőjüknek kitérő volt a szemmozgása. A történet bizonyos pontjaiban a hamisság egyértelmű jeleit mutatták”

Hozza fel a tanulmány példának a kanadai bíró magyarázatát a Laurentide Motels v. Beauport ügyben. Felhossa itt továbbá a Morales v. Artuz ügyet is, amiben a bíró a napszemüveg levételére kötelezte a tanút, mert állítása szerint a hitelességre vonatkozó ítéletet nem tudja meghozni a szem megfigyelésének a hiányában. Kérdéses, hogy a szemek megfigyelése mennyire lehet egy bizonyíték mérlegelésének alapja. Amikor kifejezetten bírókat kérdeztek meg, miről ismerik fel a megtévesztő magatartást, teljesen különböző válaszokat írtak, ellenben magas pontszámot adtak saját, a megtévesztés észlelésével kapcsolatos képességeiket illetően.²⁷ A bíróknak tehát nincs következetes stratégiájuk a hitelesség felmérésére, de legalább elfogultak saját képességeiket illetően.²⁸ Ebből nyilván az

²² PORTER–BRINKE (6. lj.) 121. Supreme Court case R. v. Francois 120 S. Porter and L. ten Brinke (1994), Justice McLachlin idézi: ‘In the end, the jury must decide whether it believes the witness’s story in whole or in part. That determination turns on the demeanour of the witness and the common sense of the jury’

²³ Charles F. BOND – Bella M. DEPAULO: „Accuracy of deception judgments” *Personality and social psychology Review* 2006/3. 214–234.

²⁴ „Nincsen semmi, ami igazságosabban van elosztva az emberek között, mint a józan ész; mert mindenki azt hiszi, jutott neki belőle; többet, mint amennyi van, még azok sem igen szoktak maguknak kívánni, kiket minden más dologban csak igen nehéz kielégíteni.” Rene DESCARTES: *Értekezés a módszerről. Értekezés az értelem helyes használatának és a tudományos igazságok kutatásának módszeréről* Ford.: Zempléni Jolán mek.oszk.hu/01300/01321/01321.htm

²⁵ Paul EKMAN – Maureen O’SULLIVAN: „Who can catch a liar?” *American psychologist* 1991/9. 913.

²⁶ PORTER–BRINKE (6. lj.) 122.

²⁷ PORTER–BRINKE (6. lj.) 123.

²⁸ PORTER–BRINKE (6. lj.) 124.

következik, hogy hasonló bizonyítékok különböző bírák általi értékelése nagyon változó eredményekre vezethet.

Rontja a helyzetet, hogy ha lenne is konszenzus a bírók között a hazugság mintázataiban, az nem lenne egységesen alkalmazható etnikailag és kulturálisan különböző csoportok tekintetében. Például azok a bírók, akik a szemkontaktus elkerülését a hazugság jeleként értékelik, tévesen értelmezhetik azon kulturális csoportokból származó emberek gesztusait, akiknél az erős szemkontaktus felvétele egy adott tekintéllyel szemben pont, hogy a tiszteletlenség jele.²⁹ Ez a helyzet, hívja fel a figyelmet egy Kanadai kutatás például az ottani bennszülött kultúrákkal is. Míg az őslakosoknál a direkt szemkontaktus durva, ellenséges, tolakodó gesztus, addig a fehér kanadai kultúrában ez az őszinteség és magabiztosság jele. Azt is több szerző felveti, hogy ez a kulturális különbség lehet az egyik tényezője a kanadai börtönökben az őslakosok indokolatlan felülreprezentáltságának. Non-verbális viselkedésüket a tárgyalóteremben igazságtalanul a hitelesség hiányának tekinthetik.

A szakirodalom összegzéséből világosan megállapítható, hogy ebből a szempontból nincs semmilyen érdemi hozzáadott értéke a jogi képzettségnek, pedig alappal feltételezhetnénk, hogy az ilyen háttér hitelesség felmérésének képességét.³⁰ Noha a hitelességgel kapcsolatos hibák gyakoriságát a tárgyalóteremben pontosan nem lehet tudni, számos téves ítélet azt sugallja, hogy a hitelesség értékelésének folyamatában rendkívül sok hiba van.³¹ Ami teljesen biztos, hogy a megbízhatóság értékelésére alkalmazott automatikus sémáinkban bár megbízunk, azok megbízhatatlanok.

IV. Érzelmek észlelése a tárgyalóteremben

A hitelesség érzékelését erőteljesen befolyásolják a megfelelő érzelmi kifejezést érintő társadalmi sztereotípiák is. Kaufmann, Drevland, Wessel, Overskeid és Magnussen 2003-ban elvégzett kísérletükben úgy találták, hogy a vádlott észlelt hitelessége nemi erőszak esetén nagyrészt az általa kifejezett érzelmeken alapszik. Amennyiben a társadalmi egyezmények által előírt módon viselkedik egy tanú (sértett, vádlott...) hitelesnek fogják tekinteni. Ha azonban a tanú (sértett, vádlott...) viselkedése nem felel meg ezeknek az elvárásoknak, kevésbé hitelesnek fogják tekinteni.³² Ez nagyon problémás, mert a társadalmi sztereotípiák csak részben felelnek meg az érzelmek egyéneként változó, valódi kifejezésének és szabályozásának.³³

Könnyen feltételezhető, hogy az emberek naiv pszichológiai nézetei egy erőszakon átesett ember érzelmeiről hibásak. A józan ész adta megérzés itt is talán csak a 18 éves korunkra összegyűjtött előítéleteink összessége.³⁴ Ha igaznak bizonyul, hogy az erőszakos áldozatok általában zárkózottan vagy semleges érzelmi módban adják elő vallomásaikat, amint azt a kutatók feltételezik, az az elítélések aránytalanságát jelentheti a ténylegesen elkövetett nemi

²⁹ PORTER–BRINKE (6. l.) 124.

³⁰ PORTER–BRINKE (6. l.) 125.

³¹ PORTER–BRINKE (6. l.) 121.

³² DREVLAND (14. l.) 30.

³³ DREVLAND (14. l.) 30.

³⁴ „Common Sense Is Nothing More Than a Deposit of Prejudices Laid Down in the Mind Before Age Eighteen” Albert Einsteinnek tulajdonítva

erőszak gyakoriságához képest. Ráadásul nem elég, hogy csak részben tudjuk szétválasztani az érzelmi kifejezést a történet tartalmi megítélésétől (utóbbit az emocionális jelek sokszor teljesen felülbírálják),³⁵ de:

„talán ugyanolyan aggasztó, hogy a résztvevők nem veszik észre, az érzelmi kifejezés mennyire befolyásolja őket a hitelesség értékelésében [...] Erős a diszkrepancia a ténylegesen felhasznált információ és a használt információkkal kapcsolatos vélekedések között. Ezek a megállapítások nem túl meglepők, tekintve a korábbi megfigyeléseket, miszerint a megtévesztő viselkedésre utaló jelekről alkotott véleményünk nem korrelál a megtévesztés tényleges jeleivel. Az emberi megismerést nagyrészt az információfeldolgozás implicit és nem racionális meghatározói szabályozzák. Amikor ezek a tényezők tárgyalótermi kontextusban működnek, és jelentősen befolyásolják a bírósági határozatokat, veszélyt jelenthetnek a jogi igazságosságra”³⁶

A fenti egy a pszichológiában gyakran előkerülő megállapítással rezonál, miszerint gyakran vagyunk vakok saját vakságunkra.³⁷

V. Babaarcú bűnözők

Bizonyos arcvonásokat együttesen, sztereotipikus módon értékelünk és társítunk személyiségvonások komplexumával. Ilyen például a babaarcúság, aminek ismertetőjegyei a nagy, kerek szem, a magas szemöldök és kis áll, ami a viselőjét melegebbnek, nagylelkűbbnek, kedvesebbnek és becsületesnek tünteti fel.³⁸ Hogyan csapódik ez le a tárgyalóteremben?

A babaarcú emberek ritkábban veszítik el a pert, mint az érett arcvonásokkal rendelkező emberek!³⁹ Ráadásul a babaarc hatalma a bűncselekmény szubjektív tényállási elemére is kihat. A babaarcú vádlottakat összehasonlítva az érett arcuakkal nagyobb valószínűséggel fogják gondatlanságból elkövetett bűncselekményért elítélni, mint szándékosért.⁴⁰ Ezenkívül egy szándékos bűncselekményért elítélt babaarcú emberrel szemben a kiszabott büntetés is alacsonyabb lesz.⁴¹

³⁵ DREVLAND (14. lj.) 31.

³⁶ DREVLAND (14. lj.) 31. – fordított szöveg eredeti verziója: „Perhaps equally alarming is the participants lack of awareness of the emotional expression as a factor in their judgements of credibility. This finding corresponds to previous results that show large discrepancies between the information actually used by participants in judgements of credibility and their own beliefs about the information used. These findings are also not very surprising in view of the well-established observation that our belief about behavioural cues to deception do not conform to actual deceptive behaviour. To a large extent, human cognition is governed by implicit and non-rational determinants of information processing. When such factors operate in real forensic contexts, significantly affecting judicial decisions, they may pose a threat to legal justice.”

³⁷ Lásd pl: Daniel KAHNEMAN: *Gyors és lassú gondolkodás* (Budapest: HVG Kiadó Zrt. 2019) 32.

³⁸ Diane S. BERRY – Leslie Z. MCARTHUR: „Some components and consequences of a babyface” *Journal of personality and social psychology* 1985/2. 312.

³⁹ Rafaele DUMAS – Benoit TESTÉ: „The influence of criminal facial stereotypes on juridic judgments” *Swiss Journal of Psychology* 2006/4. 237–244.; 238.

⁴⁰ Diane S. BERRY – Leslie ZEBROWITZ-MCARTHUR: „What's in a face? Facial maturity and the attribution of legal responsibility” *Personality and Social Psychology Bulletin* 1988/1. 23–33.

⁴¹ DUMAS–TESTÉ (39. lj.) 238.

Ugyanez igaz a vonzó emberekre is. Morálisabbnak, intelligensebbnek és kevésbé veszélyesnek látjuk őket. A vonzó emberek nagyobb valószínűséggel kapnak munkát és 12%-al többet keresnek.⁴² Minél vonzóbb egy vádlott, annál kisebb büntetést fognak kiszabni rá.⁴³ A nem túl vonzó szexuális bűnözőket például veszélyesebbnek látjuk és a visszaesésük esélyét is felülértékeljük.⁴⁴ Bár a fenti jogpszichológiai kutatások büntető ügyeket vizsgáltak, semmi okunk nincs feltételezni, hogy ez a hatás ne érvényesülne egy polgári per során ugyanúgy.

Léteznek továbbá kifejezetten sztereotípiák a bűnözői és a nem bűnözői arcokról. Meglepően konszenzusosan asszociálunk egyes arcokról bizonyos bűncselekménytípusokra: egyesek sokunk szemében úgy néznek ki, „mint egy erőszakoló, egy sorozatgyilkos vagy mint egy fegyveres rabló.”⁴⁵ Ítéleteink meghozatalánál az arc és a bűncselekmény kongruenciájára fogunk törekedni, így ezek a címkék kifejezetten veszélyesek lehetnek. A bűnösséget nagyobb valószínűséggel fogják megállapítani, ha a vádlott arca egybeesik a hozzá társított bűncselekménnyel.⁴⁶

VI. Az esztétikai és morális ítéleteink kapcsolata

Ahogy a fentiekből kiderült, az attraktív emberek előnyöket élveznek az élet számos területén, de vajon mennyire mély a szép az jó is sztereotípiája? A kutatók morális döntéseink és esztétikai ítéleteink neurális alapjait vizsgálva átfedéseket találtak a szépség és a jóság agyi feldolgozása között. Az orbitofrontális kéreg, a történet egyik főszereplője alapvető szerepet játszik a szociális magatartás szervezésében.⁴⁷ Akinek ezen agyi területe károsodik, kevésbé képes a morálisan adekvát viselkedésre, és akiknél az OFC régió alacsonyabb szürkeállomány-tartalommal rendelkezik, magasabb pontszámot ér el a pszichopátia skálán.⁴⁸

Nőknek a kísérletben először férfi arcokat mutattak, amiket értékelni kellett szépség alapján. Majd cselekvés-jóságértékelési feladatot végeztek, azaz ezen férfiak által elkövetett hipotetikus múltbeli cselekedeteket értékelték. A cselekvések nagyon eltérőek voltak morális töltetüket nézve, például megerőszakolt egy kislányt vagy megmentette hűgát a fulladástól. Az MRI-vizsgálatok során az derült ki, hogy a vonzó arcok és a jó cselekedetek azonos agyi régió, a mediális orbitofrontális kéreg fokozott aktivitásával jártak.⁴⁹ Ez az összekapcsoltság a másik oldalt is megtalálható volt. A csúnyának ítélt arcok és a morálisan elfogadhatatlan

⁴² Takashi TSUKIURA – Roberto CABEZA: „Shared brain activity for aesthetic and moral judgments: implications for the Beauty-is-Good stereotype” *Social cognitive and affective neuroscience* 2010/1. 138–148.; 138

⁴³ John E. STEWART: „Defendant's Attractiveness as a Factor in the Outcome of Criminal Trials: An Observational Study 1.” *Journal of Applied Social Psychology* 1980/4. 348–361.; John E. STEWART: „Appearance and punishment: The attraction-leniency effect in the courtroom” *The Journal of social psychology* 1985/3. 373–378.

⁴⁴ Victoria M. ESSES – Christopher D. WEBSTER: „Physical Attractiveness, Dangerousness, and the Canadian Criminal Code 1.” *Journal of Applied Social Psychology* 1988/12. 1017–1031.

⁴⁵ Daniel A. YARMEY: „Stereotypes and recognition memory for faces and voices of good guys and bad guys” *Applied Cognitive Psychology* 1993/5. 419–431.

⁴⁶ DUMAS–TESTÉ (39. l.) 242.

⁴⁷ BENDE István (et al.): *Bevezetés a neuropszichológiába* (Budapest: Medicina 2008) 14. fejezet - A szociális kapcsolatok neuropszichológiai zavarai.

www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_524_Bevezetes_a_neuropszichologiaba/ch15.html

⁴⁸ TSUKIURA–CABEZA (42. l.) 139.

⁴⁹ TSUKIURA–CABEZA (42. l.) 145.

cselekedetek is ugyanazt az agyi régiót, az insularis kérget stimulálták. Kutatások alapján feltehetően az insularis kéreg felelős a büntetés, illetve az undor és a félelem agyi feldolgozásáért is.⁵⁰ Mi lehet az utóbbiak oka?

Evolúciósan is igaz, hogy dolgok kialakítása drága, reprodukálása olcsó – kevesen tudnánk újra feltalálni kereket, de ha már megvan a kultúránkban, könnyű sokszorosítani.⁵¹ Ha tud, a szervezet is inkább meglévő rendszereket használ, mint újakat fejleszt ki. Erre írja Mérő László kicsit sarkosan, hogy az evolúció nem tervez, hanem gányol. Lehetséges tehát, hogy „a szép az jó” jelenség egyszerűen neurológiailag determinált: ugyanazokat az agyi pályákat használjuk a szépség és a moralitás, illetve ugyanazokat a fizikai undor és a helytelen cselekvések feldolgozására. Ez a megosztottság téves ítéleteket hozhat létre, az ingerek ugyanis ugyanazt a gombot nyomják meg, mi pedig a kimeneti érzetből nem tudunk jól különbséget tenni a gombnyomás okai között.

Ugyanilyen neuropszichológiai átfedés, ami miatt hibás az érzelmek és a racionális döntéshozatal szigorú elválasztása is. Az érzelmek szomatikus markerként segítik a döntéshozatalunkat, azok a betegek például, akiknek érzelmi rendszerük sérült, képtelenek a megfelelő, logikus döntéshozatalra (szomatikus markerek elmélete).⁵² Az érzelmek sűrítik korábbi tapasztalatainkat és zsigeri válaszok formájában kezelhető méretűre szűkítik a vizsgálandó döntési alternatívák körét.⁵³ Akinek a fent tárgyalt orbitofrontális kérgé sérült vagy nem funkcionál normálisan, korlátozottan fér csak hozzá az emocionális állapotait jelző belső ingerekhez és ehhez a sűrített tudáshoz, emiatt nem tud megfelelő szociális és morális döntéseket hozni.⁵⁴

Nem elválasztható tehát a racionális és az érzelmi gondolkodás, túlzottan összekevert mechanizmusok az emberi agyban és döntéshozatalban.⁵⁵ Bár a markerek, így az érzelmek funkciójukat tekintve racionálisnak mondhatók, irányítják és gyorsítják a döntéshozatalt, de nem a racionális, tudatos gondolkodásból származnak. A pszichológia affektív forradalmának eredményei összesűrítve azt tanítják: érzelmek nélkül nincs értelem!⁵⁶

VII. Barát és ellenség

Miért van a működésünkbe kódolva az arc a lélek tükre elv? Az első mentális rendszer⁵⁷ – amely a gyors, automatikus és tudat alatti döntésekért felelős - folyamatosan monitorozza és

⁵⁰ TSUKIURA–CABEZA (42. l.) 145.

⁵¹ Daniel C. DENNETT: „Az alkalmazkodás szintjei: a fajok fejlődésétől a gondolati szelekcióig” PLÉH Csaba (et al.) (szerk): *Lélek és evolúció* (Budapest: Osiris 2001) 76.

⁵² Antonio R. DAMASIO: *Descartes tévedése: Érzelem, értelem és az emberi agy* (AduPrint: Budapest 1996)

⁵³ MÉRŐ László: *Az érzelmek logikája* (Budapest: Tericum 2013) 154–155.

⁵⁴ BENDE (47. l.) 14.6. Szomatikus marker hipotézis (Somatic Markers Hypothesis)

⁵⁵ Lásd a témában pl.: Luiz PESSOA: *The cognitive-emotional brain: From interactions to integration* (Cambridge: MIT Press 2013)

⁵⁶ MÉRŐ (53. l.) 156–157.

⁵⁷ A modern kognitív pszichológia az érthetőség kedvéért az ember mentális folyamatait két nagyobb rendszerbe gyűjti. Az egyik a gyors gondolkodás, azaz az első rendszer: ez az automatikus, tudat alatti, intuitív és asszociatív részünk. A másik pedig a lassú gondolkodás, azaz a második rendszer. Ez a racionális, logikus problémamegoldó énünk. Ők a bennünk zajló történet főhősei, gondolkodásunk két hatalmi centruma. Hogy mikor melyiket használjuk, arra Daniel Khaneman a következő könnyen letesztelhető példát hozza fel: „Amikor megkérdezik tőlünk, mennyi 2+2, rávágjuk, hogy 4. Nem gondolkodunk rajta tudatosan. Valójában azt sem

értékeli a világot. Keresi a körülöttünk lévő potenciális veszélyforrásokat, ellenőrzi, hogy normálisan működnek-e éppen a dolgok környezetünkben. Ezzel a folyamattal jár, hogy pillanatok alatt értékeljük a körülöttünk lévő embereket is, leginkább arcukról – például mennyire domináns (utalhat erre a szögletes áll), mik a szándékai (mosolyog – tehát barátságos).⁵⁸ Amennyiben egy arctípushoz, érzelmekhez személyiségbeli jegyeket társítunk, azok automatikusan meggyőződéseket fognak kialakítani bennünk. Ez a folyamat általában lényegében kikapcsolhatóan, automatikus, és tudat alatti.

Legtöbbször nem is vagyunk tisztában azzal, hogy egy ítéletet a másikról valójában megjelenése alapján hoztuk meg. Ha azonban belegondolunk, markánsabb formájában mindenki tud a saját életéből példákat felhozni. Volt már olyan, hogy valakit első látásra szomorú vagy szigorú embernek tartott? Ez valószínűleg azért volt, mert az illető arcvonásai hasonlítottak az adott érzelm természetes kifejezéséhez. Például haragnál a száj lefelé ível, a szemöldök csúcsa lejjebb ereszkedik, a szemek pedig kitágulnak. Tévesen szigorú embernek fogjuk észlelni, akinek e jelekhez hasonlóak állandó arcvonásai, hiszen mindig haragosnak fogjuk látni. Ugyanígy, a szomorú szemszerkezet egy szomorú jellem illúzióját hozza létre, a duzzadt ajkak pedig a szexuális izgalomhoz kötődő vérbőségre utalnak, és a fokozott szexualitás látszatát keltik.

Ezek a folyamatok eredetüket tekintve hasznos evolúciós adaptációk. Az ellenség gyors megkülönböztetése a baráttól feltételezhetően az egyik legkorábban kialakult interperszonális ítélet lehetett.⁵⁹ Segítségével az egyed a túlélésre vonatkozó legjobb cselekvési tervet tudta elkészíteni, ehhez azonban az ítéleteket azonnal kellett meghoznia szűkös vizuális információk alapján. Ezt bizonyítja az is, hogy a másik ember megbízhatóságának megítélése a primitív agyi területek, különösen az amygdala fokozott aktivitásával jár, és hogy a megbízhatóságra vonatkozó ítéletünk már 100 milliszekundum alatt kialakul és tartósan meg is marad.⁶⁰ Bizonyos dolgokban ezek a megérzések akár helyesek is lehetnek. A nők aránylag pontosan tudják például arcképek alapján megbecsülni a férfiak gyermekvállalás iránti affinitását.⁶¹ A nők értékelése és az értékelt férfiak önbevallása arról, hogy mennyire szeretik a gyerekeket a kutatásban korrelált. Az azonban szinte biztos, hogy ez nem igaz az őszinteség észlelésére, amiért leginkább a csecsemőszerű arcvonások, a szimmetria és a vonzerő felelős.⁶²

---

tudjuk megmondani, honnan jött a válasz. A megoldás egyszerűen megjelenik az elménkben, és mi kimondjuk. Ez az első rendszer, automatikus, gyors, és nem társul hozzá a tudatos kontroll élménye. Amikor megkérdezik tőlünk, mennyi $3+6*4$, akkor viszont elkezdünk számolni. Koncentrálunk, tudatosan számolunk, összeadunk, szorzunk, majd előbb utóbb eljutunk az eredményig. Ez a második rendszer. A második rendszer alkalmazása erőfeszítést igénylő mentális tevékenység, vele jár a szereplői lét, a választás, a koncentráció szubjektív élménye. A legtöbb ember ezzel a tudatos, mérlegelő énnel azonosul, ezért azt gondoljuk, a tudatos gondolkodásból származnak meggyőződéseink, döntéseink. A pszichológiai valóság azonban ezzel ellentétes. A második rendszer meggyőződéseinek és átgondolt döntéseinek a fő forrása nem a logikus gondolkodás, hanem az első rendszer csapongó benyomásai és asszociációi.

⁵⁸ KAHNEMAN (37. l.) 107.

⁵⁹ PORTER–BRINKE (6. l.) 125.

⁶⁰ PORTER–BRINKE (6. l.) 125.

⁶¹ Kristina M. DURANTE: „Reading men's faces: Women's mate attractiveness judgements track men's testosterone and interest in infants” *Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences* 2006/5. 2169–2175.

⁶² PORTER–BRINKE (6. l.) 127.

Gondolkodásunk kategorikus, a kategóriáink pedig bináris természetűek: megbízható-megbízhatatlan, rosszfíú-jófiú, ártatlan-bűnöző, babaarcú-érett. A kategóriák segítik a gyors helyzetértékelést, de nem adnak pontos képet a vonalszerű, számos átmenetet és komplexitást tartalmazó valóságról. Az arcokról kategóriákra következtetés egy jellegzetes kognitív trade off. Sajnos a kategorizációt tudatosan nem tudjuk kikapcsolni, emiatt a hibázás lehetősége folyamatosan fennáll. Ilyen rendőrségi hiba a veszélyfelismerésnél, amikor egy játék fegyvert igazi fegyvernek érzékelünk, mert az objektumot rossz kognitív kategóriához soroljuk.⁶³

Az egész mögött tehát evolúciósan örökölt idegi folyamatok vannak, melyek modern környezetben a tanuk hitelességénél, erőszak áldozatainak megítélésénél, vagy bűnözők elítélésénél félrevezetnek minket.⁶⁴ Egyszerűen nem ilyen helyzetek értékelésére találták fel őket. De nemcsak az igazságszolgáltatásban, a jogalkotók megválasztása során is bizonyítottan befolyásolnak minket irracionális interperszonális ítéleteink. Nézzük meg tehát, mi alapján választunk politikusokat.

VIII. Veszélyes döntések a politikában: azaz mi alapján választunk jogalkotót?

Vajon milyen mértékben hatnak ránk az arcvonások egy olyan fontos döntés során, mint az országos választások? Tegyük fel, hogy egy politikus értékelése során az egyik legfontosabb tulajdonság a kompetencia.⁶⁵ Ha a szavazók kompetencia alapján értékelik a politikai jelölteket, akkor a kompetenciát sugalló arcvonások megjelenéséből következtetni lehet szavazati mintázataikra is. Todorov és társai ezt a logikát követve kutatásukban pusztán arcképek értékelésére alapozva kiugróan magas, közel 70%-os valószínűséggel meg is tudták jósolni a 2004-es kongresszusi választások eredményeit.⁶⁶

A résztvevőknek fekete fehér politikusi portrékat kellett pontozniuk párosával, minden nemű előzetes információ nélkül, tehát ha felismertek egy arcot, a választásukat nem vették számításba. Hihetetlen módon a kompetensebbnek tartott jelölt a szenátusi választások 71,6%-ában, a kongresszusi választások 66,8%-ában valóban meg is nyerte azt.⁶⁷ Ebből kétféle következtetést lehet levonni. Az egyik, hogy a valóban kompetens, ezáltal sikeres politikusok arca valahogy kompetenssé evolválódik útközben. A másik, hogy a kompetensnek tűnő arcú politikusok sikeresek lesznek minden racionális alap nélkül, egyszerűen azért, mert a kompetencia tudat alatti benyomását keltik bennünk. Ez a benyomás elindítja a veszélyes döntések sorozatát: csömlátást eredményez, az első benyomás mentén asszimiláljuk a későbbi információkat, míg meg nem szilárdul egy sikeres politikus képe. Ha a második mellett döntünk, igencsak megkérdőjelezzük a józan megfontolások súlyát politikai döntéshozatalunk során. Az arc illetve hang alkotta, első rendszer által létrehozott irracionális, intuitív

⁶³ Erre ráerősít a fegyverfelismerés, mint az ember sajátos percepciók képessége. Ha bármilyen képet mutatnak, amin fegyver van, a szem automatikusan arra fókuszál. A fegyvereket nagyon gyorsan felismerjük, és általában részletes leírást tudunk adni róluk, akkor is, ha mondjuk a támadóról szinte semmire nem emlékszünk. Roger ATKINSON (et al.): *Pszichológia* (Budapest: Osiris Kiadó 2005)

⁶⁴ KAHNEMAN (37. l.) 107.

⁶⁵ Arthur GOREN (et al.) „Inferences of competence from faces predict election outcomes” *Science* 2005. 1623–1626.; 1624.

⁶⁶ GOREN (65. l.) 1623–1626.

⁶⁷ GOREN (65. l.) 1624.

benyomások meghatározó hatását szavazási szokásainkra számos más kutatás is alátámasztotta.⁶⁸

Ha a hatalom gyakorlását az emberek kezébe adjuk, valószínűleg azt feltételezzük, hogy politikai döntéseik nem irreleváns faktorok, hanem racionális mérlegelés és valamiféle szavazói preferenciák tükröződése lesz. A modern pszichológia azzal, hogy előbbit cáfolja, nem csak a közgazdaságtan és a jog modelljeit, de a demokrácia legalapvetőbb elméleti lábait is kirúgja. Megjegyzendő, nehéz hibáztatni az embereket. Ilyen bonyolult döntéseknél, mint a politikai választás, valahol igazoltnak látszik mentális egérutakat keresni. Egy jelölt racionális kiválasztása elvi szinten megköveteli a szavazótól,

- hogy megfontolt számítások alapján kompromisszumokat kössön a különféle szakpolitikai dimenziókban: vallási, gazdasági, erkölcsi, nemzetbiztonsági, társadalmi-szociális, nemzetközi politikai.
- Ehhez pedig az újságokból, rádióból, televízióból és az internetről érkező információk hihetetlen áradatában kell kiigazodni; tehát tényeket, pletykákat, idézeteket, interjúkat, képeket és egyéb útmutatásokat kellene optimálisan befogadni, megfelelően szűrni, értékelni, kódolni, szervezni, megőrizni, majd később visszakeresni.⁶⁹

Nem csoda, ha ezek helyett inkább döntési heurisztikákat⁷⁰ alkalmazunk. A célkérdést, ami valahogy úgy hangzik, „melyik jelölt politikai programja, szakmai felkészültsége, és múltbeli teljesítménye garantálja számomra és társadalmam számára a legtöbb jövőbeli hasznot” a „kinek tűnik kompetensebbnek az arca” heurisztikus kérdéssel cseréljük fel. A cserét nem vesszük észre, az ugyanis automatikusan megtörténik. A döntésünk alapjául szolgáló benyomásunk eredete rejtve marad előlünk, majd racionalizálódik a tudatos gondolkodás során. A témába vágó kutatásokat összegezve Richard Thaler és Cass Sunstein is megállapítja: a szavazók választásaik során elsősorban az automatikus, első rendszerükre támaszkodnak.⁷¹

IX. A liberális demokrácia intellektuális bázisa

A konfliktus, hogy az irracionális tömegre támaszkodó demokráciánál nem e optimálisabb egy autoriter vagy technokrata rendszer, nem teljesen újkeletű. A kérdés már az ókori görögöknél megjelenik, ma azonban sokkal nagyobb a tétje, tekintve hogy a föld szinte összes

⁶⁸ Charles C. BALLEW – Alexander TODOROV: „Predicting political elections from rapid and unreflective face judgments” *Proceedings of the National Academy of Sciences* 2007/46. 17948–17953.; Niclas BERGGREN – Henrik JORDAHL – Oanu POUTVAARA: „The looks of a winner: Beauty and electoral success” *Journal of Public Economics* 2010/1-2. 8–15.; Cristopher Y. OLIVOLA – Alexande TODOROV: „Elected in 100 milliseconds: Appearance-based trait inferences and voting” *Journal of nonverbal behavior* 2010/2. 83–110.; hasonló kísérlet a hangmagasságból leszűrt információkra vonatkozóan: Casey A. KLOFSTAD: „Candidate voice pitch influences election outcomes” *Political Psychology* 2016/5. 725–738.; Casey A. KLOFSTAD – Rindy C. ANDERSON: „Voice pitch predicts electability, but does not signal leadership ability” *Evolution and human behavior* 2018/3. 349–354.

⁶⁹ OLIVOLA–TODOROV (68. l.) 84.

⁷⁰ A döntési heurisztikák lényege, hogy amikor egy nehéz kérdésre nem találunk választ, keresünk egy hasonló, de könnyebb kérdést, és azt válaszoljuk meg. A célkérdés lesz az eredeti értékelés, amit szeretnénk megválaszolni, a heurisztikus kérdés pedig az egyszerűbb, amit megválaszolunk. A cserét pedig egyszerűen nem vesszük észre.

⁷¹ Richard H. THALER – Cass R. SUNSTEIN: *Nudge: Improving decisions about health, wealth, and happiness* (New York: Penguin 2009) 30.

országa demokráciának tünteti fel magát. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy ténylegesen is demokráciák lennének, de az, hogy még az autoriter rezsimek is demokratikus alkotmányokat tesznek ki a falukra, mutat egy megkérdőjelezhetetlen értékhierarchiát.⁷² A kortárs politikai filozófiában ez az értékhierarchia kérdőjeleződik meg újra azzal, hogy a kritikusok a modern pszichológia eredményeivel egy csodafegyvert kaptak a kezükbe.

Röviden, hogyan is néz ki a demokráciát támadók érvrendszere a modern pszichológia megjelenéséig? A legegyszerűbb érvek a szavazók tájékozatlanságát támadják: az USA-ban a kongresszusi választás évében a legtöbb polgár nem tudja, kik a jelöltek saját körzetükben, az állampolgárok általában sem tudják, éppen melyik párt irányítja a kongresszust, és fogalmuk sincs, mi a három hatalmi ág, illetve azok mit csinálnak.⁷³ A Columbia Law School felmérése szerint a választók kevesebb, mint egyharmada tudja csak, hogy a „mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint” kommunista szlogen, ami eredetileg Karl Marxtól származik, nem az USA alkotmányának egy paragrafusa.⁷⁴ És egyébként is, a 1964-ben, a kubai rakétaválság után 2 évvel, csak a polgárok egy csekély része tudta, hogy a Szovjetunió nem tagja a NATO-nak, pedig a nemzetközi szervezet kifejezetten a kommunista szuperhatalom ellenében jött létre.⁷⁵ A világ legerősebb demokráciájában gyakorlatilag annyi ismeretük van a választópolgároknak, ki éppen az elnök, és kész. Ilyen alapvető politikai, állampolgári, nemzetközi jogi tudatlanság mellett hogy működhet jól egy demokrácia?⁷⁶

Az emberek ráadásul teli vannak téves hiedelmekkel, ez pedig megteremti a maga kínálatát a politikai oldalon.⁷⁷ Az átlagember szerint egy anyag például vagy mérgező, vagy nem. Pedig toxikológiai értelemben a dózis számít: a mérgező jelleg inkább a mennyiséggel fogható meg, mint egy anyag minőségével.⁷⁸ Ez a tévhit aztán rossz útra viszi a közvéleményt, ami mindent vagy semmit tiltások felé viszi a jogalkotókat is, végül pedig irracionális környezetvédelmi-egészségügyi szabályozások születnek.

A szavazókat egyébként is sokkal jobban érdekli, hogy egy politikai döntés hogyan hangzik, mint az, hogy mik a tényleges hatásai.⁷⁹ A politikai részvétel egyfajta önkifejezés, mint amikor szurkolunk egy focicsapatnak, vagy egy ügynek.

Klasszikus érv továbbá, ami bár más szempontból közelít, de ugyanoda vezet, hogy a szavazók bár irracionálisak, de ezt racionálisan teszik. Az ignorancia logikus, egy szavazat

⁷² Erre utal Fukuyama is híres könyvében – Francis FUKUYAMA: *A történelem vége és az utolsó ember* (Európa: Budapest 2014)

⁷³ Jason BRENNAN: *Against democracy: New preface* (New Jersey: Princeton University Press 2017) 25–29.

⁷⁴ Michael DORF: „Whose Constitution is it Anyway? What Americans Don’t Know About Our Constitution* and Why It Matters” *Findlaw* May 29. 2002.

⁷⁵ BRENNAN (73. l.) 26.

⁷⁶ Brennan nagyon lesújtó véleménnyel van az átlag szavazóról, amit kicsit arrogánsnak is érezhetünk, egy ponton azonban felhívja a figyelmet a demokrácia mellett érvelők egy gyakori torzítására. Szerinte azért becsüljük túl az átlag szavazót, mert amikor a „tudatlan” választópolgár képére gondolunk, saját ismeretségi körünk legtrehányabb alakjából indulunk ki. Viszont aki politikai filozófiát olvas vagy azzal foglalkozik legalább alapszakon végzett vagy épp azt végez egy egyetemen. Még ha lehető legrosszabb személyes példára gondolunk is saját szociális közegünkből, társadalmi értelemben az a személy még mindig az intellektuális elitbe fog tartozni.

⁷⁷ Bryan D. CAPLAN: *The myth of rational voter: Why democracies choose bad policies* (New Jersey: Princeton University Press 2007) 166–182.

⁷⁸ CAPLAN (77. l.) 161.

⁷⁹ CAPLAN (77. l.) 139.

értéke ugyanis nagyon kevés, míg mindenben tájékozottnak lenni hihetetlen erőfeszítés.⁸⁰ Egy további nézet, hogy ami irracionális az igazságkeresés szempontjából, még lehet, hogy racionális a személyes haszonmaximalizálás tekintetében.⁸¹

Ezek mind jogos felvetések, ha azonban csak a tudatlanság a probléma, vagy az ösztönzők hiánya, azt elméletileg lehetne kompenzálni erőteljes oktatási programokkal, vagy motivációs eszközökkel. Ezekkel ellentétben a modern pszichológia állításai sokkal súlyosabbak. Az állítás ugyanis az, hogy az emberi szerkezet alapműködését tekintve szisztematikusan irracionális. Teli vagyunk olyan, evolúciósan kialakult mérnöki hibával, amik kijavíthatatlanok, maximum odafigyelni tudunk rájuk. Az architektúránk rabjai vagyunk, és nem tudjuk befalazni annak réseit. Így viszont aki tudja, hol vannak a hátsó ajtók, egyszerűen be tud nyúlni rajtuk keresztül a fejünkbe.

A piacokat és a politikai rendszereinket is az individuális érzéseink, gondolataink és attitűdjeink autentikus, mindent elsöprő erejére alapoztuk, ezek azonban megkérdőjeleződni látszódnak. Ítéleteink tévesek, intuícióink megbízhatatlanok, idegi folyamataink nem érvelők, a törzsi gondolkodás felülírja az igazságot és a moralitást és egyébként is, viselkedésirányítási technikákkal olyan könnyen rángatnak minket ide-oda, amennyire csak akarnak. Akkor miért is ezek az alapjai társadalmunk működésének? Bryan Caplan „A racionális szavazó mítosza: Miért születnek rossz döntések a demokráciákban” című könyvében így foglalja össze a problémát:

„A demokrácia naiv támogatói szerint az működik, mert az történik, amit a szavazók akarnak. A szkeptikusok szerint a demokrácia nem működik, mert nem az történik, amit a szavazók akarnak. Szerintem viszont a demokrácia pont azért bukik meg, mert az történik, amit a szavazók akarnak. A közgazdasági szakzsargonnal élve, a demokráciába beépített externáliák vannak. Egy irracionális szavazó nemcsak saját magát sérti, hanem mindenki mást is, aki elszenved a rossz közpolitikát.”⁸²

X. Az emberhekkelés kora és a politikai orientációk agyi korrelátumai

A technológiai fejlődés mérhetetlen ütemével fentieket összekapcsolva a kortárs társadalomtudós, Yuval Noah Harari emeli a tétet. Szerinte legtöbbször maguk a jogalkotók sem látják át, mi történik, így a valódi hatalom már senkinek a kezében sincs. Valójában mi sem és a politikusaink sem értenek az atomenergiához, a modern biokémiához, nem látjuk át az interdependens pénzügyi piacok működését (utóbbit legtöbbször jól bizonyítottan a pénzügyi szakemberek sem)⁸³ vagy a globális politikai folyamatok állását.⁸⁴ A felgyorsuló

⁸⁰ BRENNAN (73. l.) 30–31.

⁸¹ CAPLAN (77. l.) 142.

⁸² CAPLAN (77. l.) 3.

⁸³ Számos példát hoz fel erre Richar Thaler, a befektetők teljesítménye gyakorlatilag megegyezik a véletlenszerűséggel, de a gazdasági elemzők teljes inkompetenciájának legismertebb apostola Nassim Taleb, aki odáig megy, hogy a szabad piac csak azért működik, mert az „hagyja hogy az emberek szerencsések legyenek”: 'So I disagree with the followers of Marx and those of Adam Smith: the reason free markets work is because they allow people to be lucky, thanks to aggressive trial and error, not by giving rewards or „incentives” for skill'; Nassim N. TALEB: *The black swan: The impact of the highly improbable* (Random house: U. S. 2007/2.) 21.

⁸⁴ Yuval N. HARARI: *Homo Deus. A holnap rövid története* (Budapest: Animus 2017) 322–323.

adatáramlás miatt nincsenek nagy politikai víziók, a kormányok igazgatják az államokat, de nem vezetik.⁸⁵ A technológiai fejlődés kicsúszott a kezünk közül, szinte esélyünk sincs utolérni, ezzel pedig a politikai hatalom is elveszik.

Harari egy másik központi gondolata, amit ő az ember „meghackelhetőségének” hív, szintén a probléma mélységére utal.⁸⁶ A pszichológiai irracionalitásaink óriási rést képeznek a szabadságunk pajzsán, szerinte saját magunk megértésén a teljes jövőnk múlik. Ha megnézzük a modern kutatásokat, azt látjuk, borzasztó triviális tényezők befolyásolják vélekedéseinket és szavazati mintázatainkat. Kellemetlen szagok azzal, hogy az undor érzését indítják el bennünk, konzervatívabbá tesznek minket,⁸⁷ az ovuláció alatt az egyedülálló nők liberálisabbak, kevésbé vallásosak és nagyobb valószínűséggel szavaznak Barack Obamára,⁸⁸ ha pedig iskolában és nem más középületben szavazunk, nagyobb arányban fogjuk támogatni az iskolai költségvetés növelését.⁸⁹

Ameddig a politikai és gazdasági tényezők jobban ismernek minket és a ránk ható triviális tényezőket, mint mi saját magunkat, esélyünk sincs arra, hogy manipulációs törekvéseiknek ellenálljunk. Félreértés ne essen, magam nem a demokrácia ellen vagyok. Inkább Harari legutóbbi gondolatában hiszek, mint fentiekből levont végső tanulság. Kénytelenek vagyunk jobban megismerni magunkat és szabályozással is védeni a pszichés emberi szabadságot, ha fenn akarunk tartani egy tartalmilag is demokratikus struktúrát a 21. századi környezetben. Ez a demokráciák valódi kihívása, és ez az egyetlen megoldás szisztematikus irracionalitásaink ellensúlyozására is. Ehhez viszont aktív pszichológiai ismeretekre van szükségünk, illetve jogi, akár alapjogi szintű védelemre is. Ez az alapjog egyfajta általános jogvédelem lenne a szabad, manipulálatlan viselkedéshez és döntéshozatalhoz, „a szabad preferenciákhoz való jog”. Használata szükséges lehet nem csak a politikai, de az egyre intenzívebb és technikailag kifinomultabb piaci manipulációkkal szemben is. Hararit idézve a veszéllyel kapcsolatban:

„[...] a biotechnológia és a gépi tanulás fejlődésével egyre könnyebb lesz az ember legmélyebb érzéseit és vágyait is manipulálni, és így egyre veszélyesebb lesz „a szívünkre hallgatni”. Fel fogod-e ismerni a különbséget a valódi éned és a marketingzszenik sugallatai között? ... Ahhoz, hogy sikerrel teljesítsd ezt a rémisztő feladatot, nagyon keményen kell dolgoznod azon, hogy jobban megismerd az operációs rendszeredet.[...] Ez persze minden tanácsok legősibbjé: ismerd meg önmagad! Csakhogy ez a tanács sosem volt sürgetőbb, mint a 21. században, mivel Lao-ce és Szókratész korától eltérően most versenytársaid is akadnak. A Coca-Cola, az Amazon, a Baidu és a kormány egymással versengve igyekszik meghekkelni téged. Nem az okostelefonodat, a számítógépedet vagy a bankszámládat - téged akarnak meghekkelni, a te szerves operációs rendszeredet. Talán

⁸⁵ HARARI (84. l.) 324.

⁸⁶ Yuval N. HARARI: *21 lecke a 21. századra* (Budapest: Animus 2018)

⁸⁷ Thomas G. ADAMS – Patrick A. STEWART – John C. BLANCHARD: „Disgust and the politics of sex: Exposure to a disgusting odorant increases politically conservative views on sex and decreases support for gay marriage” *PLoS one* 2014/5. e95572.

⁸⁸ Kristina M. DURANTE – Ashley RAE – Vladas GRISKEVICIUS: „The fluctuating female vote: Politics, religion, and the ovulatory cycle” *Psychological Science* 2013/6. 1007–1016.

⁸⁹ Jonah BERGER – Marc MEREDITH – Christian S. WHEELER: „Contextual priming: Where people vote affects how they vote” *Proceedings of the National Academy of Sciences* 2008/26. 8846–8849.

már hallottad, hogy a számítógépek hekkelésének korában élünk, de ez alig fele az igazságnak. Valójában ez az emberhekkelés kora”⁹⁰

A teljesség kedvéért röviden itt kitérek a tágan értelmezett neurojog (neurolaw), vagy jog és idegtudomány politikai tartalmú kutatásaira is. A politikai orientációk agyi korrelátumainak kutatásai az elmúlt tíz évben megszorodtak, eredményei pedig arra utalnak, hogy a politikai preferenciák, pl a konzervatív-liberális különbségek akár egészen az agyi struktúrákig visszavezethetők.⁹¹ Egy kutatás alapján például politikai szempontból neutrális, gusztustalan képekre, leginkább az állatok kategóriájában, teljesen más érzelem feldolgozási folyamatok mennek végbe liberálisok és konzervatívok fejében.⁹² Lehet, hogy egy olyan komplex attitűd, mint a politikai, olyan egyszerű biológiai mechanizmusokra vezethető vissza, mint a szennyezettségre vagy a fizikai fenyegetettségre adott agyi reakciók? A fentit támasztja alá, hogy a kutatók neutrális ingerek idegi feldolgozásából (pl reakció egy képre szennyezett ételről) meg tudták jósolni az emberek beállítottságát absztrakt politikai elvek tekintetében (abortusz, halálbüntetés).⁹³ Egy másik kutatásban a konzervatívoknál a jobboldali amigdala területén mutatott ki nagyobb tömeget az MRI, amit a szerzők az erősebb félelemfeldolgozással hoztak összefüggésbe, míg a liberálisoknál az elülső cinguláris kéregben mutattak ki nagyobb szürkeállományt, amit általában a rugalmas viselkedéssel és az erősebb ambivalencia tűréssel hoznak kapcsolatba.⁹⁴ Bár még ezek a kutatások és értelmezésük is gyerekcipőben járnak, úgy néz ki, a különböző politikai beállítottságú emberek eltérhetnek az alapvető neurokognitív mechanizmusaikterén. Nem szabad azonban elhamarkodott következtetésekre sem jutnunk: egy-egy agyterület több funkcióért is felelhet, illetve a neuroplaszticitás miatt az idegrendszer és az agy egész életen át, felnőttkorban is változhat.⁹⁵ Ha azonban bebizonyosodik, hogy agyi huzalozottságunkra nagyban visszavezethetők politikai nézeteltéréseink, egy egészen új párbeszédet is integrálnunk kell a demokrácia társadalomtudományi értelmezésébe.

XI. Gondatlan tervezők mellé megbocsátó olvasók kellenek

Kisebb nagyobb kanyargások után visszatérek a tanulmány elejéhez és a jogalkalmazás kérdéséhez. Az arc és a szem tehát, amint a modern pszichológia kutatásaiból kiderült, nem is annyira a lélek tükre. Ennek ellenére nagyon sok ítéletet hozunk a borítókról, anélkül, hogy belelapoznánk a könyvekbe. Sőt, a borító észlelése a lapok tartalmának észlelését is megváltoztatja. A mondatok valahogy másnak fognak kinézni attól függően, milyennek érzékeljük az adott könyv borítóját. A borító ugyanis csőlátást eredményez, az új információkat később kezdeti megérezésünkhöz fogjuk asszimilálni. A tudományos eredmények deskriptív közmondásos változata tehát valami olyasmi: a könyv borítója enyhén

⁹⁰ HARARI (86. l.) 233–234.

⁹¹ SZOKOLSZKY Ágnes: „A konzervativizmus kutatásának hat évtizede: Adornótól a biopolitikáig. Kritikai tanulmány” *Magyar Pszichológiai Szemle* 2015/2. 405–458.; 438–444.

⁹² Woo-Young AHN (et al.): „Non political images evoke neural predictors of political ideology” *Current Biology* 2014/22. 2693–2699.

⁹³ AHN (92. l.) 2693–2699.

⁹⁴ Tom FEILDEN (et al.): „Political orientations are correlated with brain structure in young adults” *Current biology* 2011/8. 677–680.

⁹⁵ SZOKOLSZKY (91. l.) 440.

korrelál a lapok tartalmával, de szennyezi is a lapok megismerését, és legtöbbször hibás ítéletekhez vezet a könyv tartalmáról. Olyan olvasók vagyunk, akik a borító alapján már 100 milliszekundum alatt makacs ítéleteket hozunk. Annak ellenére, hogy az ítéleteink pontossága közel a véletlennel egyenlő, egy erős, hibás magabiztosság társul hozzájuk. Ráadásul minél motiváltabbak vagyunk a hazug könyv leleplezésében, annál pontatlanabb lesz ítéletünk. Rettoghatnak a kétes kinézetű könyvek. Tervezőjük gondatlanságából fakadóan sajnos hosszasan porosodhatnak. A normatíva maradhat az eredeti. Inkább ne ítélj meg könyvet a borítójáról. Javasataikat jogászoknak a veszélyes döntés elméletének megalkotói a következőkben összegzik:

„Ha a DDT elmélet helyes, akkor az igazságszolgáltatási hibák egy része a vádlott (és nyilván bármilyen bíróság előtt megjelenő személy tekintetében) hitelességére vonatkozó veszélyes döntések sorozatából adódhat, egy olyan folyamatból, amelyet az eredeti benyomás indít el, és amelyet a bizonyítékok elfogult súlyozása és értelmezése tart fenn. Úgy gondoljuk, hogy ezt a helyzetet valamilyen mértékben orvosolhatjuk a megfelelő jogi oktatás révén, ideális esetben már az egyetemi jogászképzésbe integráltan. Először el kell oszlatni azokat a mítoszokat, amelyek szerint a hitelesség értékelése józan ész kérdése, és hogy az intuíció hasznos eszköz ebben az összefüggésben. Ezenkívül a döntéshozóknak tisztában kell lenniük a megbízhatósági ítéletek pillanatnyi természetével és megbízhatatlanságával. Másodszor, szembe kell szállni a megtévesztő viselkedés és magatartás közösnek vélt szempontjaival.... Vagyis ha a döntéshozók kritikusabban gondolkodnának a döntéshozatalukról, tudatosítanák az intuitív ítéletek hatalmát és ösztönözve lennének az empirikus kutatások eredményeinek használatára, csökkenthetnék a bizonyítékok asszimilációs szakaszában jelenlévő torzítások erősségét.”⁹⁶

Fenti persze csak egy jellegzetes kognitív torzításunk vizsgálata a jog kontextusában. A jog és pszichológia tudománya mára számtalan más, hasonló automatikus gondolkodási, döntéshozatali hibát ismert fel és vizsgált az igazságszolgáltatási eljárásban, például a horgonyhatás⁹⁷ vagy az utólagos okoskodási torzítás⁹⁸ vonatkozásában. Figyelmünket mindenképpen érdemes eme újszerű tudományos összefonódásra irányítanunk: a modern pszichológia segítségével ugyanis messzemenőkéig javíthatunk jogi rendszereinken.

És egy nagyon lazán kapcsolódó utógondolat: közmondásos ellentétpárok lesznek még keresztűzben írásaimban. Amellett érvelek ilyenkor, hogy két ellentét közül az egyiket inkább ki kéne gyomlálni hétköznapijainkból, hogy pontosabbak legyenek az emberek naiv pszichológiai nézetei. Ez azonban nem egy általános tagadása az élet antinómikus struktúráinak. A nyugati gondolkodás, ami az arisztotelészi logika vastörvényei alapján működik, sokszor túl kevésbé fogékony az ellentétesen igaz dolgok elfogadására, és érzéketlenné tehet minket bizonyos igazságokkal szemben. A keleti logikai hagyomány ezzel ellentétben sokkal nyitottabb az ellentmondásokra, megenged olyanokat például, mint a logikai többértelműséget igazoló tetralemma (négyesarkú tagadás). Sok szempontból tanulnunk kell a keleti gondolkodásból, és integrálnunk a tudományos megismerésbe is. A pszichológia

⁹⁶ PORTER–BRINKE (6. l.j.) 130.

⁹⁷ Erről részletesebben: CZABÁN Samu: „Horgonyhatás és jog – tudunk-e megbízható numerikus ítéleteket hozni az igazságszolgáltatás kontextusában?” *Themis* 2020/1. 29–42.

⁹⁸ Erről részletesebben: CZABÁN (1. l.j.) 15.

például sokszor több paradigmával ír le jelenségeket, teljesen eltérő magyarázatokkal, de hasonlóan sikeresen és igaz módon. Nem is beszélve arról, hogy a világban való létezésünket valóban a mély antinómiák közti kifeszítettség jellemzi.⁹⁹ Ilyen például a valahova tartozás és a függetlenség pszichés konfliktusa. Individummá kell válnunk, de közben kötődünk kell, hisz azáltal leszünk valakik, hogy tartozunk valahová. De hogyan tudom megőrizni önmagam, miközben másokhoz tartozom? Ugyanilyen kibékíthetetlen antinómia a változás és a stabilitás igénye közti folyamatos konfliktus. Az antinómiákat sokszor nehéz elfogadni és egyensúlyba tartani életünk során, de pszichológiai jólétünkhöz eme ellentétek megértése és integrálása szükséges.¹⁰⁰

---

⁹⁹ Fritz RIEMANN: *A szorongás alapformái* (Budapest: Háttér 1998)

¹⁰⁰ Erre a két Riemann féle autonómiára jól feltűzhető az élet sok-sok konfliktusa. Tulajdonképpen ugyanez a gondolat áll egy populárisabb csomagolásban a híres szexuálpszichológus Ester Perel központi gondolatai mögött is. Ő az intimitás dilemmájával kapcsolatban veti fel újra és újra műveiben: hogyan szerethetjük a másikat anélkül, hogy önmagunkat elveszítenénk, azaz hogyan tudjuk a kötődés és autonómia egymással ellentétes pszichés igényét kiegyenlíteni életünk során.

Császár-Nagy Noémi,¹⁰¹ Kovács Zsófia¹⁰²

Párhuzamosok találkozása.

A pszichológiai szakmai fogalmak és a jogszabályi definíciók ellentmondásai és kölcsönös hiányosságai a kuruzslás módosított törvényi tényállása vonatkozásában

Bevezetés

Az euklideszi geometria szerint két sík párhuzamos, ha nem metszik egymást, vagy egybeesnek.

Időnként úgy tűnik, mintha a pszichológia tudománya és a jogtudomány, a pszichológusi tevékenységek hagyományokon alapuló, gyakorlati rendszere és a rájuk vonatkozó jogszabályi környezet ugyanilyen párhuzamos viszonyban lennének egymással. Párhuzamos síkokat alkotnak, nem esnek egybe és a végtelenben sem metszik egymást.

Múltév decembere óta a "kuruzslási törvény" néven elhíresült, a Btk. több pontját módosító jogszabály (*egyes törvényeknek az egészségügyi szolgáltatások fejlesztésével, valamint a bizonytalan minőségű, tisztázatlan háttérű egészségügyi szolgáltatók tevékenységének visszaszorításával összefüggő módosításáról szóló 2019. évi CXI. törvény*) borzolta fel a pszichológus-szakmai kedélyeket és tartotta lázban a közbeszédet. Konferenciák szerveződtek, petíciók készültek.

A pszichológiával foglalkozó, illetve a mentális segítő szakemberek egy része a módosító törvényt előzmény nélküli újdonságnak tekinti, amely bizonytalanná és kiszolgáltatottá teszi a szakmát szerintük jogszerűen gyakorlók helyzetét. Álláspontjuk szerint a jogalkotó egy nem megfelelő eszközzel, nevesen a büntetőjog segítségével kíván orvosolni egy egyébként az ellenzők által is elismerten létező jelenséget, a mára már a pszichológia területén ténylegesen eluralkodott, a mentális segítséget, támogatást keresőket jelentősen veszélyeztető kuruzslás jelenségét. Ez a megoldás viszont, az ellenzők álláspontja szerint, negatív mellékhatásként kihat olyan szakmagyakorlókra is, akik rendelkeznek különböző pszichológiai képzettségekkel, bár jellemzően nem rendelkeznek pszichoterapeuta szakvizsgával, vagy egyéb szakpszichológusi szakvizsgával, gyakran pszichológus alapképzettséggel sem, az egymásra épülő pszichológiai képzettségek sorából csak az egyik elemet ismerik, csupán egy pszichoterápiás módszer terén szereztek képzettséget és az alapján folytatnak pszichológusi tevékenységet.¹⁰³

A szakemberek másik részének a hangja a ma népszerű kommunikációs felületeken kevésbé hallatszik, nem készítenek petíciókat, de álláspontjukat mégis határozottan megfogalmazzák. Nem értik, hogy a többiek mit nem értenek. Szerintük a *2019. évi CXI. törvény* csak szankciót rendelt egy hosszú ideje meglévő szabályrendszerhez, amely szabályrendszer ugyan nem hiánytalan, de többségében lefedi és megfelelően kezeli a pszichológiai tevékenységek végzésének feltételeit.¹⁰⁴ Ezen feltételeket azonban sokan nem ismerik, sokan nem akarják

¹⁰¹ Nemzeti Közszoigálati Egyetem

¹⁰² ELTE PPK, KRE BTK

¹⁰³ RUSZNÁK Tamás: <„Kuruzsló törvény” – a látszat csal> *Orvosok Lapja* 2020-04-23 mok.hu/orvosoklapja/jogikerdesek/kuruzslatorveny--a-latszat-csal

¹⁰⁴ SZABÓ Rita: <A „kuruzsló törvény” margójára> VÍZI János: *Orvosok Lapja* 2020-06-05

ismerni, sokan nem vesznek tudomást róla, pedig hatályos jogszabályok rögzítik azokat. Akik nem akarják ismerni, azok azért tesznek így, mert keretek közé tereli a pszichológusi tevékenységek folytatását.

Ez az eltérő szemlélet hozza létre a párhuzamos síkokat.

Nem titkoljuk, hogy magunk a saját szakmánk gyakorlása során kialakított meggyőződésünk szerint azok táborába tartozunk, akik szerint a pszichoterápia gyakorlásának feltételeit jelenleg is nagyjából koherensen, ám nem hiánytalanul rögzítik a hatályos jogszabályok. Azzal azonban magunk is egyetértünk, hogy ezek a jogszabályok helyenként korszerűsítésre, a tudomány fejlődésének jelenlegi állásához való igazításra, jogi-rendszertani szempontból tökéletesítésre szorulnak.

A Btk. itt tárgyalt módosítását elemző, értelmező szakmai kritikák,¹⁰⁵ tudományos publikációk¹⁰⁶ jellemzően a büntetőjog oldaláról ragadják meg a problémát.¹⁰⁷ A kiegészített büntetőjogi tényállás tekintetében fogalmazzák meg a kiegészítésben szereplő "pszichoterápiás gyakorlat" fogalmának bizonytalanságát és ebből fakadóan az esetlegesen e tényállás tekintetében lefolytatásra kerülő büntetőeljárások bizonytalanságának problémáját. Kétségtelen, hogy a hivatkozott fogalom tartalma bizonytalan és az is vitán felül áll, hogy ez kihatással van a vonatkozó büntetőeljárások kimenetelére. Azonban álláspontunk szerint ez a probléma nem a Btk. módosításának pontatlan szövegezéséből, hanem az alapul fekvő egészségügyi jogszabályok továbbá pszichológus szakmai szabályok és gyakorlatok definiálatlanságából, inkohereciájából fakad. Ezért a megoldást is ott kell keresni.

Érveinket erre a kiindulópontra építve írjuk le.

I. Történeti visszatekintés, az alapsíkok kijelölése¹⁰⁸

A pszichológia maga egy viszonylag hosszú múltú, de rövid történetű tudományág. A pszichoterápia hazánkban a pszichoanalízissel jelent meg, vezető képviselője Freud első számú tanítványa Ferenczi Sándor volt, aki a Tanácsköztársaság idején a pszichoanalízis első professzora lett a világon. Magyarországon 1913-ban alapította meg Ferenczi Sándor a Magyar Pszichoanalitikus Egyesületet. Az 1923-33 közötti évekre tehető a pszichoanalízis fénykora. Művelője tananalízisen átesett diplomás laikusoktól kezdve egyetemi tanárokig bárki lehetett, nem tartották szükségesnek a pszichiátriai tudást, de jó néven vették az orvosi diplomát. A pszichoanalízis a húszas évektől valóságos divat áramlattá vált: az irodalom, a művészetek, a közérdeklődés olyan magasra emelték, hogy az orvosi irányzatokat és a klasszikus pszichiátriát is elnyomta. Már 1927-ben megalakult a Független Analitikusok Szövetsége, amelyben már csak orvos-analitikusok vehettek részt.

---

mok.hu/orvosoklapja/jogikerdések/kuruzslatorveny--a-latsz-at-csal

¹⁰⁵ KISS Anna: „A kuruzslás tényállásának bővítése” *Ügyészek Lapja* 2019./6.

Disputa-ugyesezkeklapja.hu/?p=2709

¹⁰⁶ SZABÓ Judit: „A kuruzslás miatt indult büntetőeljárások tapasztalatai: egy aktakutatás eredményei” *Ügyészek Lapja* 2020/1. *Büntetőjog, ugyesezkeklapja.hu/?p=2770*

¹⁰⁷ AMBRUS István: „Kuruzslás – újratöltve” *Ügyészek Lapja* 2020/2-3.

Disputa-ugyesezkeklapja.hu/?p=2875

¹⁰⁸ CSÁSZÁR-NAGY Noémi: „A Rorschach próba hazai útja” *Magyar Pszichológiai Szemle* Tematikus szám 2020. március. 33–44. *akjournals.com/view/journals/0016/75/1/0016.75.issue-1.xml*

A pszichológia tudomány és gyakorlat a pszichoanalízistől relatíve távol működött az első világháború után. Míg a pszichoanalízis popularizálta és bulvárosította a pszichoterápiát és elmosta a szakképzettség, tudományos alapozottság és a laikusok közti határt, addig a pszichológia nemzetközi jelentőségű tudományos rangot szerzett. 1899-ben Ranschburg Pál megalapította az első magyar Pszichofizikai Laboratóriumot, majd a Magyar Pszichológiai Társaságot. Harkai Schiller Pál pedig 1936-ban megszervezte a Lélektani Intézetet. Szondi Lipót határozta meg legarculatosabban a pszichológusok által divatba hozott terápiát, az általa kidolgozott sors analízist. Az adleri tanokat Máday István közvetítésével vezette be a magyar pszichológiai gyakorlat (individuálpaszichológia néven), a pszichiáterek és pszichológusok együttműködése pedig Szondi nyomán bontakozott ki. 1934-40 között Benedek László professzor a Budapesti Ideg-Elmeklinika vezetőjeként a sors analízist preferálta.

A harmincas évek derekától egyre nyomasztóbban súlyosbodó fasizálódás következtében a magyar pszichoanalitikusok zöme külföldre menekült, vagy orvosi munkájához tért vissza, belső emigrációba vonulva elhallgatta pszichoterápiás identitását. Fasizálódás, munkaszolgálat, az értelmiség jelentős részének egzisztenciális ellehetetlenítése, és a második világháború a magyar értelmiségi elitet megtizedelte és kényszerű emigrációk sorát eredményezte. A pszichológia tudományának jelesei, így a pszichoterápiát a sors analízissel képviselő Szondi Lipót is emigrált. A „felszabadulás”-ként aposztrofált történelmi fordulat a szovjethatalom megszállását jelentette hazánk számára. A szovjet pedológiai határozat (1936), Vigotszkij elítélése, a tesztekkel és pszichoterápiával folytatott szakmai tevékenység elvetését, felfüggesztését hozta magával. A sztálini tudománypolitikában minden tudomány erőszakhullám áldozatává vált. A pszichológia visszavonult védett területre, a magasabb idegműködések vizsgálatára, a fiziológia „szolgáló lánya” lett, hivatalosan pedig „burzsoá áltudomány” címkét kapott. A pszichoterápia megbénult, tetszhalálba menekült.

Az '56-os forradalom utáni konszolidáció, a Kádár korszak „tiltás-tűrés-támogatás” rendszerének puha diktatúrája, a tudományok rehabilitációja, 1958-ban a pszichológia visszakerülése a tudományos és felsőoktatási rendszerbe, majd pedig 1963-ban az alkalmazott pszichológia, mint önálló szak képzésének megindulása gyökeres változásokat hozott a pszichológia életében. Szükség volt a képzésbe kerülő pszichológus hallgatók gyakorló helyeinek kialakítására és alkalmas tanárok kiválasztására. Ámde a kényszerű hallgatás éveiben a tanításra alkalmas pszichológusok száma megritkult, külföldön éltek, vagy az eltelt évtizedek alatt megöregedtek. A pszichoterápiát tanítani képes (zömében pszichoanalitikus) orvosok és pszichológusok a meginduló lélektani gyakorlat tanítómestereivé váltak, ezért a pszichoterápia megújulása ismét a pszichoanalízis nagy presztízsét hozta magával. Ezen csak a hetvenes évek pszichológiai robbanása, a humanisztikus irányzat betörése, majd pedig számos más irányzat behatolása hozott szignifikáns változást. Magyar sajátosság, hogy a terápiás tanulásban pszichiáterek és pszichológusok egyazon „iskolában” képződve jól kezdték érteni egymás nyelvét és kölcsönösen tisztelték egymás pszichoterápiás kompetenciáját.

A pszichoterápiás képzés első szabályozása a Haynal Imre Egészségtudományi Egyetem (HIETE) kereteiben a pszichiáter szakorvosoknak adott pszichoterapeuta címet, a klinikai szakpszichológusok csaknem tíz évvel később jutottak hozzá ehhez a „jogosítványhoz”, noha ugyanazon képzéseket végezték.

Ezeket a képzéseket az egyetem mintegy „kiszervezte” az 1980-ban önállóvá váló Pszichiátriai Társaság Pszichoterápiás szekciójának szakági munkacsoportjaiba, ahol a képzés folyt. Később ezek a munkacsoportok egyesületté alakultak, és ekképp folytatták terápiákat tanító tevékenységüket. A szabályozás első jelentős mozzanata a pszichoterápiás szakvizsga bevezetése volt, amelyet már a HIETE helyett a SOTE Pszichiátriai és Pszichoterápiás klinikája biztosított, mint alapszakvizsgára épülő második szakvizsgát. Ebben már csak a klinikai szakpszichológusok és pszichiáterek vehettek részt.

A rendszerváltást követően éledt tehát újra a pszichológusi szakmának az aktivitása. Ebben az időszakban a pszichológus szakma, annak hagyományai, szakmai szabályai – a rendszerváltás előtt megindult fejlődés folytatásaként – a szakmai önszabályozás keretében sokkal hamarabb jöttek létre, mint a tevékenységre vonatkozó jogszabályi környezet. Ez nem csoda, hiszen ebben a meghatározó időszakban nagyon intenzív jogalkotási tevékenység zajlott, de ennek az óriási kihívásnak a teljesítése körében a jogász szakmának elsőként a mai jogrendszer alapköveit kellett lefektetni és csak ezt követően, lépésenként, mint egymásra épülő építőkockákat, úgy lehetett megfogalmazni az egyes szakmák, iparágak sajátos szabályait, jogi környezetét.

Ez az építkezés izgalmas időszaka volt, amelyben szintén párhuzamosan futott a pszichológus szakmának a belső fejlődési síkja és a szakmát szabályozni hivatott jogi környezet síkjának a kialakítása. De a fejlődés nem azonos ritmusban történt, nem is történhetett volna úgy, mivel nem volt egyforma a feladat volumene sem. A pszichológiával foglalkozó szakemberek ekkor még egy nem túl nagy létszámú, viszonylag zárt szakmai csoportot alkottak. Ez tette lehetővé, hogy a szakmai, tudományos képzettség mentén kialakult belső szakmai hierarchia legitimálása által a szakmai és tudományos élet elismert és neves szereplői vezetésével kialakításra került a pszichológus szakma belső szervezetrendszeré és folyamatai. A jogfejlődés ekkor még nem tartott itt.

A rendszerváltást követően a jogrendszer kialakítása tempójának természetes korlátai tették szükségessé, illetve adtak teret annak, hogy több szakmában is létrejöjjenek önszabályozó civil szervezetek az adott szakma belső szakmai irányításának szándékával. A pszichológus szakmában, ebben az időszakban jött létre a még ma is működő, két legmeghatározóbb civil szervezet, a Magyar Pszichológiai Társaság és a Magyar Pszichológusok Érdekvédelmi Egyesülete.

A szabad egyesülés jogának az egyik legfőbb tartalmi eleme, hogy az *1989. évi II. törvényben* – a szabadság lényegét aláhúzva ezzel – igen szükséges módon meghatározott keretrendszeren belül a tagok tulajdonképpen szinte teljesen szabadon hozhatták létre és működtethették a civil szervezetet, az államnak a civil szervezet felett csak igen szűk körben, szakmai kérdésekre nem kiterjedően biztosított ellenőrzési jogot az *1989. évi II. törvény*, melyet az ügyészség gyakorolt törvényességi felügyelet keretében.

II. A pszichológus szakma síkjának fejlődése

A szakmán belüli fejlődés síkján a *2019. évi CXI. törvénnyel* érintett pszichoterápia szakmatörténeti fejlődése úgy alakult a '90-es években, hogy – jogi meghatározottság híján – a szakma a rendszerváltást megelőző fejlődési irányra támaszkodva kialakította magának a

pszichoterápiás módszerek képzésének rendszerét. A Btk. általunk tárgyalt módosítása az egyes pszichoterápiás módszerek szabályozását érintve, az egyes pszichoterápiás módszerek gyakorlói körében vetette a legnagyobb hullámokat.

II.1. A pszichoterápia és a terápiás módszerek fogalma

A pszichoterápiás módszerek képzésének struktúráját először a szakma alakította ki önszabályozó jelleggel, organikus fejlődéssel jött létre, amely nagyon üdvözlendő szakmai, tudományos szempontból, és megfelelően illeszkedik a fentebb tárgyalt, a '90-es évekre jellemző, az egyesülés szabadságával élve létrehozott szakmai önszabályozó szervezetek megjelenésének és működésének folyamatába. Az akkor kialakított rendszer meghatározó a mai napig.

A szakma önszabályozó működése keretében az egyes pszichoterápiás módszerek képviselőire és képzésére – a szocializmus időszakában a jogrendszerrel való indokolt távolságtartást a rendszerváltást követően már némileg indokolatlanul folytatva – civil egyesületek jöttek létre. Ezen egyesületeket fogta egybe a Pszichoterápiás Tanács, amely jelenleg is a pszichoterápiás módszereket képviselő, azok képzőhelyeként működő egyesületek szövetségéeként működik. A Pszichoterápiás Tanács, lévén civil szövetség, tevékenységi legitimációját tagegyesületei, a pszichoterápiás szakma gyakorlói adják és nem jogszabályi felhatalmazás.

A Pszichoterápiás Tanács dolgozta ki a pszichoterápiának ismereteink szerint a mai napig az egyetlen és legbővebb,¹⁰⁹ a szakma széles körének támogatását élvező leírását,¹¹⁰ a pszichoterápiás protokoll néven ismert dokumentumot.¹¹¹ Ez a ma hatályos jogszabályok¹¹² értelmében nem irányelv, mivel nem a jogszabályban meghatározott eljárásban került kidolgozásra és nem került az egészségügyért felelős miniszter által kihirdetésre. Azaz hiányzik a jogi legitimációja. Ez a szakmai értékéből mit sem von le. Azonban a jelen cikkben tárgyalt probléma vonatkozásában a pszichoterápiás gyakorlat jogi definícióját megfelelő jogforrás hiányában csak jobb híján lehet erre alapítani.

Jogi státuszától függetlenül a Pszichoterápiás Protokoll a pszichoterapeuta szakmának az egyik alapidokumentuma. Kidolgozása a pszichoterapeuta szakma legnevesebb művelői nevéhez kötődik. Tartalmát a pszichoterapeuta szakma eddigi ismereteink szerint egységesen elfogadta és önkéntes jogkövetés keretében eltérés nélkül, következetesen alkalmazta. Ezen az egységes képen ütnék részt azok a vélemények, melyek a „kuruzslási törvény” nyomán kialakult szakmai kommunikációkban, megnyilvánulásokban, petíciókban a nyilvánosság elé kerültek, melyet cikkünk elején röviden összefoglaltunk.

A Pszichoterápiás Protokoll ugyanis bevezetőjében ezt mondja (2004-ben):

¹⁰⁹ VÉRTES Gabriella: „Pszichoterápiás módszerek szakmai irányelvei” in RIHMÉR Zoltán: *Magyar Pszichiátriai Társaság Terápiás Irányelvei* (Budapest: Lélekben Otthon Kiadó és Szolgáltató 2005) 279–388.

¹¹⁰ www.pszichoerdek.hu/Protokollok/Pszichoter/Default.aspx

¹¹¹ „Pszichoterápiás Képzés Ellátás és Képzés 2011” *Pszichoterápia szakfolyóirat külön kiadványa* (Budapest: Mental Port 2011) 59–69.

¹¹² a vizsgálati és terápiás eljárási rendek kidolgozásának, szerkesztésének, valamint az ezeket érintő szakmai egyeztetések lefolytatásának egységes szabályairól szóló 18/2013. (III. 5.) EMMI rendelet

„A szakmai protokoll a szakmai közgondolkodás összehangolásának és minőségbiztosításának fontos eszköze. A hazai pszichoterápiás képzés, amely az irányzatok és a klinikai gyakorlat egyeztetésére épül, a szakvizsga bevezetése óta támaszkodhat protokollokra. A szakmai protokoll nem csak a klinikumon, egészségügyön belül alkalmazott pszichoterápiáknak szolgál útmutatásul, hanem vonatkoztatási kerete a határterületeken, a tanácsadás, felsőoktatás, szociális szféra keretében végzett pszichoterápiás tevékenységnek.”

A pszichoterápiás protokoll első változata még 1992-ben készült. Akkor tevékenységkataszternek hívták, és azt igyekezett megjeleníteni, hogy egy-egy pszichoterápiás eljárásnak melyek a jellemzői. Felépítése megalapozta a pszichoterápiás protokollok szerkezetét.

A pszichoterápiás protokoll később továbbfejlesztett előző változatát a Pszichoterápiás Tanács 1998-ban készítette el, majd elfogadta azt a Pszichiátriai Szakmai Kollégium és a Klinikai Pszichológiai Szakmai Kollégium is. [...] Célja és feladata volt megkönnyíteni a szakpszichoterápiás eljárások áttekintését, azonosíthatóvá tenni a pszichoterápiás beavatkozást. Ez a protokoll része lett az alapvető szakmai anyagoknak és a pszichiátriai protokollokkal együtt került publikálásra különböző kiadványokban (például a Pharmindexben).

A Pszichiátriai Kollégium 2004-ben újra áttekintette és korszerűsítette protokolljait. Ennek a munkának a keretében került sor a pszichoterápiás protokollok revíziójára is. „A bővített protokollt a Pszichoterápiás Tanács 2004. április 1-i ülésén, a Pszichiátriai Szakmai kollégium 2004. április 6-i ülésén fogadta el.

II.2. A pszichoterápia alapvető típusai

Egyéni, illetve csoportos pszichoterápia alatt a hazánkban elterjedt, képzéssel és megfelelő szintű képviseléssel rendelkező, tudományosan megalapozott módszerspecifikus pszichoterápiákat értjük. A protokollban azon pszichoterápiák szerepelnek, amelyek klinikai értelemben önmagukban fő terápiaként alkalmazhatók, a hazai klinikumban elterjedtek, a Pszichoterápiás Tanácsban és a hazai pszichoterápiás képzési rendszerben részt vesznek. Az eljárások sora nem végleges, későbbiekben további eljárások akkreditálhatók, amennyiben a fenti követelményeknek eleget tesznek.

„A betegnek joga tudni, melyik eljárást alkalmazzák nála, és kezelője rendelkezik-e megfelelő képzettséggel.”

A pszichoterápiás képzettség fokozatai szerint úgynevezett alap-pszichoterápiás tevékenységet pszichiáterek, gyermekpszichiáterek és klinikus szakpszichológusok végezhetnek. Képzési szempontból az alapszichoterápia végzése a képzés úgynevezett propedeutikai fázisához kötött. Pszichoterápia végzéséhez a szakorvosi, illetve klinikus szakpszichológusi végzettségre ráépített pszichoterápiás szakvizsga szükséges.

Szakpszichoterápia (módszerspecifikus pszichoterápia) végzéséhez pszichoterapeuta szakképesítés és módszerspecifikus jártasság szükséges. Kombináció esetén valamennyi alkalmazott technikában való képzettség szükséges. A pszichoterápia ambuláns és kórházi kezelésként alkalmazandó.

A pszichoterápiás tevékenységnek a Pszichoterápiás Protokollban rögzített osztályozása, a tevékenység végzése előfeltételeként megfogalmazott szakmai elvárások valójában kisebb részt közvetlenül, nagyobb részt azonban közvetve tükröződnek csak a jelenleg hatályos, a tárgykorra vonatkozó jogszabályokban. A tevékenység végzése előfeltételeként előírt képzettségi elvárás közvetlenül is megjelenik a jogszabályokban.¹¹³ A pszichoterápiás tevékenységek tartalmának leírása azonban csak utalás szintjén olvasható *az egészségügyi szolgáltatások nyújtásához szükséges szakmai minimumfeltételekről szóló 60/2003. (X. 20.) ESZCSM rendeletben* a 7101-7108 szakmakódok alatt.

A síkok metszésének a hiányát az adja, hogy a jogszabályok nem tartalmazzák sehol azokat a részletes és az elhatárolást segítő tevékenységleírásokat, melyeket a Pszichoterápiás Protokoll meghatározott.

II.3. A pszichoterápiás módszerek elismerése

Mint említettük, a Pszichoterápiás Tanács, jelenleg újjáalakulva a Pszichoterápiás Tanács Szövetség egy (törvényszéken nyilvántartásba vett)¹¹⁴ civil szervezet. A nyilvántartás adatai és a Szövetség honlapja,¹¹⁵ de az elődnek tekinthető Pszichoterápiás Tanács vonatkozásában a Pszichoterápiás Protokoll fent idézett bevezetője tanúsága szerint is a Tanácsot/Szövetséget (továbbiakban csak Szövetségként hivatkozunk) azon egyesületek hozták létre, amelyek a Szövetség által elfogadott pszichoterápiás módszerek tekintetében szerveznek képzéseket. A szakmán belüli hagyományokról szerzett tapasztalataink alapján azonban elmondhatjuk, hogy ismereteink szerint ez némileg fordítva működik: az az egyesület léphet be a Szövetségbe tagként, amely által oktatott metódust a Szövetség elfogad pszichoterápiás módszernek. Igaz ez sem jogszabályban, sem a Szövetség nyilvánosan elérhető dokumentumaiban nem jelenik meg.

A Szövetség tulajdonképpen a tagfelvétel által dönt arról, hogy valamely eljárást elismer-e pszichoterápiás módszernek a szakma képviselőjében eljárva, vagy sem. A szakmai hagyományok alapján az oktathat pszichoterápiás módszert, aki erre a célra egyesületet alapít, és ezen egyesületet a Szövetség felveszi tagjai közé. A pszichoterapeuta szakmát gyakorló szakemberek mind így tudják és igazodnak is ehhez az íratlan, belső szabályhoz. Nem véletlen, hogy a módszerspecifikus képzőhelyek között nem nagyon találunk olyat, amely nem egyesületi formában működik, és amely nem tagja a Szövetségnek.

A pszichoterápia területén elismert szakemberek hozták létre a Szövetséget, a Szövetség itt megfogalmazásra került, íratlan belső szabályokból fakadó hatáskörét a Szövetséget létrehozó szakemberek szakmai, tudományos súlya, elismertsége legitimálja. Ez nagyon fontos, sőt elengedhetetlen eleme egy szakmai szervezet felhatalmazásának. **Azonban ahhoz, hogy az adott szakmai szervezet az egész szakmát képviselje, továbbá, hogy instrumentumai a szakma minden gyakorlója vonatkozásában érvényesek és hatályosak legyenek, ahhoz egy igen fontos elem hiányzik: a jogi legitimáció. Ez a civil szövetség a demokratikus önkormányzatiság elvei alapján semmiképp nem tekinthető a teljes pszichoterapeuta**

¹¹³ az egészségügyről szóló 1997. évi CLIV törvény 110. §

¹¹⁴ birosag.hu/civil-szervezetek-nevjegyzéke

¹¹⁵ pszichoterapiastanacs.hu/

szakma képviselőjét ellátó fórumnak, **nem a teljes pszichoterapeuta szakma "hangja", hanem az egyesülési jog alapján tagjait képviseli**, rájuk nézve állapíthat meg szabályokat, azokat csak tagjaival szemben kényszerítheti ki, *nincs abszolút hatálya az általa létrehozott szabályrendszernek*. Ebből fakadóan pedig – hangsúlyozva, hogy annak tartalmával teljesen egyetértünk és nagyra becsüljük az azt kidolgozó szakemberek szaktudását – **a Pszichoterápiás Protokoll nemcsak jogi, hanem szakmai legitimációja is megkérdőjelezhető**. A jogi legitimáció hiányát már fentebb kifejtettük a megfelelő jogalkotási folyamat elmaradására utalva.

Álláspontunk szerint a szakmai legitimációnak ez a hiánya jelent meg áttételesen a "kuruzslási törvény" okán megfogalmazott szakmai véleményekben, amelyek, ahogy a cikkünk elején összefoglaltuk, az egyes pszichoterápiás módszereket önálló, a pszichoterápia gyógyító jellegétől, engedélyköteles egészségügyi tevékenység voltától függetlenül is használható eljárásoknak tekintik, amely eljárások alkalmazása véleményük szerint nem igényel sem specifikus előképzettséget, se nem tekintik a pszichoterápiás módszer elsajátítását, majd alkalmazását a pszichoterapeuta szakvizsga és pszichoterapeuta tevékenység szükségképpen és kizárólagos, integráns részének. Véleményük szerint bármilyen képzettségi bemenettel el lehet végezni valamely pszichoterápiás módszerre vonatkozó képzést és az így megszerzett tudás birtokában azt további előfeltétel teljesítése nélkül gyakorolni is lehet. Elhatárolásként azt határozzák meg, hogy gyógyító céllal, vagy nem gyógyító céllal használja az adott módszert a szakember. Ez épp az ellenkezője a Pszichoterápiás Protokollban foglaltaknak.

A pszichoterápiás módszerek itt leírt "elismerésének" eljárásrendje nincs jogszabályba foglalva, kizárólag a szakmai hagyományok önkéntes megtartása alapján működik. Ezen tradíciók– és az önkéntes jogkövetés – képezik akadályát annak, hogy bárki bármilyen egyéb szervezetet alapítson, ahol a maga által pszichoterápiásnak tekintett módszert oktatja. Szintén ezen hagyományok alapján értékeli a szakma "elismert" módszernek azokat a pszichoterápiás módszereket, amelyeket a Pszichoterápiás Tanács Szövetség taggyesületei oktatnak, és melyek közül legalább egynek az elsajátítása a pszichoterápiás ráépített egészségügyi felsőfokú szakirányú szakképzettség megszerzéséhez szükséges és amely módszert a szakvizsga birtokában a pszichoterapeuta alkalmazhat tevékenysége során. Ez a pszichoterápiás tevékenység pedig egyben egészségügyi beavatkozás is, azt csak a vonatkozó jogszabályi feltételek teljesítése esetén, a szükséges képzettség birtokában lehet folytatni.¹¹⁶

A pszichológus szakma belső szabályainak és a vonatkozó jogszabályoknak a síkja ezen a ponton mindenképpen metszenie kellene egymást, ez azonban mégsem történik meg. A pszichológus szakmán belül, a fent említettek alapján, viszonylagos egyetértés van a pszichoterápiás módszerek elismerése terén, azonban a pszichoterápiás képzések bemeneti követelményei, képzési kimeneti követelményei és az egyes pszichoterápiás módszerek alkalmazásának jogosultsága tekintetében igen differenciáltan gondolkodik a szakma, a teljes szabadság gondolatától – azaz, hogy bárki, bármilyen alapképzettséggel az adott módszerben képzettséget szerezhetés azt utána szabadon gyakorolhatja – a Pszichoterápiás Protokollban és a jelenleg hatályos jogszabályok rendszerében rögzített szigorú feltételekhez kötött szakmagyakorlás gondolatáig – azaz csak a pszichoterapeuta szakképzés keretében lehet az

¹¹⁶ Első sorban, de nem kizárólag: az egészségügyről szóló 1997. évi CLIV törvény 110. §

adott módszer szerinti képzést elvégezni és csak a pszichoterapeuta szakvizsga birtokában lehet azt gyakorolni –mindegyik viszonyulás megtalálható.

III. A jogszabályi környezet síkjának a fejlődése

A '70-es években már miniszteri rendelet rendelkezett a szakpszichológus képzésről¹¹⁷ és a pszichológusi munkakörök betöltéséhez szükséges képezésekről.¹¹⁸ Már ezek a jogszabályok is úgy rendelkeztek, hogy csak a megfelelő szakképzettség birtokában lehet önállóan pszichológusi tevékenységet folytatni. A '90-es években egy következő generációja jelent meg a jogszabályoknak mind a képzés, mind a tevékenységi jogosultság tekintetében, azonban az alapelv nem változott.

III.1. A pszichoterápia, a terápiás módszerek jogszabályi fogalma

1997-ben fogadta el a Parlament az *Eütv.-t*, melynek 103. §-a 2010. január 1-től kezdve rögzíti a klinikai szakpszichológia és a pszichoterápia igen általánosan megfogalmazott definícióját, továbbá a tevékenységgel kapcsolatos legalapvetőbb kérdéseket. Ez a definíció általános, alapvető jellegű, sajnos nem alkalmas a pszichoterapeuta tevékenység tartalmának pontos meghatározására, más pszichológusi, vagy társszakmában folytatott tevékenységektől való elhatárolásra. **Azt is meg kell állapítani, hogy a törvényszöveg nem elég precíz és konkrét a tekintetben, hogy milyen szakképzettséggel pontosan milyen pszichoterápiás tevékenységet lehet folytatni.** Nem differenciál a Pszichoterápiás Protokollal egyezően, miszerint a klinikai szakpszichológusok folytathatnak alappszichoterápiát, azonban szakpszichoterápiát csak pszichoterapeuta szakvizsga birtokában lehet végezni.

Az egészségügyi törvény 110. § fontos rendelkezést tartalmaz a téma szempontjából. Ennek értelmében egészségügyi tevékenységet önállóan csak a megfelelő szakképzettséggel rendelkező és a működési nyilvántartásba érvényesen bejegyzett egészségügyi szakember folytathat. Az a jelölt, aki már megkezdte a szakképzést, de még nem szerezte meg a szükséges szakvizsgát, az előbb említett, önálló eljárásra jogosult szakember felügyelete alatt folytathat egészségügyi tevékenységet. **Miért fontos ez? Mert az egészségügyi törvény 103. § (és az egészségügyi felsőfokú szakirányú szakképzés megszerzéséről szóló 22/2012. (XI. 14.) EMMI rendelet, az egészségügyi szolgáltatók és működési engedélyük nyilvántartásáról, valamint az egészségügyi szakmai jegyzékről szóló 2/2004. (XI. 17.) EüM rendelet és az egészségügyi szolgáltatások nyújtásához szükséges szakmai minimumfeltételekről szóló 60/2003. (X. 20.) ESZCSM rendelet) értelmében a pszichoterápia egészségügyi tevékenység – bármi is legyen annak pontos tartalma.** Ez azt jelenti – a Pszichoterápiás Protokoll rendszerében és a később részletezésre kerülő 60/2003 ESZCSM rendelet szerint – is, **hogy a pszichoterápiának bármely elemét (bármely önálló módszerét) csak az egészségügyi tevékenység végzésére jogosító feltételek teljesítése esetén lehet folytatni.** A kérdés, hogy pontosan mely tevékenységek tartoznak ebbe a körbe? A Pszichoterápiás Protokoll világos e

¹¹⁷ a szakorvosi, a szakgyógyszerész szakképzés megszerzéséről és a képezésről, továbbá az orvosok, a fogorvosok és a gyógyszerészek továbbképzéséről szóló 9/1978. (XI. 29.) EüM rendelet

¹¹⁸ a pszichológus munkakörök betöltéséhez szükséges képezésről szóló 3/1976. (II. 11.) MüM-OM-EüM együttes rendelet

tekintetben. A „kuruzslási törvény” okán felszínre tört szakmán belüli vita keretében azonban az ellenzők tábora számos, módszerspecifikus képzőhely által oktatót pszichoterápiás módszerről azt állította, hogy az nem „olyan igazi” pszichoterápia ... Illetve, ha ugyanazt a módszert gyógyító céllal használja a szakember, akkor pszichoterápiának minősül, ha viszont más indítékból, akkor nem az. Ez utóbbi állítás jogászai gondolkodással, a jogszabályszerkesztés, jogalkotás általános gyakorlata és a jogbiztonság követelménye alapján értelmezhetetlen.

Ebben a kérdésben való eligazodást segíti még, ha megvizsgáljuk a pszichoterápia képzésének a jogszabályi oldalát.

III.2. A pszichoterápia képzésének jogszabályi háttere

Az egészségügyi felsőfokú szakirányú szakképzések jegyzéke szerint a pszichoterápia a felsőoktatás rendszerébe tartozik. Mindez azt jelenti, hogy felsőoktatási intézmény csak állami jóváhagyással hozható létre és állami ellenőrzés mellett működtethető. Ennek nyilvánvaló indoka, hogy az állam által működtetett felsőoktatás rendszerében azonos jogokkal és kötelezettségekkel rendelkezzenek a hallgatók, lehetőség szerint hasonló színvonalú képzést kapjanak és felsőoktatási jogaik megsértése esetén a jogorvoslat is az állam által azonosan garantált legyen.

A felsőoktatás rendszerében az egészségügyi felsőfokú szakképzés tartalmát, az elvégezhető szakképzéseket a 22/2012 EMMI rendelet rögzíti. Az egyes pszichoterápiás módszerek képzése, **a pszichológus szakma szakszargonjában "módszerspecifikus képzésnek"** nevezett képzések egyedül a 22/2012 EMMI rendelet 3. sz. melléklet 29. pontjában / 9. sz. melléklet 2. pontjában, a pszichoterápia képzési programjánál kerülnek említésre jogforrási szinten, **mint a pszichoterápiás szakképzés egy modulja**, melynek teljesítése szükséges a szakvizsgára bocsátáshoz.

Az egészségügyi szakképzés rendszerének részletes szabályait leíró *az egészségügyi felsőfokú szakirányú szakképzési rendszerről, a Rezidens Támogatási Program ösztöndíjairól, valamint a fiatal szakorvosok támogatásáról* szóló 162/2015. (VI. 30.) Korm. rendelet és az *egészségügyi felsőfokú szakirányú szakmai képzés részletes szabályairól* szóló 16/2010. (IV. 15.) EüM rendelet is rögzíti, hogy **az állam által elismert felsőoktatási szereplőkön kívül, külső képzőhelyként csak egészségügyi szolgáltató szerezhethet akkreditációt és csak az egészségügyi szakképzés gyakorlati képzésében való részvételre.** Ezen rendeletek világosan rögzítik, hogy a külső képzőhelyek a gyakorlatot biztosíthatják a szakképzésben, annak más elemét nem. Akkor van lehetőség külső képzőhely által biztosítani a szakképzés valamely gyakorlati elemét a hallgatónak, amennyiben a szakképzést szervező egyetem az adott gyakorlati elem tekintetében nem rendelkezik akkreditációval, így azt nem tudja nyújtani a hallgatónak. A 162/2015 Korm. rendelet rögzíti továbbá, hogy a szakképzésnek a 22/2012 EMMI rendeletben előírt elemei közül csak az akkreditált képzőhelyen teljesített elemek fogadhatók el a szakvizsgára bocsátáshoz. **Külső képzőhelyként, a 16/2010 EüM rendelet szerint csak egészségügyi szolgáltatót és csak abban az esetben lehet akkreditálni, ha teljesíti a hivatkozott EüM rendeletben rögzített feltételeket, többek között rendelkezik megfelelő betegforgalommal és minőségbiztosítási**

rendszerrel. A külső képzőhelyek akkreditációja az Állami Egészségügyi Ellátó Központ (ÁEEK) hatáskörébe tartozik,¹¹⁹ az akkreditációt 4 évente meg kell újítani. Az ÁEEK honlapján az itt leírtakkal egyezően ad tájékoztatást a képzőhelyi akkreditációról.

Az egészségügyi szolgáltató fogalmát az egészségügyi törvény, működésének feltételeit az *egészségügyi szolgáltatás gyakorlásának általános feltételeiről, valamint a működési engedélyezési eljárásról* szóló 96/2003. (VII. 15.) Korm. rendelet tartalmazza. Az egészségügyi szolgáltatóknak a 96/2003 Korm. rendelet szerinti eljárásban, a szükséges személyi és tárgyi feltételek teljesítése alapján működési engedélyt kell szerezniük ahhoz, hogy jogosultak legyenek egészségügyi tevékenység folytatására. Az egészségügyi szolgáltatók tevékenységük során be kell, tartásuk a 60/2003 ESZCSM rendeletben meghatározott személyi és tárgyi feltételeket. A személyi feltételek az egészségügyi szolgáltató működéséhez kötelezően alkalmazandó szakemberekkel szemben támasztott szakképzettségi elvárásokat, a tárgyi feltételek pedig a működés helyszínén minimálisan biztosítandó fizikai körülményeket rögzítik. A külső képzőhelyi akkreditációra csak azon egészségügyi szolgáltató alkalmas, aki mindezek betartása mellett, jogszerűen működik.

Mindezekből az következik tehát, hogy az egészségügyi szakképzésben a pszichoterápia szakképzés egyik teljesítendő eleme a módszerspecifikus képzettség. Módszerspecifikus képzést, ha azt nem maga az egyetem biztosítja, **csak az ÁEEK által akkreditált külső képzőhely folytathat és ezen akkreditált külső képzőhely is csak a képzés gyakorlati része tekintetében, nem pedig az elméleti képzésre kiterjedően. Akkreditált képzőhely pedig értelemszerűen csak a megfelelő betegforgalmat is biztosítani tudó egészségügyi szolgáltató lehet(ne), hiszen gyakorlati képzés biztosítása esetén a megfelelő betegforgalom az első és elengedhetetlen előfeltétele a képzés sikerének.** Egészségügyi szolgáltató – az akkreditációhoz is szükséges – tevékenységét pedig csak érvényes működési engedély birtokában, a működés jogszabályban rögzített szakmai minimumfeltételeit, annak tárgyi és személyi feltételeit is betartva folytathatja. A 60/2003 ESZCSM rendeletben meghatározott személyi minimumfeltétel a pszichoterápia esetén, hogy az egészségügyi szolgáltató pszichoterapeuta szakvizsgával rendelkező és érvényes működési nyilvántartása alapján (melyet a kötelező továbbképzés keretében időről-időre megújít) önállóan eljárni jogosult pszichoterapeutát foglalkoztasson.

Tapasztalataink szerint ezen a ponton a pszichológus szakma és a vonatkozó jogi környezet síkja nemhogy párhuzamos, de inkább széttart. A belső szakmai működés, hagyományok pedig a hatóságot is a fogságukban tartják.

Ahogy fentebb kifejtettük, **az organikus fejlődés eredményeként civil egyesületek folytatnak módszerspecifikus képzést.** Ezen egyesületek nem egészségügyi szolgáltatók, nem rendelkeznek betegforgalommal, sem működési engedéllyel és főként a **pszichoterápiás módszerek elméleti képzését biztosítják, nem pedig a gyakorlati részt.** Tekintve, hogy a teljes pszichoterápiás szakma – a belső szakmai hagyományok önkéntes követése alapján – így működik jelenleg, az ÁEEK is „kénytelen eltekinteni a valóság és a jogszabályi követelmények között tátongó szakadéktól” és – alternatív jogi megoldások

¹¹⁹ www.enkk.hu/index.php/hun/

alapján – megadni az akkreditációt a módszerspecifikus képzőhelyeknek, ellenkező esetben ellehetetlenülne a pszichoterápia szakképzése.

Egy utolsó zárójeles megjegyzést teszünk. Azért zárójeleset, mert finanszírozási területet érint a megjegyzés és ezért ez a kérdés nem, vagy csak közvetve tartozhat a pszichoterápia szakképzés szakmai rendszeréhez, minőségéhez, amelyre jelen cikkünkben elsődlegesen rá szeretnénk világítani. A finanszírozási kérdéseket itt nem kívánjuk egyebekben tárgyalni.

A költségtérítési szakképzés díja a *162/2015 Korm. rendelet* értelmében az egyetemet illeti, aki a hallgatóval képzési megállapodást köt. A szakképzési díj tartalmazza a szakképzés biztosításának adminisztratív költségeit, továbbá az összes, a szakképzés keretében az egyetem által nyújtott szolgáltatás ellenértékét. **Ezen jogszabályhely értelmezése alapján álláspontunk szerint a teljes szakképzési díj az egyetemet illeti/illetné**, tekintettel arra, hogy a szakképzés jogszabályban rögzített elemei teljes körű biztosításáért az egyetem vállal felelősséget a képzési megállapodásban, ideértve az esetlegesen külső akkreditált képzőhelyen biztosított gyakorlati képzést is. Az egyetem, mint egy kvázi „fővállalkozó” a szakképzési díjból térítheti meg a kvázi „alvállalkozóként” eljáró külső képzőhelynek a gyakorlati képzéssel felmerülő díját az általa biztosított képzési elem tekintetében. **Ennek alapján, a jogszabály pontos értelmezése mellett a külső képzőhely nem kerülhetne elszámolási jogviszonyba a hallgatóval.**

A valóság síkja e kérdés tekintetében sem találkozik a jogszabály síkjával. Az egyes módszerspecifikus képzőhelyek közvetlenül és nem is jelentéktelen összegekért kínálják képzési szolgáltatásaikat a hallgatók számára.

IV. Az igazi probléma

Az előzőekben írtak összefoglalásaként megállapíthatjuk, hogy az előttünk kirajzolódó kép két párhuzamos síkot mutat, amelyek nem esnek egybe és nem metszik egymást. **A „kuruzslási törvény” kritikájában felszínre került álláspontokat figyelembe véve, arra jutottunk, hogy a tényleges problémát valójában egyáltalán nem a büntetőjogi jogalkotás okozza, hanem a pszichoterápia fent kifejtett fejlődéséből kialakult jelenlegi képzési rendszere.** A pszichoterapeuta képzés problémát okozó párhuzamos síkjai mellett azonban az igazi problémát véleményünk szerint a következő két elem jelenti.

IV.1. A pszichoterápiás tevékenység differenciált fogalma

A fentiekből megállapítható, hogy a pszichoterápiás tevékenység tartalmi leírását jelenleg egyedülként egy jogforrási rangra nem emelt és a teljes szakma legitimációját jogi értelemben nem élvező, azonban a szakma többségi támogatását eddig vélelmezetten bíró szakmai összeállítás, a Pszichoterápiás Protokoll tartalmazza. Ezen a támogatáson ütöttek némi rést a „kuruzslási törvény” keltette véleményörvények, melyek szélsőségesen szabadabban fogalmazzák meg a pszichoterápiás módszerek elsajátításához és alkalmazásához szükséges előképzettségeket, mint a Pszichoterápiás Protokoll, és teljesen elszakítják a pszichoterápia egészségügyi szakképesítéstől a pszichoterápiás módszereket, azok alkalmazását a pszichoterápia egészségügyi fogalmán és keretein kívül is értelmezik.

Differenciálnak „egészségügyi” és „nem-egészségügyi” pszichoterápia között, azonban az elhatárolási szempontok és azok tudományos evidenciái nem kerültek pontosan megfogalmazásra sem korábban, sem most, a „kuruzslási törvény” kiváltotta tudományos vitában.

Kérdés tehát az, hogy hány rétege van a pszichoterápiának? Valóban van a kizárólag az egészségügy területére tartozó, gyógyító hatásához és az általa az elmébe történő beavatkozáshoz mérten csak bizonyos szigorú feltételek között gyakorolható pszichoterápiától eltérő, ilyen hatásokkal nem járó és rugalmasabb feltételek közt folytatható „másik pszichoterápia”? Ezt valóban pszichoterápiának kell nevezni? Mik az elhatárolás világos szempontjai? Tudományosan bizonyított, hogy ez a "másik pszichoterápia", már ha van ilyen, nem tesz a jelenlegi jogszabályok által méltán szigorúan szabályozott pszichoterápiához hasonló beavatkozást az emberi elmébe?

Ezeket a kérdéseket véleményünk szerint csak a pszichoterapeuta szakma, vagy – állásponttól függően – vele együtt a szélesebb körű mentális segítő szakma (pszichológia egyéb területén tevékenykedők és a társszakmák, mint például coach-ok, mentálhigiéniai szakemberek stb.) tudja megválaszolni. **Álláspontunk szerint ez elsősorban pszichológus szakmai tudományos kérdés és nem jogalkotási. A szerzők véleménye e tekintetben nyílt: egyféle pszichoterápia van, és az egészségügyi tevékenység.** Mivel a pszichoterápia nemcsak funkcionális, hanem strukturális változásokat is előidéz az idegrendszerben és beleszól a kliens önálló döntési kompetenciájába, az önkéntesség elvébe is, ezért éppen kiváltott hatása okán kell szakmai kompetenciákhoz kötni és egészségügyi szakmának tekinteni a pszichoterápiát.

A vita tart, ezért ez esetben a megoldás esszenciáját a pszichoterapeuta szakmának, esetleg a mentális segítő szakmákkal közösen kell megadniuk a jogalkotásban tevékenykedő jogi szakma részére, amely jogi szakma ezen esszenciából kiindulva tudja a jogi kereteket kialakítani a pszichoterapeuta-szakmai megoldás köré.

Ez hozhatja létre a hiányzó metszéspontot.

Ahhoz, hogy a szakmák együttműködésével létrehozott metszéspont tényleges megoldást jelentsen, van még valami, ami elengedhetetlenül szükséges véleményünk szerint. **A megoldás esszenciájának bírnia kell a teljes szakmai legitimációt.** Azaz a pszichoterapeuta – mentális segítő szakmákból nem kizárólag azok legaktívabb vagy legrangosabb, esetleg legidősebb önkénteseinek az álláspontját szabad, hogy képviselje, hanem a teljes szakma demokratikus elvek szerint kialakított többségi álláspontját kell, hogy kifejezze. Ellenkező esetben a mostanihoz hasonló viták újra és újra fellobbannak.

A kidolgozásra kerülő esszenciának jogi legitimációt is élveznie kell. Ez azt jelenti, hogy olyan demokratikus eljárás keretében kell, hogy megszülessen a többségi álláspont, hogy azt a kisebbség is – bár nem ért egyet vele, de – a jogi legitimáció alapján elfogadja. Ellenkező esetben az esszenciából kidolgozott jogszabályokat a szakma egy része továbbra sem tartja majd be, kikapukat keresve megkerüli azt, ahogy ma is teszi. Ez pedig semmilyen elmozdulást nem hozna a jelenlegi helyzethez képest.

Az utolsó kérdés, hogy **mi lehet az a fórum, amely ezt a szakmai és jogi legitimációt is élvezné az esszencia kidolgozásához.** Más szakmák esetében a kötelező kamarai tagsággal

működő szakmai kamaráknak – amilyenek például az ügyvédi kamarák – pont az ilyen szakmai szabályalkotás az egyik fő feladata, a szakmai kérdésekben a szakmai közös álláspont kidolgozása a lényege. Jelen helyzetben ez sajnos hiányzik a pszichológus szakmában. Ebben a helyzetben a megfelelő demokratikus felhatalmazást jelentő megoldás megkeresését a cikk szerzői a pszichológus szakmára és a jogalkotóra bízzák, de annak megkeresését elengedhetetlennek tartják. **A hatályos működési rendben az Egészségügyi Szakmai Kollégium két pszichoterápiás tagozata (Klinikai Szakpszichológiai és Pszichoterapeuta Klinikai Szakpszichológus tagozat és aPszichoterápia tagozat (szakorvosi képzéssel) és tanácsaik jogosultak javaslatot tenni a fentiek módosítására.**

IV.2. A módszerspecifikus képzések bemeneti-kimeneti követelményének problémája

A fentiekben rögzítettük azt a tényt, hogy részint a szakma organikus fejlődésének köszönhetően, részint a jogalkotás és a pszichológus szakma fejlődésének eltérő ritmusából adódóan **jelenleg a módszerspecifikus képzések szervezése nincs jogszabályban foglaltan rögzítve.** Ezen képzéseket civil egyesületek szervezik, akik az önkormányzatiság és az egyesülés szabadsága jegyében tagjaik által, létesítő okiratukban határozzák meg működésük szabályait, ezek között a képzések bemeneti követelményeit is. Ebből a tényhelyzetből fakad, hogy **az egyes képzések tekintetében eltérőek a bemeneti követelmények. Néhol valóban csak a pszichoterapeuta szakképzésbe járó jelölteknek kínálja a képzőhely a képzést, máshol nem ilyen szigorú a bemeneti követelmény, vagy akár differenciáltak a követelmények aszerint, hogy a képzést a hallgató "milyen célból", milyen tevékenység folytatásához végzi el.**

A bemeneti követelmények szabad meghatározása okán sokan úgy végzik el a módszerspecifikus képzéseket, hogy nincs megfelelő előképzettségük, illetve azt nem a pszichoterápiás képzés részeként végzik, hanem önállóan, attól függetlenül. Azaz, bármilyen bemenettel: jellemzően bölcsész, média-kommunikáció, de még akár természettudományos egyetemi oklevélre építve, sőt, akár egyetemi végzettség nélkül is lehetőséget kapnak a hallgatók, hogy a kiválasztott pszichoterápiás módszert elsajátítsák. Könnyen belátható, hogy a pszichológiai, vagy pszichiátriai előképzettség teljes hiánya nem vezethet ugyanarra a tudásra valamely pszichoterápiás módszer elsajátítása esetében. **A józan ész alapján nyilvánvaló, hogy a pszichiáterek esetében a 6+5 év, pszichológusok esetében az 5+4 év előképzettség lényegesen nagyobb szakirányú tudást biztosít a szakembernek, mint amelyet a „civil” területről érkező, egyéb alapképzettséggel rendelkező szakemberek meg tudnak szerezni pusztán a pszichoterápiás módszer elsajátításával.**

Nemcsak a bemeneti követelmények, hanem a kimeneti kompetenciák és jogosultságok meghatározása is hiányzik a jogszabályokból, azt a módszerspecifikus képzőhely egyesületek szintén szabadon jogosultak meghatározni. Ez is teljesen differenciáltan jelenik meg a képzési kínálatban. Némely képzőhely csak a pszichoterapeuta szakvizsgával megszerezhető tevékenységi jogosultság keretében teszi lehetővé az elsajátított módszer alkalmazását, más képzőhelyek nem határoznak meg ilyen szigorú kimeneti követelményeket, vagy némely esetben differenciált képzettséget kínálnak különböző címek adományozásával.

A fentiek alapján a változatos bemeneti követelményekkel elvégezhető módszerspecifikus képzéseket teljesítő személy a képzést igazoló bizonyítvány birtokában (és a ráfordított igen tetemes anyagi áldozatot is figyelembe véve) gyakran van abban – az álláspontunk szerint téves – feltevésben, hogy az elsajátított módszert pszichoterápiás szakvizsga és érvényes működési nyilvántartás nélkül is gyakorolhatja. Máskor pedig a tudományosan nem feltétlenül igazolt, olykor nem is világosan megadható elhatárolás okoz gondot a különböző "szintű" módszerspecifikus képzettségek alkalmazása során.

Ahogy arra fent is utaltunk, a módszerspecifikus képzések ezen rendszere által létrehozott, az igen szélsőségesen eltérő alapképzettségű és így szükségképpen eltérő tudásszintű szakemberek részére olykor azonos képzettség igazolásából fakadó helyzet elsősorban a megfelelően és azonosan megalapozott pszichoterápiás tudás hiányában a páciensek egészségének kockáztatásával jár. Egy másik probléma, hogy míg a pszichoterapeuta szakvizsgát szerzett szakembereket a működési nyilvántartásuk fenntartásához továbbképzési kötelezettség terheli, továbbá tevékenységüket az egészségügyi hatóság ellenőrizni jogosult, addig a nem pszichoterapeuta szakvizsgájuk alapján eljáró, magukat nem „egészségügyi pszichoterapeutának” tartó segítő szakembereket ugyanezen kötelezettségek nem terhelik, holott az azonosan elsajátított pszichoterápiás módszert azonosan alkalmazzák pácienseiknél.

Végül pedig ugyanezen problémának egy másik kivetülése, hogy ezen civil egyesületek, a saját tagjaik által kialakított szabályok szerint és nem jogszabályban rögzített egységes feltételek teljesítése esetén igazolják a képzés elvégzését, amely így szükségképpen nem lehet homogén az egyes módszerek tekintetében, mégis azonosan minősülnek a pszichoterapeuta szakképesítés egyik elemének, azonosan járulnak hozzá a pszichoterapeuta szakvizsga megszerzéséhez.

Mindezek egyértelműen mutatják a módszerspecifikus képzések rendszerének sajátos bizonytalanságát és azok esetleges hatását a szakképzésre, illetve a szakképzettségen alapuló egészségügyi tevékenységi jogosultságra. **Az állam által szervezett szakképzésben, majd az ezen alapuló, az állam által ellenőrzött és garantált színvonalú egészségügyi tevékenység tekintetében is egy civil szövetség és annak civil egyesület tagjai azok, akik mindenfajta jogszabályi meghatározottság és az állami felsőoktatás ellenőrzési mechanizmusa és garanciális eljárásai nélkül befolyással vannak a módszerspecifikus képzéseken keresztül mind a szakképzésre, mind a tevékenységi jogosultságok biztosítására.**

Arra tekintettel azonban, hogy a módszerspecifikus képzések az állami felsőoktatásban szervezett felsőfokú szakirányú szakképzés részeként elfogadásra kerülnek és egészségügyi tevékenységi jogosultságot alapoznak meg, **véleményünk szerint e képzések rendszerének illeszkednie kellene az állami felsőoktatási rendszerbe, biztosítva ezzel a kiszámíthatóságot, az összes (eljárási és egyéb) garanciát, amelyet a felsőoktatási jogszabályok biztosítanak a hallgatónak, meghagyva azonban a szakterületi önkormányzatiságot a szakmai kérdések tekintetében.**

V. A síkok lehetséges metszéspontja

Újra hangsúlyozzuk, hogy álláspontunk szerint a jelen cikkben tárgyalt kérdés megoldásához elsőként a pszichológus-pszichoterapeuta-egyéb mentális segítők szakmájának a minél szélesebbkörű párbeszédeszükséges az egyes pszichoterápiás tevékenységek fogalmának kidolgozásához, az egyéb pszichológusi, illetve mentális segítő tevékenységek ettől való megfelelő elhatárolásához.

Ahogy arra többször utaltunk, a Pszichoterápiás Protokoll szakmai tartalmával a magunk részéről a legmesszebbmenőkig egyetértünk. Ennek jogforrási szintre való emelése gyors, de hosszabb távon nem elégséges megoldását adhatná a „kuruzslási törvény” körül kialakult bizonytalanságnak. A Btk. fogalomhasználatának világos értelmezését azonban rövid úton biztosítani tudná. Mindazonáltal, a hosszabbtávú megoldáshoz elengedhetetlennek tartjuk az itt javasolt konszenzus kialakítását és az utoljára több, mint másfél évtizeddel ezelőtt frissített Pszichoterápiás Protokoll korszerűsítését a tudományágban azóta történt fejlődés eredményének felhasználásával.

Ezt a tudományos munkát azonban csak a hivatkozott szakmák képviselőiből álló, szakmailag és jogilag is megfelelően felhatalmazott, a teljes szakma véleményét képviselő grémium végezheti el annak érdekében, hogy a létrejövő megoldás minden érintett szakma támogatását élvezze.

Ennek a megoldásnak többek között arra, a „kuruzslási törvény” kritikáiban megfogalmazott dilemmára kell választ adnia, hogy a pszichoterápia szigorú jogosítás alapján végezhető, egzakt módon meghatározott, kevesebb számú módszerek összessége, vagy egy gyűjtőfogalom, amely a mentális segítség sokrétű tevékenységét és annak számtalan módszerét mind magában foglalja, függetlenül az emberi elmébe való beavatkozás mértékétől. Bármilyen lesz a válasz erre a kérdésre, annak tudományos evidenciákon kell alapulnia.

A hiányzó fogalmak kidolgozásán túl szükségesnek tartjuk a definíciók korszerűsítésének, a tudomány fejlődésével időnként megjelenő újabb pszichoterápiás eljárások „rendszerbefogadási eljárásának” meghatározását is, hiszen a tudomány sajátosságánál fogva ez semmiképp nem lesz egy statikus fogalomrendszer.

Emellett a képzési rendszer anomáliáinak a megszüntetésével rendszertanilag is a helyére kell, kerüljön a pszichoterápiás módszerek képzése. A bemeneti és a kimeneti követelmények egységesítésével pedig a módszerspecifikus képzések terén is meg kell teremteni a felsőoktatás rendszerében elvárt kiszámíthatóságot.

Bár a „kuruzslási törvény” véleményünk szerint másról szól, mint amit a vele kapcsolatos kritikák megfogalmaznak, de ez mégis gyújtópontja lehet annak a fejlődésnek, amely kimozdítja a síkokat a párhuzamosból és létrehozza a metszéspontot.

Lovász Dorottya:

**A társadalomszemiotika használhatósága a politikai kommunikáció kutatásban.
Egy aktorkonstrukciót feltáró kutatási terv bemutatása Torgyán József példáján keresztül**

Bevezetés

A dolgozatban arra teszek kísérletet, hogy egy konceptuális keretet vázoljak fel arra vonatkozólag, hogy miként érdemes és lehetséges a társadalomszemiotika módszerével, eszközkészletével egy politikai szereplőkommunikációját kutatni. A tanulmányban az elméleti keretet és a módszertant példák segítségével fogom bemutatni, mely egyéni kutatómunka eredménye, de a dolgozat nem visz végig egy teljes empirikus elemzést. A módszertan ismertetésével azt szeretném prezentálni, hogy a politikatudomány és azon belül is a politikai kommunikációkutatás bővíthető egy olyan megközelítéssel, amely képes az elemzés tárgyát magas érvényességgel megközelíteni.

A tanulmány önálló kutatási eredményekre épít, ami azonban egy nagyobb vizsgálat részét képezi. 2015-től 2019-ig részese voltam a Magyar Tudományos Akadémia Politikatudományi Intézetében zajló, Kiss Balázs vezette *Politikai kommunikáció Magyarországon, 1990–2015* című kutatásnak.¹²⁰ A kutatócsoport arra vállalkozott, hogy huszonöt év elérhető forrásaiból meghatározza a magyarországi főbb kommunikációs közösségeket és azok alakulását, szétesését, átépülését.

Jelen dolgozat a fent ismertetett kutatásnak egy szegmensével, az aktorkonstrukció megírhatóságával és annak részleges bemutatásával kíván foglalkozni. Ehhez a vizsgálat által előre meghatározott társadalomszemiotikai eszköztárt hívja segítségül. Az elemzésre a példánk az ön- és aktorkonstrukciós leírásra Torgyán József lesz. A cél az, hogy a politikus kommunikációs eszközei meghatározásának módszerét bemutathassam.

Miért esett a választás Torgyán Józsefekre? Azért választottam a Független Kisgazda Párt (továbbiakban: FKgP) hajdani elnökét, mert politikai életműve immár lezárt egész, így az elemzést megkönnyíti, hogy egyben láthatóvá válik a terep, melyet fel kell deríteni. Másodszor, mert kommunikációja perszonalizált, stílusa jellegzetes, retorikája karakteres, így tökéletes példa lehet egy aktorkonstrukció felépítésének bemutatására. Harmadszor, a választott politikai szereplő azonosítható és elhatárolható politikai önképpel rendelkezik, vagyis intenzíven kommunikál arról, hogy mit jelent számára politikusnak lenni, milyen politikusnak tekinti magát. Emellett erőfeszítéseket tett a magyar politikai tér benépesítésére: azaz feltérképezhetőek Torgyán József szemiotikai konfigurációi, melyekkel más politikai cselekvőkről¹²¹ alkotott képét kommunikálta. Negyedszer pedig, Torgyán Józsefről ezidáig társadalomszemiotikai elemzés nem készült,¹²² így ezzel bővíthetem a politikatudomány látókörét, akár a hazai populista stílus megértésében is, amellyel őt is azonosították.¹²³

¹²⁰ A dolgozat háttéréül szolgáló kutatást az OTKA támogatja (NKFIH. 112323)

¹²¹ Például Orbán Viktor, Fidesz, MDF, Antall József, Antall-kormány, Orbán-kormány, MSZP, SZDSZ, Horn-kormány, stb.)

¹²² Itt meg kell említeni, hogy Torgyán József kommunikációjának unikális volta már régóta foglalkoztatja a kutatókat, témám szempontjából a legrelevánsabb HAMMER Ferenc: „A politikus, mint kulturális konstrukció:

A tanulmány felépítése a következő: először kifejtem a kutatás határai kijelöléseinek szempontjait és azt, mivel nem kíván foglalkozni a kutatás, illetve, hogy miben különbözik tanulmányom más, akár Torgyán József kommunikációjával foglalkozó munkáktól. Majd a kutatás politika-fogalmáról és a politikai kommunikáció általános megközelítéseiről adok áttekintést, indokolva az ismertektől eltérő fogalomhasználatot. Ezt követően a politikatudomány és az aktor kapcsolatáról lesz szó, azokról a politikai kommunikációban is megtalálható megközelítésekről melyek a politikatudományban, politikai kommunikáció kutatásban a politikai kommunikáció szereplőit meghatározzák, és ezt vetem össze a jelen kutatás aktormeghatározásával. Végül a társadalomszemiotikát, mint megközelítési módot veszem górcső alá. Bemutatom a kutatás elméleti keretét, majd ezen elméleti keretnek a használhatóságát illusztrálom Torgyán József ön- és egyéb aktorkonstrukciói segítségével pár példán keresztül.

I. A kutatás határainak kijelölése és probléma felvetés

Ugyan a politikatudomány a Pertti Ahonen által szerkesztett *A politika szemiotikus határainak nyomkövetése*¹²⁴ című kötete óta ismeri a szemiotika használhatóságát a politikatudományi elemzésben, úgy gondolom a tudományterület ismeretei e téren még bővíthetők. A Kiss Balázs által vezetett kutatás, mely arra vállalkozott, hogy a társadalomszemiotika alkalmazását a történetírói munka elvégzésére bemutassa, új megközelítést takar. Ehhez az áramlathoz csatlakozik jelen kutatásom is, amely a Kiss Balázs vezette kutatástól eltérően nem közösségelemzésről, hanem egy egyedülálló szereplő aktorkonstrukcióiról szól. Miért lehet fontos ez? Mert ebben az esetben egy aktorból nő ki magát a közösség, Torgyán József sokáig jelképévé vált az FKgP-nek, ezt a közösségalkotó folyamatát érdemes lehet megírni.

I.1. Problémák a politikus életrajz szempontrendszerével

Hogyan lehet Torgyán József kommunikációs tevékenységéről úgy írni, hogy az ne egy politikus életrajza legyen, vagy egy publicisztika az ő véleményéről más politikusokat, nemzetközi szereplőket illetően? Hogyan tudjuk elhatárolni a cselekvőt a konstrukciótól? Egy politikus életrajzában releváns információ, hogy mikor született, hova járt iskolába, hogyan került a politika közelébe. Az aktorkonstrukciós leírás csak azokat az információkat tartja

---

Torgyán József esete” *Imago* 1996/2. 23–39. című munkáját kiemeltem, aki a kulturális konstrukció fogalmával és a szemantika eszközeivel vizsgálódik, vagy ALPÁR Vera tanulmányát: (ALPÁR Vera: „TORGYÁN József: „Politikamentes, verbális politikai karrier” in *Politikai vezetők és arculatok 2000/8. köt.* 75–84.) mely Torgyán József stílusáról ír, vagy LÁNYI Gusztáv: „Politikai kommunikáció, test(nyelv) és szimbólumok: Politikai pszichológiai elemzés (kísérlet)” *Valóság* 1999/7. 30–64. című kötetét érdemes még említenem, illetve SZABÓ Márton: „Politikai beszédkénszer: beszélés és visszhang” in SZABÓ Márton (szerk.): *Kötőjelek: írások tudományról, politikáról, közéletéről* (Budapest: L'Harmattan 2014) 175–182., mely tanulmány a diszkurzív politikatudomány szemszögéből közelít Torgyán József kommunikációjához.

¹²³ Lásd pl.: BOZÓKI András, aki a „Vázlat három populizmusról: Egyesült Államok, Argentína és Magyarország” *Politikatudományi Szemle* 1994/3. 33–68. című tanulmányában emeli be Torgyán Józsefet a populisták közé, vagy GERSKOVICS Béla, aki a „Populista átmenetprogramok Magyarországon” *Irodalmi és társadalmi havilap* 1996/7. 11–18. című művében elemzi a Kisgazdapárt programját.

¹²⁴ Pertti AHONEN: „A Copernican revolution in political research: Reflections on the rainbow of essays in this book” in Pertti AHONEN (szerk.): *Tracing the Semiotic Boundaries of Politics* (New York: De Gruyter Mouton 1993) 1–28.

fontosnak, amit az adott politikai szereplő is fontosnak ítél önmaga megkonstruálása szempontjából. Például, ha Torgyán József számára releváns, hogy görögkatolikus családba született, mert rendszeresen megemlíti, hivatkozik rá, akkor az információ fontossá válik, amennyiben nem esik róla szó, nem lesz releváns a származása számunkra. Másrészt az életrajzírásnak van egyfajta magyarázó-igénye az adott politikus cselekedeteire nézve. Tehát motiváló erőt tulajdonít olyan információknak, történelmi kontextusnak, melynek nem feltétlen számít a magyarázó ereje. Például Torgyán József azért kezdett el az FKgP színeiben tevékenykedni, mert családjában is volt erre példa. Az állítás igazságtartalmát nem megkérdőjelezve, a társadalomszemiotika ilyen jellegű magyarázó erejű gondolatokat nem épít bele az elemzésbe. Nem releváns tehát a kutatás szempontjából, hogy miért kezdett el ott politizálni, ahol. Számunkra egyedül az az érdekes, hogy ha beszél erről, hogyan teszi ezt. A társadalomszemiotikai megközelítésnek nincs olyan igénye, amelyik politikusi motivációkat kíván elemzés tárgyává tenni.

I.2. Problémák a politikatörténeti megközelítéssel

Jelen írás ugyan történetírói munka koncepcióját vázolja fel, de nem politikatörténet bemutatására vállalkozik.¹²⁵ A politikatörténeti munka objektivitásra törekvése egyezik a politikusi életrajz írásának igényével. Az események lehetséges mozgatórugóinak vizsgálata szintén elemzésének tárgyát képezi, ahogy a különböző források eredetiségének összehasonlítása is.¹²⁶ Egy politikatörténeti munka például olyan szempontok szerint vizsgálná Torgyán József politikusi pályáját, hogy az hogyan illeszkedik a rendszerváltó politikusok táborába, vagy milyen szerepe volt az MDF és az FKgP szakadásában. Ezek számunkra csak akkor releváns információk, ha ő maga beszél róluk, és ügyeit, diskurzusait e térből eredezteti, de ebben az esetben sem a történelmi kor elemzésére kerülne sor. A kontextus ismeretét adottnak veszem a kutatás során. Sokkal inkább arra vagyunk kíváncsiak, hogy milyen súllyal estek latba nála ezek az események, hogyan interpretálta őket és milyen történelemfelfogást épített fel köréjük.

I.3. Problémák a párttörténet és pártprogram elemzéssel

Se nem politikatörténeti, se nem párttörténet-leírás a dolgozat célja. Nem lesz számunkra jelentős tehát az, hogy Torgyán József melyik pártban, hogyan jutott a párt vezetőségébe, vagy ennek a pártnak milyen történelme, előzményei, politikai ideológiája van. Ez akkor lesz fontos nekünk, ha identifikálja magát a párt jellemzőivel, történelmével és nyilatkozik arról, hogy például neki, mint kispap vezérnek, milyen a párt múltjában meghatározott értékrendszernek kell megfelelnie.

És utolsó szempontként, jelen dolgozat nem egy pártprogram-elemzés menetét kívánja bemutatni. Ha Torgyán József idézett az FKgP programjából, és kiemelten foglalkozott a földtörvény ügyével, akkor a törvény releváns ügy lesz számunkra. De akkor sem az, hogy a földtörvény jó-e vagy rossz, megvalósítható-e vagy milyen vita születik erről az

¹²⁵KISS Balázs: „Esemény, Hálózat, Szemiózis. A Politikai Kommunikáció történetének megírhatóságáról” *Politikatudományi Szemle* 2016/1. 11–13.

¹²⁶SZÁSZ Géza: „A történetírás - Voltaire-től a magyar jakobinusokig” *Figyelő* 2001/1. 199–204.

országgyűlésben. Kizárólag az számít, hogy mit gondolt arról, hogyan kell neki képviselnie ezt az ügyet.

I.4. További nehézségek a korábbi megközelítésekkel kapcsolatban

A kutatás kapcsán két további dolgot szükséges leszögezni. Az egyik, hogy ha azt állítom, hogy a következőkben bemutatandó felfogások nem elégítik ki azt az igényt, hogy megfelelően meghatározzák a politikai kommunikáció határait, azzal, hogy kihagynak fontos szereplőket az elemzésből, akkor érdemes a fogalmi bővítés eszközához nyúlni. Viszont nem szabad abba a hibába esni, hogy végül mindent kommunikáló eszközként, szereplőként definiál a dolgozat, tehát az, hogy mit esznek az emberek, hol dolgoznak a politikával foglalkozó személyek, hol élnek stb., mert akkor túlságosan tágga válik a kutatás fogalmi kerete. Nem csupán egybefolyik így a vizsgálandó tárgy magával a társadalommal, hanem lehetlenné teszi az elemzést is.¹²⁷ Ezért mindenképpen szükséges szűkítést alkalmazni, hogy mi fér bele a politikai kommunikáció fogalmába és mi nem, erről bővebben pedig a következő fejezetben lesz szó.

II. A politikai kommunikáció elemzésének megközelítései - narratívák és normativitás

II.1. A kutatás politikai kommunikációs fogalma

E fejezet bemutatja azokat a felvetéseket, amelyek a kutatás további irányát meghatározzák. Mivel a jelen munka egy politikai kommunikációs kutatás és az aktorkonstrukció elemzési kerete is ezen keresztül érvényes, így bemutatom a kutatás által használt politikai kommunikációs fogalmat. Ennek megértéséhez szükséges egyéb alternatív definíciók kritikus áttekintése. A kutatás politikai kommunikáció fogalma így hangzik:

„(A politikai kommunikációt) általában vagy aktorokhoz, vagy ügyekhez, vagy szavakhoz, vagy kommunikációs terekhez, például csatornákhöz, vagy mindezek kombinációihoz szokás kötni. Úgy is mondhatjuk, hogy a politika meghatározott, specifikus szemiózisait, jeltermelési módjait szokás keresni és vizsgálni.”¹²⁸

Mik e fogalom legfontosabb elemei? Aktor, ügy, diskurzus, csatorna, szemiózis, ahol az első négy elem az elemzés szempontjait, míg a szemiózis az aktorkonstrukció létrejöttének folyamatát jelenti. Ahogy Kiss Balázs, *Esemény, Hálózat, Szemiózis. A Politikai Kommunikáció történetének megírhatóságáról* című munkájában kifejti:

„Olyan politikafogalommal dolgozunk, amelyik a többszörösen osztott társadalom elrendezésére és egységesülésére, integrációjára vonatkozik. A politika folyamatok sokasága, vagyis nem valamilyen jól körülhatárolható objektum és intézményes kör, hanem inkább interakciók összessége, amelyek tehátfolyvást teremtik és újrateremtik az emberek együttélésének a kereteit, összetartómechanizmusait, s eközben objektivációkat, köztük

¹²⁷ KISS Balázs: *Politika, kommunikáció, politikai kommunikáció, Az alapfogalmak vázlata* (Budapest: MTA TK PTI n. a.) 4.

¹²⁸ KISS: „Esemény, Hálózat, Szemiózis” (125. l.) 15.

intézményeket is teremtenek és újratemetnek. Politikafogalmunk egyben performatív alapon is áll, vagyis az együttélést elrendező és egységesítő folyamatok és cselekvések hatásai jelennek meg az emberek számára, például hatalomként, intézményként, szokásként, vagyis mindezek nem rendelkeznek előzetes esszenciával.”¹²⁹

II.2. A politikai kommunikáció további fogalmai és megközelítési módjai

Ha megvizsgáljuk a különböző paradigmákban alkotók politikai kommunikációt leíró fogalmát és megközelítési módját, kitűnnek hiányosságok, melyek miatt eltérő fogalom meghatározás megalkotása vált szükségessé a kutatáshoz. Az első problémát az jelentette, hogy a nemzetközi szakirodalomban és a hazai is a politikai kommunikációkutatás négy főbb irányzata a következő megközelítési szempontok szerint vizsgálódott:

- eszközközpontú megközelítést alkalmaztak, mely a politikai szereplők kommunikációs eszközeit vizsgálja,
- az állampolgárok, a média és a politikai rendszer közti interakciót tartották az elemzés szempontjából meghatározónak,
- a jelentésadásért vívott harcot vizsgálták,
- a nyilvános vitát rendelték az elemzés központi kérdésévé.¹³⁰

Ezek mind alapvetően működő elemzési szempontok lehetnek, de olyankor kevésbé használhatóak, mikor egy jelenséget belülről szeretnénk önmagában elemezni. Lássunk egy pár példát!

- Az instrumentalista felfogás többnyire az eszközökről szól,¹³¹ például ilyen elemzés tárgya lehet, ha azt vizsgáljuk hogyan hat a szociotechnológiai változás a politikai kommunikációra.
- Sorrendben a második, az ökumenikus megközelítés, ami egyenjogúsítja a három interaktáló szereplőt, nem jelent valódi egyenlő erőviszonyokat és kihagy társadalmi csoportokat az elemzésből.¹³² Ez a megközelítés például bizonyos szereplők nyilvánosságához való viszonyát, vagy magát a politikai nyilvánosságot veszi elemzés tárgyául.
- A versenyközpontú megközelítés ugyan többnyire nyelvi jeleket használ,¹³³ de ez nem elég tág keret e kutatás számára. Ilyen kutatások vizsgálják például a különböző politikai vezetők jelképkészítő tevékenységét.
- Az utolsó, a deliberatív megközelítés a nyilvános vita lehetőségét vizsgálja. Azt, hogy egy állampolgár mennyire képes befolyásolni a döntéshozatalt.¹³⁴ Ami problematikus ezzel az irányzattal, az az, hogy a hozzáférhetőség kérdése kimarad az elemzésből. Ilyen kutatás tárgya lehet közgyűlések és petíciók körüli interakciók vizsgálata.

¹²⁹ KISS: „Esemény, Hálózat, Szemiózis” (125. l.) 17.

¹³⁰ Jacques GERSTLÉ – Christophe PIAR: *La communication politique* (Paris: Armand Colin 2016) 10–12.

¹³¹ GERTSTLÉ–PIAR (130. l.) 10.

¹³² GERTSTLÉ–PIAR (130. l.) 11.

¹³³ GERTSTLÉ–PIAR (130. l.) 12.

¹³⁴ GERTSTLÉ–PIAR (130. l.) 10.

A politikai kommunikáció fő teoretikusainak fogalomalkotása mentén láthatóvá válik, hogyha a szereplők közti interakció említésre kerül is, a politikai kommunikáció definiálásából kimaradt a *hogyan* kérdésre a válasz, tehát az, hogy hogyan válik egy politikai cselekvés kommunikációvá: Pippa Norris ökumenikus megközelítése szerint,

*„A politikai kommunikáció interaktív folyamat a politikusok, a média és a nyilvánosság között. A folyamat több irányú: az irányító intézményektől lefelé a polgárok irányában, vízszintes a politikai szereplők között, valamint fölfelé irányul a közvéleménytől az igazgatás irányába.”*¹³⁵

Jaques Gerstlé viszont úgy gondolkodott, hogy a politikai kommunikáció három részre tagolható. A pragmatikus dimenzióban, a befogadó és a kibocsátó között interakció jön létre a meggyőzés, rábeszélés, tájékoztatás, irányítás, meghódítás szegmenseiben. A szimbolikus dimenzióban a kommunikáció rítusokon keresztül folyik, például az egyetértés rítusában. A strukturális dimenzióban, ami a fogalom intézményi dimenziója, a kommunikáció interperszonális csatornákon folyik.¹³⁶ Gerstlé is használja az interakció fogalmát, beemeli a rítusokat és az intézményi dimenziót is az elemzésbe, de ismét nem derül ki, mitől válik a kommunikáció politikaivá. Gianpietro Mazzoleni szerint is interakcióból kell kiindulni, de ebben a fogalomban a média szerepe lesz kiemelkedő:

*„A politikai kommunikáció a politikai rendszer, a média tényezői és az állampolgár-választópolgár által létrehozott közérdekű és politikai tartalmaknak a cseréje és konfrontációja.”*¹³⁷

Dominique Wolton fogalommeghatározásában már megjelenik a politikaivá válás, és ebben a térben cselekvőképes aktorok lehatárolt tere, de keveset mond el egyéb civil szereplőkről, akik bármikor egy-egy témával részeseivé válnak a kommunikációnak:

*„Az a tér, ahol az a három szereplő cseréli ki egymásnak ellentmondó nézeteit, amelyek törvényesen és nyilvánosan fejezik ki véleményüket a politikával kapcsolatban, ezek pedig a politikusok, az újságírók és a közvélemény-kutatások révén a közvélemény.”*¹³⁸

II.3. Problémák az általános politikai kommunikációs fogalmakkal és megközelítésekkel

Azon túl, hogy a politikai kommunikáció definiálásából kimaradt a válasz a *hogyan* kérdésre, a korábbi megközelítésekkel más problémák is felmerültek.¹³⁹ Jelen kutatás szemléletét tekintve történetírásra vállalkozik, és ha a műfaji korlátok engednék, tizenegy évnyi politikai kommunikációs anyagról mondana átfogóan véleményt.

További nehézséget a korábbi politikai kommunikáció fogalmak körül, az jelentette, hogy ez a kutatás nem kíván narratívákban gondolkodni. Tehát a kommunikáció leírását nem kívánja

¹³⁵ Pippa NORRIS: *Political Communications, For the Encyclopedia of the Social Sciences* (Cambridge: Harvard University 2004) 1.

¹³⁶ MERKOVITY Norbert: „Kommunikáció és marketing a politikában (A politikai kommunikáció és a politikai marketing néhány eltérő tulajdonsága)” *Acta Universitatis Szegediensis acta juridica et politica: publicationes doctorandorum iuridicorum* 2007/7. 186–187.

¹³⁷ Gianpietro MAZZOLENI: *Politikai kommunikáció* (Budapest: Osiris 2002) 28.

¹³⁸ Dominique WOLTON: *La Communication Politique. Entre Pimpensé, les a priori et les typologies* (Paris: Hermès 1995) 9–13. idézi MAZZOLENI (137. l.) 29.

¹³⁹ KISS: „Esemény, Hálózat, Szemiózis.” (125. l.) 11–13.

alárendelni egy olyan sorvezető gondolatnak, amely nem biztos, hogy valóban a kommunikáció történetének belső leírása és nem pedig egy külső tényező vizsgálata.¹⁴⁰ Például bizonyos politikai eszmék hanyatlásának, virágzásának követése, eszmei célok kitűzése vagy előre meghatározott szereplők kommunikációjának vizsgálata, vagy konkrétan példán keresztül a média 20. századi bővülése az internettel nem érdekes a kutatás számára Torgyán József kommunikációjának vizsgálata szempontjából.

Amit ezen túl még el kell kerülni, az a média-, sajtótörténet egybemosása a kommunikációtörténettel.¹⁴¹ Egy ilyen témájú írás nem a szereplők politikai kommunikációs tevékenységéről szól. Inkább arról mond valamit, hogy egy kommunikációs eszköz hogyan lesz releváns egy szereplő számára vagy kopik ki a kommunikációs eszköztárából. A normatív megközelítések úgyszintén nem lehetnek ezen elemzés orientáló gondolatai. Hiszen az ilyen elképzelések bizonytalanok és a kutató elköteleződését feltételezik, továbbá igazolhatóságuk is nehézkes.¹⁴²

III. A kutatás elemzési kerete – aktor, ügy, diskurzus, csatorna, egyéb modalitások

Az aktorkonstrukciókat feltáró kutatás lépései a következőkben foglalhatók össze:

1. Torgyán József által írt összes, az adott időszakra (1990-2002) vonatkozó anyag begyűjtése, vizuális és audiovizuális anyagokat is beleértve¹⁴³
2. Az anyagok rendszerezése, strukturálása, ismétlések, kiugró identifikáló elemek keresése.
3. Az anyagok társadalomszemiotika megközelítéssel, tartalomelemzéssel való elemzése.
4. A kommunikációs konstrukciók, szemiotikai erőforrások időbeli változásainak vizsgálata, strukturálása.

Ha jelen írás műfaji korlátjai engednék, a kutatás különböző dimenziók mentén elemezné Torgyán József kommunikációját, azért, hogy a lehető legtágabban határozhassa meg a politikai kommunikáció fogalmát és közben ki is alakítsa annak térénümát. Az elemzés szempontjaiként szolgáló dimenziók, melyeket a nagy kutatás korábban lefektetett, a következők:

III.1. Aktorok

Az aktorok politikai kommunikációt gerjesztő szereplők, például intézmények, civilek, újságírók, politikusok és azok konstruktumai. Ezek a konstrukciók sokfélék lehetnek, lehet ez vezető, próféta, apa stb. Az aktorkonstrukció időben változhat, egy szereplő egyszerre több aktorkonstrukcióval is rendelkezhet.¹⁴⁴ Torgyán József például megkonstruálja magát, mint a

¹⁴⁰ KISS: „Esemény, Hálózat, Szemiózis.” (125. l.) 11.

¹⁴¹ KISS: „Esemény, Hálózat, Szemiózis.” (125. l.) 11-13.

¹⁴² KISS: „Esemény, Hálózat, Szemiózis.” (125. l.) 13.

¹⁴³ Nehezen lehetne az összes képet, audiovizuális anyagot összegyűjteni ebből az időszakból egy politikai szereplőről. A kutatás a kiemelt témák mellett szerepeltetett képek összegyűjtését érti a vizuális anyagok alatt. Ide tartozhatnak például a Kis Újságban a koalíciókötésről, vagy nagygyűlésekről készült képek.

¹⁴⁴ KISS: „Esemény, Hálózat, Szemiózis.” (125. l.) 15. 22.

Kisgazda párt vezére, vagy úgy, mint a legbölcsebb parlamenti politikus, vagy mint apa karakter, aki érzi és érti a *nép* összes rezdülését.¹⁴⁵

Hogyan lesz egy önreflektív megnyilatkozásból önkonstrukció? Az önkonstrukció úgy születik, hogy megvizsgáljuk, hogy az adott szereplő hogyan beszél magáról, hogy definiálja azt a karaktert, akit a kommunikációja konstruál. De nem csak az egyszeri említés lényeges, olyan konstrukciókat keresünk, amelyek újra és újra fixálják az adott konstrukció határait. Tehát Torgyán József esetében releváns, hogy mennyit beszél magáról, és amikor magáról beszél, akkor milyen általa felállított normarendszerben, szóhasználat, stílussal különíti el magát a többi politikai konstrukciótól.

III.2. Ügyek

Az ügyek adott szereplők által fontosnak ítélt politikai témák, melyeket visszatérően tárgyalnak, például ilyen lehet a földtörvény kérdése. Egy közösségre, aktorra jellemző lehet az ügyválasztás, ez is egy identifikáló tényező.¹⁴⁶ A politikai közösséget a követők elhagyhatják egy számukra nem szimpatikus ügy miatt, vagy új követők is csatlakozhatnak hozzá. Aktorok esetében a logika azonosan működik. Torgyán József mellől kihátrálhatnak a földkérdés rendszeres tematizálása miatt, vagy akár új szavazók, politikustársak szimpátiáját is kivívhatja vele. A karakter elemzésénél különösen érdekes lehet ez az ügybirtoklás okán, mikor egy közösség, vagy egy aktor kisajátít egy ügyet. Az ügyek nem léteznek vákuumban, tehát a politikai aktorok egymásra reagálva választanak ki számukra releváns ügyeket. De, ami az egyik aktornak ügy, a másik számára diskurzusként jelenhet meg. Ez úgy történik, hogy az adott ügyre a másik aktor csak reagál, de nem indít el önálló kommunikációs kezdeményezést.¹⁴⁷

III.3. Diskurzusok és metaforák

A diskurzusok szisztematikus viláértelmezések, érvekészletek és kifejezések összességét jelentik, melyeket a szereplők eltérő módon használnak. Ezek identifikálják a közösséget.¹⁴⁸ Az aktorok igyekeznek fenntartani és koherensen működtetni olyan világelképzeléseket, melyek elhatárolják őket és közösségüket a többi politikai közösségtől. Ezek a világelképzelések a társadalomról, politikáról, munkáról, jóformán akármiről szólhatnak. Torgyán József esetében a szocializmus általános értelmezése, mely magában foglalja az 1956-os eseményekhez való viszonyulását, a Kisgazda politikusok bujdosásra kényszerítését, a vallásosságának megélésének korlátolt lehetőségeit egy diskurzust jelenthet.

¹⁴⁵ Lásd például: OGY 162. ülésnap (2000.09.29.), OGY 170. ülésnap (2000.11.07.), OGY 27. ülésnap (1994.10.25.)

¹⁴⁶ KISS: „Esemény, Hálózat, Szemiózis.” (125. l.) 15. 22.

¹⁴⁷ KISS Balázs: „Közösségkutatás és társadalomszemiotika, a politikai kommunikáció kutatásának módszere” in KISS Balázs (szerk.): *A Polarizáció évei, Politikai Kommunikáció Magyarországon, 1997 – 2006* (Budapest: MTA TK PTI 2017) 14.

¹⁴⁸ KISS: „Esemény, Hálózat, Szemiózis.” (125. l.) 15. 22.

III.4. Csatornák

Egy aktor önkonstruációjába beletartozhat, hogy milyen csatornákat preferál. Tehát a csatornahasználat is identifikálható. Ha kizorul a közszolgálati televízió, vagy egyéb nagy médiumok használatából, alternatív csatornákat használhat vagy üzemeltethet. Csatorna lehet egy vidéki lakossági fórum, falunapi beszéd, országgyűlés, rádió, televíziós szereplés, sajtó stb. A csatorna kiválasztásában a cél az aktor kommunikációjának láthatóvá tétele saját és más közösségek számára.¹⁴⁹

III.5. Egyéb modalitások

Ebbe a kategóriába tartoznak a képek, szoborállítási gesztusok, épületek. A képek esetében arra gondolunk itt, hogy hogyan jeleníti meg magát az adott aktor. Dinamikusan, mondjuk állóképen és mozgás közben? Vagy inkább fektetett rendezéssel, ahol egy másik politikai szereplővel kezel? Kik vannak még a képen és hogyan kapcsolódik hozzájuk a központi szereplő? Család, gyerekek, állatok, vagy politikustársai körében ábrázolják? Ilyen és ehhez hasonló kérdések merülhetnek fel képek elemzésénél. A szobrok és épületek esetében arra érdemes gondolni, hogy kit és mit akar az adott aktor integrálni a közössége történelmébe, illetve hol helyezkedik el ez az épület, szobor.¹⁵⁰ Torgyán József szerette magát politikustársai körében vagy beszéd közben ábrázoltatni és előszeretettel avatott szobrokat, épületeket kisközösségekben.

III.6. Az önkonstruáció leírása, szűkítések alkalmazása

Mivel a dolgozat tárgya az önkonstruáció leírása és annak felvázolása, hogy hogyan működik egy aktorkonstruációt elemző kutatás, a továbbiakban az aktoron kívüli dimenziókról nem lesz szó. Az aktorok elemzésének esetében a nagy kutatás egyik célja, hogy kilépjen abból a pozícióból, hogy kizárólag előre meghatározott politikai cselekvőkkel, például bizonyos politikusokkal dolgozzon. Ez azért is lenne félrevezető, mert olyan kommunikációs cselekvéseket keresünk, amelyek nyomokat hagynak maguk után. Ha egy politikus felvet egy ügyet, az nem azért lesz releváns, mert az adott politikus vetette fel, hanem attól, hogy beszélnek róla más szereplők.¹⁵¹ Az én kutatásom szempontjából, az aktorkonstruációs leírás esetében e hálózatszerű megközelítéstől el kell tekintenünk, mert kizárólag Torgyán József lesz a mértéke annak, hogy mi számít releváns információnak a dimenziók meghatározása mentén. Tehát ő határoolja le a számára fontos ügyeket, és ez jelenti az elemzés tárgyát, nem az FKgP programpontjai, vagy más politikusok róla alkotott véleménye.

¹⁴⁹ KISS: „Esemény, Hálózat, Szemiózis.” (125. l.) 15-16. 23.

¹⁵⁰ KISS: „Esemény, Hálózat, Szemiózis.” (125. l.) 23.

¹⁵¹ KISS: „Esemény, Hálózat, Szemiózis.” (125. l.) 15.

IV. Az aktor, politikai vezető és cselekvő elkülönítése a politikatudományban

IV.1. A szemiotikus aktor fogalma

A politikatudományban a társadalomszemiotikai aktor, mint fogalom csak egy megközelítés a számos további politikai cselekvőket leíró megközelítés közül. Más értelmezések a vezető, szereplő fogalmával operálnak azért, hogy leírják a politikai cselekvés eredőjét. Az utóbbi fogalmak kevésbé választják el a cselekvést a cselekvőtől, adott esetben egy kommunikációs gesztust, ezért ezek a megközelítések nem megfelelően körvonalazzák az aktor fogalmát a kutatás szempontjából. Alább ismertetem a szemiotikus aktor fogalmát, majd pedig bemutatom az eltérő megközelítéseket.

„A szemiotikus aktor nem pusztán egy csatorna, melyen keresztül a jelek cserélődnek, olyan kognitív rendszerrel rendelkezik, amely új jeleket hoz létre, módosítja a jelek jelentését vagy akár képes elfelejteni is azokat. Másodszor, a szemiotikus aktor képes megszállni és befolyásolni a környezetét, ahogyan a saját kognitív "belső" világát. Harmadszor, a nyelvi képességek lehetővé teszik, hogy társadalmi konstrukciót hozzon létre és jelentéseket is megosszon másokkal, ezáltal felhatalmazza önmagát és másokat, hogy társadalmi struktúrákat hozzanak létre és társadalmi viselkedést gyakoroljanak (például empátiát).¹⁵²

A szemiotika azért is megfelelő megközelítés a kutatás számára, mert a kognitív én és a szociális én egyre közelebb került egymáshoz. A jelek kognitívak, mert az elménkben léteznek és egyszerre szociálisak, mert a társadalmon keresztül kapnak jelentést.¹⁵³ A szociális konstruktivizmus szerint a cselekvést az aktor hozza létre. Szociális cselekvésekkel lesz az egyén tudatában önmagának.¹⁵⁴ Szemiotikai szempontból, egy párt egy elhivatott tagja, aki megtanulja az adott közösség normáit könnyen az adott közösség jelképévé válhat¹⁵⁵ és pont ezen értelmezés szerint lesz szükségünk a társadalomszemiotikai megközelítésre, mert az ön és más politikusokat, szervezeteket konstruáló Torgyán József is jelképekkel, kiemelésekkel dolgozik és ő maga is az FKgP időszakos jelképévé vált.

IV.2. Az imázs

A politika professzionalizálódása¹⁵⁶ átalakította a 20. század második felében a nyugati demokráciákat és a politikai kommunikáció módszereit. Ennek a folyamatnak eleme volt a társadalom modernizációja, szekularizációja, individualizációja, ekonomizációja, racionalizálódása és az esztétizáló igény megjelenése.¹⁵⁷ Ezek a változások a politika perszonalizációját segítették elő, és felértékelték a politikai imázs szerepét. Az imázs nem csupán egy politikus megjelenését jelenti. Egy összetett szabályozó rendszert takar, mely

¹⁵² Martin HELMHOUT (et al.): „The semiotic actor: From signs to socially constructed meaning” *Semiotica* 2009/4. 336.

¹⁵³ HELMHOUT (152. l.j.) 336.

¹⁵⁴ George Herbert MEAD: *Mind, self, and society from the perspective of a social behaviorist* (Chicago: University of Chicago 1934)

¹⁵⁵ HELMHOUT (152. l.j.) 339.

¹⁵⁶ Paolo MANCINI: „New frontiers in political professionalism” *Political Communication Journal* 1999/3. 240.

¹⁵⁷ Jay G. BLUMER – Dennis KAVANAGH: „The third age of political communication: Influences and features” *Political Communication Journal* 1999/16. 209–230.

előírásokat tartalmaz a politikus beszédtonusától kezdve, az öltözködésén át egészen a médiamegjelenésének formáig.¹⁵⁸ Mikor ez az imázs egy politikus személyében megjelent, a kutatók a szavazókra gyakorolt hatása és médiahasználat alapján vizsgálták, nem közösségteremtő erőként értelmezték.¹⁵⁹ A web2.0-ás eszközök használatával új elemzési szempontok kerültek előtérbe, például az állampolgárok direkt elérése, de a közösségre gyakorolt szervezőereje továbbra is háttérbe szorult.¹⁶⁰

IV.3. A politikai szereplő fogalmának kiterjesztése

Másik megközelítést jelentett, mikor a politikai szereplők fogalmát kiterjesztették, és új tényezőket emeltek a politikai térbe, tettek politikaivá. A kutatók a tömegmédiát, hírességeket, civilek politikai szerepével kezdtek el foglalkozni, de inkább a média viszonylatában értelmezték a kérdést, úgy, hogy a média felértékelődése a mindennapi életben hogyan emelt be új politikai befolyásolásra képes karaktereket a politikai szereplők közé.¹⁶¹ Ennek az volt az oka, hogy a média használatával megnőtt a választási győzelem lehetősége, és ez a kutatókat új kérdések felvetésére ösztönözte.¹⁶²

IV.4. Privát és politikai én

Más szerzők inkább úgy határozták meg a politikai szereplőt, mint egy két személyiséggel létező karaktert, amely egyszerre rendelkezik egy *privát énnel* és egy *politikus énnel*.¹⁶³ Azért, hogy a politikai szereplő elkülönítse magát a politikaitól. A politikus énnel a politikai siker elérése érdekében szoros kapcsolatba kell lépnie a nyilvánossághoz.¹⁶⁵ Így a politikus én azonosul a politikai identitás nyilvános reprezentálásával.¹⁶⁶ Egy másik megközelítési mód kizárólag az identitás felől közelített a politikai szereplő felé. Azt vizsgálták, hogy egy adott rassz vagy társadalmi kisebbség képviselője hogyan befolyásolta a politikai szereplőmozgásterét, vagy milyen identitás képviselőt jelentette ez.¹⁶⁷

¹⁵⁸ Cristina ARCHETTI: „Image, self-presentation and political communication in the age of interconnection: An alternative understanding of the mediatization of politics” *Northern Lights Journal* 2017/1. 5.

¹⁵⁹ Gianpietro MAZZOLENI – Winfried SCHULZ: <„Mediatization” of Politics: A Challenge for Democracy?> *Political Communication Journal* 1999/3. 247–261.

¹⁶⁰ Johannes BOHNEN – Jan-Friedrich KALLMORGEN: *How Web 2.0 is Changing Politics, Just voting is no longer enough. Technology is empowering a new civil society* (Berlin: Atlantische Initiative 2009)

¹⁶¹ Tobias EBERWEIN (et al.): „Media as Political Actors” in Gianpietro MAZZOLENI (szerk.): *The International Encyclopedia of Political Communication III*. (New Jersey: Wiley Blackwell 2016) 1.

¹⁶² EBERWEIN (161. l.j.) 1.

¹⁶³ *Private self, Political self*

¹⁶⁴ Graeme TURNER: *Understanding celebrity* (London: Sage Publications 2004) 8.

¹⁶⁵ Marjut JOHANSSON: „Presentation of the Political Self” *Journal of Language and Social Psychology* 2008/4. 2–3.

¹⁶⁶ Alessandro DURANTI: „Narrating the political self in a campaign for U.S. Congress” *Language in Society* 2006/4. 467–497.

¹⁶⁷ Richard DELEON – Katherine NAFF: *Identity politics and local political culture: The politics of gender, race, class, and religion in comparative perspective* (Philadelphia: n.a. 2003) 5.
www.researchgate.net/publication/228956536_Identity_politics_and_local_political_culture_The_politics_of_gender_race_class_and_religion_in_comparative_perspective

IV.5. A diszkurzív politikatudomány koncepciója

A diszkurzív politikatudomány ugyan már elhatárolja a cselekvést az aktortól, és jelkésztésről is beszél, ezért ez az irányzat állhat legközelebb a kívánt fogalommeghatározáshoz, de nem beszél arról, hogy az aktor hogyan válik el a konstruktumától, pusztán a cselekvést határolja el az aktortól. Illetve nem beszél a cselekvés, esetünkben a kommunikáció öndefiníciós aktusáról sem.¹⁶⁸

„[... de] ahogyan egy szöveg elválnak a szerzőjétől, úgy válik el egy cselekedet is a cselekvőtől, és megteremti saját következményeit. Az emberi cselekedetnek éppen ez az autonómmá válása jelenti a cselekedet társadalmi dimenzióját.”¹⁶⁹

IV.6. Politikai vezérek

A politikai vezéreket, vezetőket vizsgáló kutatási irány Magyarországon a vezetők közösségintegráló szerepét rendkívül meghatározónak tartja, mind az outgroup, mind az ingroup meghatározásában.¹⁷⁰ Ez az integrációs képesség normák artikulálásában és közös cselekvésekben, mint amilyen az adott személyre történő szavazás, mutatkozik meg.¹⁷¹ A Michael Mumford és társai¹⁷² által létrehozott CIP¹⁷³ modell alapján különböző vezető típusok határolhatók el egymástól. A modell a vezetői attitűdöket a politikai helyzetekhez szabja. Valamikor az egyik, valamikor a másik attitűd lehet sikeres, és eredményezi a kiemelkedő vezetővé válást. A szituációra adott megfelelő attitűdben megnyilvánuló válaszáért cserébe ezt a viselkedést az állampolgárok a vezető követésével honorálják.¹⁷⁴ Itt a vezér attitűdje mindig a politikai cselekvéshez igazodik, nem egy befagyasztott állapotról van szó.

V. Társadalomszemiotika, mint megközelítési mód

A kutatás vezérfonalát jelentő gondolat szerint jelen tanulmány célja sokkal inkább történetírói, mint társadalomtudományi kutatás bemutatása.¹⁷⁵ Mindez azért emelendő ki ismét, mert eltérő megközelítésre van szükség akkor, ha a források nem állnak megfelelően rendelkezésre a kutatás elvégzéséhez.¹⁷⁶ Az általános politikai kommunikációs paradigmák, melyeket korábban említettem, egyes hiányosságaikkal rámutattak arra, hogy más eszközöket kell alkalmaznunk, ha továbbra is a politikai kommunikáció belső működéséről szeretnénk mondani valamit.¹⁷⁷ Azért is van szükség egy új eszköztárra, mert az átfogó kutatás nem a politikai szereplők kommunikációs cselekedeteiről, életrajzáról, vagy általában a

¹⁶⁸ KISS: „Esemény, Hálózat, Szemiózis.” (125. l.) 1.

¹⁶⁹ Paul RICOEUR: „A szöveg mint modell: a hermeneutikai megértés” [ford. Szabó Márton] *Szociológiai Figyelő* 2002/1-2. 66.

¹⁷⁰ KISS Balázs: „Orbán, Vona, Gyurcsány, Politikai vezetők integrációs tevékenysége a migrációs válság idején” *Politikatudományi Szemle* 2015/3. 10.

¹⁷¹ KISS: „Orbán, Vona, Gyurcsány” (170. l.) 11.

¹⁷² J. R. Van Doorn, J. Espejo, S. T. Hunter, K. E. Bedell-Avers, D. L. Eubanks, S. Connelly, A. L. Antes, J. J. Caughron, T. L. Friedrich, J. M. Strange vettek részt Michael Mumford mellett az elmélet megalkotásában.

¹⁷³ Karizmatikus-Ideológikus-Pragmatikus vezető

¹⁷⁴ KISS: „Orbán, Vona, Gyurcsány” (170. l.) 13.

¹⁷⁵ KISS: „Esemény, Hálózat, Szemiózis.” (125. l.) 10.

¹⁷⁶ KISS: „Esemény, Hálózat, Szemiózis.” (125. l.) 14.

¹⁷⁷ KISS: „Esemény, Hálózat, Szemiózis.” (125. l.) 14.

politikatörténetéről akar mondani valamit, hanem sokkal inkább arról, ahogy ezek a szereplők a kommunikációjukkal aktorokat hoznak létre s ezek az aktorkonstrukciók az elemzés tárgyai. Ehhez viszont a társadalomszemiotika eszköztárára van szükség. Miért fontos ez az elkülönítés? Mert számunkra nem az a fontos, hogy objektíve igaz-e és igazolható, hogy Torgyán József sokat tett, vagy küzdött a földtörvény elfogadásáért. Az a fontos, hogy *hogyan és milyen* eszközökkel építi fel azt a karaktert, aki azt állítja, ő sokat tett a földtörvény elfogadásáért. Tehát a szemiotika sokkal inkább szól a helyzetértelmezésről, mint a történelmi igazságokról.

V.1. A társadalomszemiotika alapjai

A szemiotika önmagában nem politikatudományi módszertan vagy megközelítési mód.¹⁷⁸ A jelértelmezés és - készítés tudománya elsősorban a nyelvészethez kapcsolódik. Legfontosabb alkotója a téma szempontjából Ferdinand de Saussure, aki az elsők között foglalkozott az általa nevesített szemiotikával, megteremtve a modern szemiotika alapjait.¹⁷⁹ Művei inkább a strukturális szemiotikával foglalkozó kutatók számára fontosak, mivel a kutatás a társadalomszemiotika eszköztárát használja, ezért ez esetben kiindulópontnak Charles Sanders Peirce, Michael Halliday, Robert Hodge, Gunther Kress és Michel Foucault műveire támaszkodunk, mert rájuk építkezve alkotta meg Theo Van Leeuwen azt a fogalmi rendszert, amelyet jelen kutatás is használ. Ebből a szempontból Halliday különösen fontos számunkra, hiszen van Leeuwen tőle eredezteti a *szemiotikai erőforrás* fogalmát, mely fogalommal jelen kutatás is dolgozik.¹⁸⁰

Theo van Leeuwen művei tehát a kutatás módszertanának kiinduló pontjai, így a következőkben a van Leeuwen-i társadalomszemiotikai felfogásról lesz szó. Van Leeuwen számára a társadalomszemiotika nem egy tiszta elmélet, de cserébe egy olyan megközelítési forma, mely interdiszciplinárisan alkalmazható. Segít megformázni kérdéseket, de nincsenek kiforrott válaszai e kérdésekre.¹⁸¹ Miért fontos ez? Mert a társadalomszemiotika nem önmagában állóként jelenik meg van Leeuwenteóriájában, sokkal inkább egy olyan eszköztár, amely egy másik elméleti kerethez kapcsolódva kiegészíti azt és így válik használhatóvá egy kutatás során.¹⁸²

A társadalomszemiotika elutasítja a strukturális determinizmus minden formáját.¹⁸³ Használata összekapcsolódik a kulturális antropológiai, szociológiai kutatásokkal.¹⁸⁴ A társadalomszemiotikával foglalkozó kutatókat az érdekli, hogy az emberek hogyan tárgyalnak újra, használnak és készítenek jeleket. A kutatók itt nem a struktúrákkal és a szemiotikus szabályrendszerekkel foglalkoznak.¹⁸⁵ A társadalomszemiotika a jelentés eredetét a „kontextus által kötött és konfliktusokkal terhelt interperszonális kölcsönhatásban keresi. [...]

¹⁷⁸Theo VAN LEEUWEN: *Introducing Social Semiotics* (Oxford: Routledge 2005) 7.

¹⁷⁹ VOIGT Vilmos: „A szemiotika száz éve” *Magyar Nyelv* 2006/4. 1–3.

¹⁸⁰ Emilia DJONOV – Sumin ZHAO: *SocialSemiotics, A Theorist and a Theory in Retrospect and Prospect* (New York: Routledge 2017) 2.

¹⁸¹ VAN LEEUWEN (178. l.j.) 7.

¹⁸² VAN LEEUWEN (178. l.j.) 7.

¹⁸³ Phillip VANNINI: „Social Semiotics and Fieldwork: Method and Analytics” *Qualitative Inquiry* 2007/1. 3.

¹⁸⁴ VANNINI (183. l.j.) 1.

¹⁸⁵ VANNINI (183. l.j.) 3.

*A jelentés az emberek összehangolt kapcsolódásából származik, ahol minden szereplő különböző motivációkkal és célokkal rendelkezik.*¹⁸⁶

A társadalomszemiotikai jel értelmezését Hodge és Kress 1988-as munkájukban a következőképpen fejtik ki:

*„A jelentés mindig a szemiotikus eljárásban keresendő, soha nem kizárólag egy felső omnipotens szerző abszolút kódja alapján értelmezhető. A hagyományos szemiotikai megközelítés szereti azt feltételezni, hogy a releváns jelentések a szövegbe fagyva találhatóak, amelyet az elemző dekódol egy kódolási rendszerre hivatkozva, ami neutrális és személytelen és univerzálisan értelmezhető a kód összes használójának. A társadalomszemiotika ezzel szemben azt állítja, hogy a szövegek nem feltétlen azokat a jelentéseket tartalmazzák és hatásokat érik el, amiket az alkotóik szerettek volna, hogy jelentsenek. Éppen a jelentésért folytatott küzdelmek és azok bizonytalan kimenetelei, azok, amelyeket a társadalmi cselekvés szintjén kell tanulmányozni. Ezen harcok hatása a jelentésadásra lesz érdekes számunkra.”*¹⁸⁷

De itt nem áll meg a történet, mert valójában a társadalomszemiotikával foglalkozó kutatók inkább használják a van Leuween-i szemiotikai erőforrás fogalmát, mint önmagában a jel fogalmát, mert inkább az érdekli őket, hogy az erőforrásokat hogyan használják specifikus történelmi, kulturális kontextusban, mint a formalizált analízisek futtatása.¹⁸⁸ Ezen erőforrások létrehozója lényegében bármi, amivel képesek vagyunk a kommunikációra, a golyós tollon keresztül, a szájunkon és a művészeti alkotásokon át, a laptop billentyűiig.¹⁸⁹ Így érthetővé válik, hogyan lesz elemzés tárgya esetünkben egy kép, vagy egy országgyűlési felszólalás.

VI. Adatgyűjtéstől az adatelemzésig: Torgyán József ön- és egyéb aktorkonstrukcióinak vizsgálata a társadalomszemiotika eszközkészletével

VI.1. Kiindulópontok: az adatgyűjtés

Egy ilyen kutatás első lépése az adatok összegyűjtése: olyan információk összegzésére fókuszálunk, amelyek mondanak valamit¹⁹⁰ az adott politikai szereplőről, ebben az esetben Torgyán Józsefről, az FKGP-ről, a kettő viszonyáról. Itt még nem lényeges az, hogy tőle származnak-e az információk, vagy mástól. Olyan információkat kell keresni, melyek valamilyen módon kapcsolódnak a vizsgálandó politikai szereplőhöz. Könyvtárakban tárolt folyóiratok, NAVA adatbázis, YouTube, MTI, interneten megtalálható cikkek, fórumok mind segíthetnek abban, hogy orientáljuk a gondolkodásunkat. Erre azért van szükség, mert ha nem is lesz feltétlen elemzés tárgya, hogy mit gondoltak Torgyán Józsefről párttársai, újságírók, a mindenkori kormány tagjai vagy bárki, segíthet érteni a kontextust, amiben az adott szereplő megfogalmazza magát.

¹⁸⁶ VANNINI (183. l.j.) 3.

¹⁸⁷ Robert HODGE – Gunther KRESS: *Social semiotics* (Ithaca: Cornell University Press 1988) 7–12.

¹⁸⁸ Jeff BEZEMER – Carey JEWITT: „Social Semiotics” in Jan-Ola ÖSTMAN (et al.) (szerk.): *Handbook of Pragmatics* (Amsterdam: John Benjamins 2009) 4–5.

¹⁸⁹ VAN LEEUWEN (178. l.j.) 285.

¹⁹⁰ Akár csak említés szintjén is.

VI.2. Források kezelése

A kutatás közvetlen forrásait egy kisebb halmaz jelenti. Forrásunk lehet ezen esetben az összes olyan audiovizuális vagy írott anyag és kép, amely a vizsgálati időszak alatt született. Tehát például Torgyán József beszédei, melyek 1990 és 2002 között születtek. Miért csak ezidáig? Először is azért, mert ugyan orientáló narratívával nem rendelkezik a kutatás, de olyan előfeltevéssel igen, hogy a politikus minisztersége után már nem maradt politikustársai által sokszor idézett politikai szereplő, aki közösséget tudott integrálni a gondolataival. Ezért az ezen időszakon kívül született művei nem tárgyai elemzésemnek, akkor sem, ha azok visszaemlékezések, és saját szerepére történik utalás bennük.¹⁹¹ A források tehát tételesen az adott politikai szereplő, esetünkben Torgyán József könyvei,¹⁹² cikkei, felszólalásai a parlamentben, beszédei, televíziós-rádiós interjúi, Kis Újság béli megnyilatkozásai és az MTI észlelések is lehetnek. A módszer a következő: ismétlődéseket kell keresni a forrásokban, de nem kizárólagosan szóismétléseket. Torgyán József esetében előfordult, hogy a Kis Újságban lehozta parlamenti felszólalásait, tehát nem önálló cikket jelentetett meg, hanem egy újabb csatornát használt, ugyanannak az üzenetnek a kézbesítésére.

Ezen kívül identifikáló, határkijelölő eszközöket keresünk tartalomelemzés segítségével. Arra van szükség, hogy a felbukkanó információk rendszerezve, kategorizálva legyenek. Olyan kifejezések lesznek rögzítendőek, melyek valamilyen formában leírják Torgyán József önkonstrukcióit. Bevett kifejezésekre, jellegzetes szófordulatok keresésére van szükség, továbbá az idődimenzió megjelenítése sem elhanyagolható. Nem csak azt képes egy ilyen kutatás bemutatni, hogy Torgyán József negatív módon konstruálta meg Antall Józsefet, hanem azt is, hogy ez a konstrukció időben változott: mint koalíciós partnerről először pozitívan, majd idővel egyre negatívabb jelzőkkel nyilatkozott. Ezen változás megjelenítése nem elhanyagolható az elemzés hitelességének biztosítása szempontjából.

Mivel Torgyán József önkonstrukciós mechanizmusát vizsgáljuk, ezért egybeesik a konstruktum és a cselekvő.¹⁹³ Ebben az esetben csak az lesz releváns, amit ő mondott vagy írt magáról, az már nem, amit párttársai, újságírók, más politikai szereplők mondtak róla. Ez értelemszerűen a forrásokat is redukálja. Abban az esetben lesznek relevánsak a környező politikai közösségek, ha ezek segítenek meghatározni az ő kommunikációs érvényességét, relevanciáját. Egy esetlen példán keresztül szemléltethetővé válik a konstruktum és a cselekvő problematikája. Torgyán Józsefről tudható, hogy országgyűlési képviselő volt, 1990-től egészen 2001-ig. Ez egy történelmi tény. De ha ő ezen időszak alatt úgy beszélt volna magáról, hogy ő nem képviselő, senkit nem képviselt és nem járt be a parlamentbe, akkor azzal felépíti azt a Torgyán Józsefet, aki ezt az objektív tényt meghazudtolva azt állítja magáról, hogy nem végez képviselői munkát. Ez a nagy szakadék a cselekvő Torgyán József és a cselekvő által konstruált Torgyán József között. Az egyik egy közel minden ülésnapon megjelent politikus, a másik pedig egy saját érdemeit csökkentő karakter képét mutatja. Itt

¹⁹¹ VANNINI (183. lj.) 4.

¹⁹² A hivatkozható könyvek listája: TORGYÁN József: *Szemben az árral* (Budapest: Független Kisgazdapárt 1994); TORGYÁN József: *Nézeteim és tennivalóink* (Budapest: Független Magyar Újság 1995); TORGYÁN József: *Kormánybúcsúztató* (Budapest: Független Kisgazdapárt 1996); TORGYÁN József: *A magyarság sorskérdései* (Budapest: Független Kisgazdapárt 1996); TORGYÁN József: *Országunk csak egy van* (Budapest: Liber Politicus 1998); TORGYÁN József: *Napirend előtt a nép előtt* (Budapest: Kisgazda Jövő Alapítvány 2002).

¹⁹³ SZABÓ Gabriella: „Népi Radikálisok 1990-1997” in KISS Balázs (szerk.): *Politikai kommunikáció Magyarországon, 1990-1997* (Budapest: MTA TK PTI 2016) 232.

érdemes lehet újból tisztázni a szemiotikai erőforrás pontos fogalmát. A kutatásban ez alatt jeleket és ezek alkalmazási szabályait értem.¹⁹⁴ Ezeket azért használja a politikai szereplő, hogy felépítse önmaga és mások aktoralkonstruációit, diskurzusokat határozzon meg, vagy ügyeket építsen fel, hogy ezzel azonosíthatóvá tegye magát.

VI.3. Az önkonstruációs vizsgálat első lépései

Torgyán József esetében nehéz elkülöníteni a különböző dimenziókat és azok elemzését. Tegyük fel, hogy az ő legfontosabb csatornája az országgyűlés, elhivatott volt a rendszeres megnyilatkozás, felkészülés mellett. De akkor vajon az országgyűlés egy csatornaalkonstruáció, vagy az aktoralkonstruációjának része? Ahhoz, hogy ezt a kérdést megválaszolhassuk, mélyebbre kell ásni magunkat Torgyán József önkonstruációjában. A konstrukció leírásában kizárólag Torgyán szemiotikai eszköztárára támaszkodhatunk. Érdemes lehet előzetes, orientáló feltevések alapján dolgozni. Értsük ezt úgy, hogy ugyan tudható, hogy Torgyán József az Antikommunista Világliga elnöke volt, és feltételezhető lenne, hogy ez egy önálló önkonstruációt jelent számunkra. Azonban a források alapos tanulmányozásával kiderült, hogy az Antikommunista Világligában végzett tevékenysége nem kerül sokszor említésre műveiben, nem identifikálja sokszor magát a pozícióval, és az ott folyó munkálatokról sem értekezik részletesen, így nem születik belőle önálló önkonstruáció. Ettől függetlenül Torgyán József számos módon konstruálta meg magát, ezek időben mutattak némi változást,¹⁹⁵ de politikusi tevékenysége alatt igyekezett koherensen tartani őket. Ahogy az aktor szóból is következtethetünk, ezek egyfajta szerepek, melyek eljátszásához különböző nyelvi eszközökre van szükség.

VI.3.1. Torgyán József önkonstruációs vizsgálata – egy példa

VI.3.1.1. A Vezér konstrukció leírása

Lássunk egy konkrét példát az elemzésre. Mivel számos kommunikáció utalt arra, hogy Torgyán József azonosul az FKgP vezetői posztjával, érdemes lehet egy azonos nevű konstrukciót elkülöníteni. A Vezér konstrukció meghatározása a következő módon történt: A vizsgált időszakban Torgyán József 1991-től a korszak végéig az FKgP elnöke volt. Kommunikációja végig összefonódott az FKgP-vel, számos pártszakadás,¹⁹⁶ és ellentábor megjelenése ellenére.¹⁹⁷ Ennek legfőbb bizonyítéka a kiscgazda médiumok – mint, amilyen a

¹⁹⁴ KISS Balázs: „Rövid vázlat a kiindulópontokról és a módszerről” in KISS Balázs (szerk.): *Politikai kommunikáció Magyarországon, 1990-1997* (Budapest: MTA TK PTI 2016) 3.

¹⁹⁵ Érdekes váltakozást mutat, ahogy az országgyűlési képviselőből miniszter, majd ismét országgyűlési képviselő lesz.

¹⁹⁶ Lásd például: Az Antall-kormány idején az FKgP-ből kivált Zsirus Géza vezette Kiscgazda 36-ok /ma: Egyesült Kiscgazdapárt szeretett volna együttműködni az FKgP-vel. Ezt Torgyán József nem fogadta el, mert szerinte, ha visszafogadná őket, az az FKgP széthullását jelentené. Forrás: MTV híradók, Adásnap: 1995.02.11. 19:30 www.nava.hu/id/00417_1995/

¹⁹⁷ Lásd például: Az FKgP-t Németh Béla, Cseh Sándor és Ugrin Emese jegyzi 1992 június 18-tól. A sajtótájékoztatón felszólaló Cseh Sándor azzal vádolja Torgyán Józsefet, hogy mint az 56-os megtorló bíraskodás fogalmazója közreműködött a halálos ítéletek meghozatalában. Forrás: MTV híradók, Adásnap: 1992.06.18. 19:30 www.nava.hu/id/03591_1992/ vagy a kétezres évek elején megjelenő mozgolódást, Torgyán József ellen www.index.hu/belfold/torgyanellen/

Kis Újság – feletti vezető szerepe és a riválisokkal való leszámolási képesség. A vezetési alkalmasságának bizonyítékeként azt hangsúlyozta, hogy újraválasztása a pártelnöki pozícióba töretlen,¹⁹⁸ kihívói nem tudtak versengeni vele.¹⁹⁹ Ezen túl az is ismétlődő kommunikáció, hogy ő egyedül írta meg a párt programját az 1998-as választásra,²⁰⁰ továbbá ő segítette cselekvéshez a pártot.²⁰¹ A pártelnök az állandó szereplését azzal indokolta, hogy nincs, aki helyette álljon a tűzvonalba és megfelelően képviselje a kisgazda érdekeket.²⁰²

A Vezér konstrukciónak tehát lényegi eleme az FKGP-re való támaszkodás. A párt nem feltétlen *önmaga* miatt lesz érdekes, inkább egy eszköz arra, hogy a pártelnök létrehozassa azt a konstruktumot, amely vezetői képességéről tesz tanúbizonyságot. A kisgazda elnök intézményéről úgy nyilatkozik, ez nem csupán egy pozíció, a párt eszmeiségének védelme kerülne veszélybe, ha nem ő állna a párt élén.²⁰³ De az eszmeiség képviselőtén túl úgy véli, a párt nem működne nélküle, elvárt funkcióját, melyet a vidék képviselője és védelmeként határoz meg,²⁰⁴ nem teljesítené be.²⁰⁵ Ez a kapcsolat a párt és közte nem egyszerű szimbiózis. Vezérként azonosul a pártot ért ellenségeskedésekkel is. Ez jelentheti az offenzívák kisajátítását is akár. A támadások azonban nem kizárólag verbálisak, a Belgrád rakparti, vagy otthonában történt robbanószeres merényletet a kisgazda eszmeiség elleni támadásként, azt képviselő elnök elleni merényletként interpretálta. *„Mindkét bomba közvetlen célja a pártelnök életének kioltása és ezen keresztül a nemzetrablók ellen folytatott harc megfékezése, a nemzetért kiállók megfélemlítése volt.”*²⁰⁶

Az önmagáról kommunikált Vezér képébe nem kizárólag a karizmatikus vezető kontúrja és az áldozati szerep illeszkedik, úgy fogalmaz, az *„ő dolga is megbüntetni azokat, akik felelősek az ország állapotáért”*,²⁰⁷ tehát az egyszemélyi vezetés ítélethozatali képessége is rá tartozik.

VI.3.2. Az önkonstrukciók egymástól való elhatárolása

Az aktorkonstrukciók egymástól való elhatárolása nagy nehézséget jelent egy ilyen kutatás során. Torgyán József, mint Jóska bácsi, és mint országgyűlési képviselő között a nyelvi kifejező eszközök használatában ugyan széles szakadék húzódik, hiszen az első esetben a konstrukció célja a párt szimpatizánsainak a megszólítása és a velük való kapcsolat fenntartása, míg a másodikban pedig erős jogtechnikai nyelv használatával interpellálni és sarokba szorítani a kormányt, mégis kihívást jelent jellegzetességeik mentén elkülöníteni

¹⁹⁸ Torgyán József szerint a kisgazda tagság véleménye egyöntetű: megyei vezetők, helyi elnökök és a frakció is arra az eredményre jutottak, hogy Torgyán József kell elnöknek. Forrás: MTV híradók, Adásnap: 2001.01.22.19:30 www.nava.hu/id/00401_2001/

¹⁹⁹ Cseh Sándor szerint Torgyán József 1991 óta törvénytelenül birtokolja az elnöki széket. Forrás: MTV híradók, Adásnap: 2001.01.10. 19:30 www.nava.hu/id/00164_2001/

²⁰⁰ *Hazánk Holnap* Kisgazda Program I.

²⁰¹ Forrás: TV2 Tények, 1998.12.07. www.origo.hu/itthon/20010321anagy.html

²⁰² TORGYÁN József: *Nézeteim és tennivalóink* (Független Magyar Újság: Budapest 1995) 31–32.

²⁰³ *„Én állok ennek az intézménynek a csúcán, azért, hogy a kisgazda eszmeiséget senki el ne vitathassa.”* Forrás: MTV híradók, Adásnap: 1996. február 17., 19:30, www.nava.hu/id/00626_1996/

²⁰⁴ TORGYÁN József: *Kormánybúcsúztató* (Független Kisgazdapárt: Budapest 1996) 27.

²⁰⁵ *„Nélkülem a Kisgazdapárt olyan, mint a vőlegény szerszám nélkül”* Forrás: TV2 Tények, 1998.12.07. www.origo.hu/itthon/20010321anagy.html

²⁰⁶ TORGYÁN József: „Pokolgépes demokrácia” *Kis Újság* 1998.03.20. 1/2. 3.

²⁰⁷ Forrás: MTV híradók, Adásnap: 1992.11.29. 19:30 www.nava.hu/id/06744_1992/ Forrás: MTV híradók, Adásnap: 1994.01.16. 19:30 www.nava.hu/id/00219_1994/

ezeket a konstrukciókat.²⁰⁸ Felmerül a kérdés, hogy honnan tudható, hogy mi a célja konstrukció adott módon való felépítésének. Tehát honnan tudhatjuk biztosan, hogy milyen eszközt miért és mire használ a cselekvő? Egyszerűen onnan, hogy ezt írja, nyilatkozza, vagy pedig értelmezzük a kommunikációs aktust. Az eltérő kommunikációs jelenség háttérében pedig a közönségek különböző igényei állnak. Ilyen következtetéseket tehetünk, hiszen valahol beszélnünk kell egy aktor stílusáról is, olyanokat viszont kerülnünk kell, hogy ez jó-e vagy rossz, vagy hasznos az adott konstrukciónak.

VI.3.2.1. További dimenziók bevonása: csatornahasználat, mint önkonstrukciós elem

Az eltérő önkonstrukciók eltérő csatornákat használhatnak. Torgyán József országgyűlési képviselő és miniszter konstruktuma az országgyűlés terepét használja leggyakrabban. Az FKgP vezérét mintázó konstrukció viszont inkább a pártkongresszusokat kedveli, de az országgyűlés erőforrásait is sűrűn igénybe veszi. Ezeket a finomságokat úgy tudjuk elhatárolni egymástól, ha megnézzük, hogy a pártelnök hol és hogyan, és hányszor szólal fel. Az országgyűlési képviselőből miniszterre avanszáló Torgyán József sokat beszél az FKgP álláspontjáról egy adott kérdésben, de arról számszerűen többet, hogy őt személy szerint milyen sérelmek érik, vagy érték a felszólalások kapcsán.²⁰⁹ Érthetően ez a téma kevésbé vagy máshogy kerül elő az általa szerkesztett Kis Újság hasábjain, ahol inkább az FKgP vezéréként identifikálja magát.²¹⁰ Például az országgyűlésben megnyilatkozó Torgyán József beszédeinek nagyobb százalékában említi meg, hogy a média szándékosan nem tudósít az FKgP-ről, vagy félretájékoztatja az állampolgárokat,²¹¹ míg a Kis Újságban nyilatkozó konstrukció kevesebbszer, de eltérő nyelvezettel, önálló cikkek keretében járja körbe a problémát.²¹²

VI.3.2.2. Más, Torgyán József által konstruált aktorok

Az önmagán kívül eső aktorok konstrukciójának esetében Torgyán József nem kizárólag személyek alapján konstruált aktorokat, hanem szervezeteket, például pártokat,²¹³ vagy megfoghatatlanabb dolgokat is definiált, mint amilyen az Európai unió, vagy az általa médiamanipulátoroknak nevezett csoport, vagy a Magyar Nép.²¹⁴ Ezt azért fontos megemlíteni, mert egy ilyen kutatásnál nem könnyű a metaforákat elválasztani a valódi aktorokkonstrukcióktól. Egy fontos mankó lehet, hogy történelmi személy megidézése, mondjuk korábbi kispártos politikusoké, nem aktorokkonstrukció, inkább egy metafora, lévén, hogy a kutatás időtartamán kívül esik, így nem lehet aktorelemzés tárgya. Mi a konstrukciók alapja ebben az esetben? Ugyanaz az elv, mint az önkonstrukciók esetében, tehát hogyan ír, beszél, nyilatkozik Torgyán József valamelyik önkonstrukciója ezekről az aktorokról. Milyen

²⁰⁸ Lásd például: OGY 74. ülésnap (1991.01.29), OGY 174. ülésnap (1992.02.10), OGY 21. ülésnap (1990.07.09)

²⁰⁹ Lásd például: OGY 46. ülésnap (1990.10.29), OGY 294. ülésnap (1993.05.10) OGY 33. ülésnap (1998.11.23.)

²¹⁰ Lásd például: BÁNÓ Attila: „Merénylet Torgyán József ellen. Terrortámadások érték a Független Kispártot.” *Kis Újság* 1998.03.20. 1/2. 1.

²¹¹ Lásd például: OGY 201. ülésnap (2000.02.08.), OGY 364. ülésnap (1994.02.28), OGY 163. ülésnap (2000.10.16.)

²¹² Lásd például: TORGYÁN József: „Média-manipulátorok” *Kis Újság* 1998.04.03. 1/11. 3.

²¹³ Nem kizárólag a saját pártjára, az FKgP-re gondolok itt elsősorban, Torgyán József a Fideszt, SZDSZ-t, MSZP-t is megkonstruálta.

²¹⁴ TORGYÁN: *Kormánybúcsúztató* (204. l.) 24.

jelzőket, képeket ismét? Például Csurka István esetében, elismerte, hogy esetenként megvédte őt a támadásoktól, és legtöbbször szövetkeztek, mikor tisztán látszott a közös ellenség.²¹⁵ De később Csurkát is éppolyan köpönyegforgatónak tartotta, mint a többi politikust.²¹⁶ Szervezetek esetében, az FKGP-t történelmi pártnak, a legnagyobb, legjobban szervezett pártként definiálta.²¹⁷ Elvontabb konstrukciók esetében a médiát egy egységként kezelte, színváltó kaméleonként azonosította, erkölcstelennek tartotta.²¹⁸

VI.4. Torgyán József vizuális reprezentációja

Végezetül megvizsgálom Torgyán József önkonstrukciójának vizuális reprezentációjának egy szeletét is. A képelemzésre azért kerül most sor, mert az önkonstrukció része úgy a vizuális reprezentáció, mint a verbális vagy írott megnyilatkozás, tehát érdemes erre is kitérni. A kiválasztott kép egy galéria a Kis Újságból, amely jól reprezentálja Torgyán József elképzeléseit a hozzá kapcsolódó események megörökítésének mikéntjéről. A Kis Újság azért is releváns forrás esetünkben, mert ő volt a szerkesztője, és ellenvélemények nélkül alakíthatta a lap irányvonalát, továbbá érdemlegesen beleszólhatott a lap összeállításába, küllemébe is, ami tökéletesen illik a Vezér konstrukcióhoz. Ha ugyan nem ő készítette magáról a képeket, biztosan találkozott a vizuális reprezentációival, tehát ő hitelesítette ezeket.

A Kis Újságra jellemző volt a galériás történetmesélés, ahol sokszor leíró cikkek sem voltak, kizárólag a képek és a címfelirat meséltek el egy történetet. A képeket a fehér vonal élesen elhatárolja egymástól, mégis puzzle-szerűen összekapcsolja őket. A képek összetartozását a fenti címek is erősítik. Noha a képek modalitását²¹⁹ növelné a színes formátum, a Kis Újságban kizárólag fekete-fehér képek jelentek meg, ezek viszont mind komoly részletességgel árulkodnak a képek kontextusáról is, tehát a tömeg nem elmosódva, hanem akár az arcok is kivehetően látszódnak, feltehetően azért, hogy a dokumentálás még pontosabb legyen.

²¹⁵ TORGYÁN József: *A magyarság sorskérdései* (Budapest: Független Kisgazdapárt 1996) 55.

²¹⁶ TORGYÁN: *A magyarság sorskérdései* (215. l.) 7–11.

²¹⁷ TORGYÁN: *A magyarság sorskérdései* (215. l.) 15–33.

²¹⁸ Torgyán-beszéd Szabolcsban: 2000. március: 15-e ünneplése, az általa bolsevistának címkézett média nem hagyja szóhoz jutni Torgyán Józsefet és társait: a szocialisták nem értettek az ország nyelvén, a nemzet ellenségei, szükségünk van az unióra, „A médiák elhallgatják a mi szavainkat (...) a médiák nem hajlandóak tényeket közölni” (TORGYÁN József: „Biztonságos jövő: FKGP-Fidesz koalíció” *Kis Újság* 1998.05.22. 1/11. 3.)

²¹⁹ „A modalitás az igazság kérdésre vonatkozik, tudniillik arra, hogy a reprezentáció, a szöveg, a kép, a hang stb. mennyiben sugallja azt, hogy igazat állít.” KISS Balázs: „Közösségkutatás és társadalomszemiotika. A Politikai kommunikáció kutatásának módszere” in KISS Balázs (szerk.): *A Polarizáció évei, Politikai Kommunikáció Magyarországon, 1997 – 2006* (Budapest: MTA TK PTI 2017) 36. A modalitást alacsony-magas értékekkel különböztetjük meg egymástól. A magas modalitás komolyabb hihetőséget, míg az alacsony, kisebbet tulajdonít az adott képnek/szövegnek.

220

1. kép: A terrortámadás képei. A belügyminiszter tehetetlen.

Azért esett a választásom erre a galériára, mert jól példázza Torgyán József központi szerepét az FKgP életében. A fenti képegyüttesen Torgyán Józsefet ért bombatámadás utáni állapotok láthatók. A felirat, amely orientálja a gondolkodásunkat és tisztázza a helyzetet, a történet súlyát érzékeltetendő mindkét esetben akkora, mint egy-egy kép. Ettől az információfeldolgozás egyszerűbb, a kép plakát-szerűvé válik. Torgyán József maga csak az első, méretében legnagyobb képen jelenik meg, mint idegenvezető, a károsodott. A pillanatképen épp bemutatja a robbanás által érintett területeket. Álmából felriadt, köpenyében a sebezhető ember érzetét kelti. A fennforgásnak és a károk megörökítésének nagyobb a szerepe most, mint a pártelnöknek. A többi szereplő alakja is kivehető, *A belügyminiszter tehetetlen* felirat alatt Torgyán Józseffel azonos méretben Kuncze Gábort láthatjuk, ahogy tanácskozik éppen a kirendelt egységekkel. Ő ugyan kisétál a képből, de a komoly politikus képet fenntartja, öltözéke akárcsak nappal, ing-zakó jelzi, hogy a helyzetet komolyan veszi. A tehetetlenséget azonban a kisétálás gesztusa erősíti. A képek kompozíciói és az összkép is zavarossá válik a képek méreteinek eltéréseitől. A kép politikai üzenete szembetűnő, Torgyán József bírálja a belügyminisztert, de ugyanakkor a méreteiben önmagával azonosná teszi. Ha ugyan nem is Kuncze Gábor a felelős a történetekért, de a kép ármányt sejtet. A politikus meg is jelent a helyszínen, a helyzet súlyát elismerve ezzel, de tartása statikus, nem magyaráz, nem mutogat, és nem vizsgálódik. Nem ő kérdez, hanem felé beszélnek, ezzel erősítve a tehetetlenségét, tanácstalanságát.

²²⁰Kis Újság 1998.03.20. 1/2. 2.

Záró gondolatok

Tanulmányom elsődleges célja az volt, hogy bemutassa a társadalomszemiotikai megközelítés használhatóságát és pár konkrét példa segítségével elérhetőbbé tegye a politikai kommunikációs elemzésekhez, azért, hogy egy újszerű megközelítéssel bővítse a politikatudomány eszköztárát. A megközelítés alkalmazásának célja a politikai kommunikációelemzés esetében az volt, hogy a kommunikációról belülről, az aktor szempontjából szülessenek meg a kutatást orientáló gondolatok, ne egy korábban előre meghatározott feltételrendszer mentén vagy feltételezések szerint haladjunk. Az aktorkonstrukció létrehozása a cselekvő részéről kettős céllal bír: az öndefiníció és a rajta kívül álló szereplők azonosítása, ezen aktorokkal való különbözőségek által való visszautalás önmagára.

A példákon keresztül láthatóvá váltak az alkalmazhatóság korlátai és nehézségei. Ezek közé tartozik, hogy ha a cselekvőt nem választjuk le a konstruktumról, tehát Torgyán József személyével azonosítjuk a cselekedeteit. Továbbá félrevihet bennünket, ha az elemzésünkbe történelmi előzményeket vagy tényeket szövünk, mint az ő családi hátterét, vagy a rendszerváltás történetét. A Torgyán Józseffel kapcsolatos szociológiai tények sem érdekesek számunkra. Az alkalmazhatóság korlátja lehet továbbá, ha nincsenek elérhető forrásaink, a nem nyilvánosság előtt zajló kommunikációt nehéz lenne elemezni, hitelessége is kérdéses. Ha forrásaink a vizsgálati időszakon kívül esnek, ezzel szűkítve az elemzés keretét esetleg olyan időszakokra, mikor nem állnak rendelkezésre megfelelő források.

A társadalomszemiotika legfőbb előnye a multimodalitásban rejlik, hogy nem kizárólag szövegekkel dolgozunk, hanem van lehetőségünk képeket, videókat is vizsgálni, amik hozzájárulnak a kutatás magas érvényességének biztosításához. Továbbá ezzel az eszköztárral nem politikusi életrajzot írunk, hanem a politikus perszónájáról leszünk képesek mondani valamit. A kommunikációról nem előre meghatározott elvek mentén, hanem önmagából kiindulva tudunk vizsgálni.

A társadalomszemiotika nem kizárólag politikai szereplők, hanem közösségek elemzésében is hasznosítható,²²² vagy bármilyen kommunikációs aktus vizsgálatához jó szolgálatot tehet. A bevezetésben említett populista stílus meghatározásában és elemzésében is segíthet azzal, hogy egy tartalomelemzést alkalmazó vizsgálatnál a megközelítés szempontjait szolgáltatja. Ezen túl alkalmazható még politikai perszonalizáció kutatások kapcsán is, az aktorkonstrukció nézőpontjából vizsgálódva. Ezzel a megközelítési móddal egy magas érvényességű elemzést végezhetünk, amely az aktor szempontjából értékeli a politikai teret, nem narratívák, normativitás, előre meghatározott szereplők mentén, melyek félrevihetik a kutatás fókuszát és veszélyeztethetik az elemzés magyarázó erejét.

---

²²² Ahogy azt a bevezetésben említettem, a Kiss Balázs vezette Politikai kommunikáció Magyarországon, 1990–2015 című kutatás (egyelőre egyetlen) példa erre.

Miskó Dávid:

Miért és hogyan taktikázhatunk választáskor?

A taktikai szavazás motivációinak és stratégiáinak bemutatása a magyarországi taktikai szavazás lehetséges irányainak felvázolásával

Bevezető gondolatok

Az állampolgárok választói magatartásának, az azt befolyásoló tényezőknek és viselkedésük lehetséges megnyilvánulásainak vizsgálata állandó relevanciával bír a politikatudományban. A választás végkimenetele voltaképp üzenetet hordoz a politikai szereplők számára. A politikai pártok, intézmények megnyilvánulásaikkal, cselekvéseikkel és döntéseikkel folyamatosan mozgásban tartják a választói preferenciákat, amely mozgás egy-egy politikai erő támogatását vagy épp a tőle való elfordulást eredményezheti. A lehetséges választói magatartás ismerete, a preferenciák mozgásának iránya éppen ezért is fontos, hiszen a politikai szereplők ennek megfelelően alakíthatják ki szavazatszerző stratégiáikat, politikájukat és kommunikációjukat. A választói magatartás kutatásából fakadó eredmények ugyanakkor nemcsak „iránytűi” lehetnek a politikai piacnak, nemcsak a politikatudomány sajátos területén értelmezhetőek, hanem más tudományterületek, mint a pszichológia, szociológia, esetleg közgazdaságtan irányába is szolgálhatnak értékes felfedezésekkel.

Egészen a 20. századig nem születtek választói magatartással kapcsolatos komolyabb kutatások, a téma csupán távolról megközelítve, klasszikus politikafilozófiai művekben és kommentárokból szerepelt.²²³ A modern kori politikai viselkedésről szóló tanulmányok az 1940-es években jelentek meg az akkoriban kialakuló három nagy politikai magatartást leíró – a szociológiai, szociálpszichológiai és közgazdasági – tradíciókon belül.²²⁴ A legutóbbi irányzatot képviselő, Anthony Downs tollából született könyv később több racionális alapokon vizsgálódó irányzat „bibliájává” is vált. Az egyik ilyen irány – jelentősen merítve a downs-i választó tulajdonságaiból -, a taktikai vagy stratégiai szavazás.

A taktikai szavazás jelenségének kutatása leginkább az 1970-es és 80-as években indult meg. Először a többségi rendszerekben vizsgálták, később a kutatók más típusú, arányosabb választási rendszerekben is igyekeztek kimutatni a taktikai viselkedést. A taktikai szavazás jelenségének kutatását két ok idézte elő akkoriban. Egyrészt az 1968-ban megváltozott elnöki jelöltállítási folyamat az Egyesült Államokban, ahol akkor több esélyes elnökjelölt közül is választhattak az állampolgárok egy párton belül; másrészt az Egyesült Királyságban megjelenő, a Konzervatív Párt ellenzékét tovább osztó újabb pártok és jelöltek színre lépése (Liberális Párt; Wales-ben és Skóciában megjelenő nacionalista pártok).²²⁵ Azóta számos kutatás eredményei gazdagították a politikatudományt.

A taktikai vagy stratégiai választói magatartás mintáinak kutatása úgy vélem hazánkban is relevanciával bír, hiszen a 2018. áprilisi országgyűlési választásokat megelőzően jelentős

²²³Jocelyn A. J. EVANS: *Voters and Voting: An Introduction* (London: SAGE Publications 2004) 21–22.

²²⁴ Edward CARMINES – Robert HUCKFELDT: „Politikai viselkedés: áttekintés” in Robert GOODIN – Hans-Dieter KLINGEMANN (szerk.): *A politikatudomány új kézikönyve* (Budapest: Osiris 2003) 225.

²²⁵ Michael ALVAREZ – Jonathan NAGLER: „A New Approach for Modelling Strategic Voting in Multi party Elections” *British Journal of Political Science* 2000/1. 57–58.

kampány indult a taktikai szavazás támogatására itthon. A különböző egyéni választókerületekben (EVK) a kormánypártok jelöltjeivel szemben legesélyesebb ellenzéki jelölt támogatására, rájuk történő átszavazásra buzdított több online oldal is,²²⁶ hogy így az inkumbens kormányt leváltható, de legalább a kétharmados többséget megakadályozó parlamenti összetétel alakuljon ki a választások után. Kmetty Zoltán elemzésében kimutatta, hogy az ellenzéki pártok támogatói hajlandóak voltak – leginkább a Momentumos és LMP-s, legkevésbé a Jobbikos szavazók – átszavazni más, az EVK-s többséget megszerezni esélyesebb ellenzéki jelöltre.²²⁷ Ráadásul, a legutóbbi információk szerint, a hat ellenzéki párt megegyezett abban, hogy a 2022-es választásokra minden körzetben egy jelöltet indítanak a kormánypárti jelölttel szemben,²²⁸ így bizonyos esetekben elősegítve a kormányváltást a választók egyéb lehetséges taktikai megfontolásai és stratégiái bevonásával.

Jelen írásommal a következő két fő célt kívánom elérni:

- Egyrészt átfogó képet igyekszem nyújtani a taktikai szavazást elősegítő stratégiai megfontolásokról és az azok mögött meghúzódó motivációkról, kitérve azon intézményi ösztönzőkre is, amelyek alátámasztják ezt a viselkedést. Külön fejezetben írok a taktikai szavazatmegosztásról, mint a taktikai szavazás legáltalánosabb formájáról.

- Másrészt az elméleti áttekintésben bemutatott stratégiai és motivációs tényezők alapján megkísérlem felvázolni, hogy a hazai és jelenlegi politikai palettát tekintve milyen irányú lehet a taktikai szavazás hazánkban. Az általános intézményi ösztönzőkről szóló fejezetben külön arra is kitérek, hogy a hazai választási rendszer miért szolgál termékeny „táptalajként” a taktikai szavazás vizsgálatához.

Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy a felvázolt viselkedési irányok csupán elméleti felvetések, és további empirikus bizonyítást²²⁹ igényelnek. Jelen írásban csak elméleti szinten kívánok mozogni, kutatási példákra és azok összehasonlítására terjedelmi okok miatt sem tudok kitérni.

A téma bemutatását Anthony Downs 1957-es munkájának a választók racionális magatartására jellemző főbb pontjainak a felidézésével kezdem. Az írás fókuszában a választó állampolgár áll; ezért ebben a részben a pártokra, mint racionálisan viselkedő politikai szereplőkre tett megállapításaira és a bizonytalanság-kerülés lehetőségeire nem térek ki. A downs-i alapok bemutatását a téma árnyalása, az elméleti keret teljessége miatt gondolom indokoltnak. A továbbiakban a taktikai szavazás definícióját, jellemzőit, motivációit és stratégiáit, majd a taktikai szavazatmegosztást mutatom be. Az utolsó fejezetek a hazai taktikai viselkedés lehetséges irányairól szólnak, felhasználva a korábbi fejezetekben bemutatott elméleti sajátosságokat; kiegészítve néhány, a klasszikus taktikai motiváció alapján készült kutatással.

²²⁶ taktikaiszavazas.hu/

²²⁷ index.hu/velemeny/olvir/2018/04/10/ellenzeki_atszavazas_elemzes/

²²⁸ hvg.hu/itthon/20200813_Jobbikos_lesz_a_kozos_ellenzeki_jelolt_a_szerencsi_idokozi_orszaggyulesi_valasztason

²²⁹ A valódi motivációk feltárására jelenleg a fókuszcsoportos kutatást tartom legelképzelhetőbbnek.

I. A downs-i racionális szavazó és a választás „kalkulusa”

Downs 1957-es, *The Economic Theory Of Democracy*²³⁰ című munkájának nyomán kialakult, a politikai gazdaságtant, a racionalitást és az önérdékkövetést magában foglaló tradíció²³¹ néhány elemének megemlítését fontosnak találom az elméleti keret színesítése miatt, hiszen a taktikai viselkedés is találkozik azokkal az alapvető tulajdonságokkal. Ebben a fejezetben továbbá néhány algebrai képletet is bemutatok, hogy a racionális választás elméletének sokszínűségét hangsúlyozzam, lehetséges komplexitását érzékeltessem.

A fenti tradíció, illetve modell fő állítása, hogy „a választók azt a pártot választják, amely a legközelebb áll a saját érdekeikhez, értékeikhez és prioritásaikhoz.”²³² Ehhez „racionális döntéseket hoznak, úgy, hogy kikalkulálják, melyik párt a legjobb eszköz a céljaik eléréséhez.”

Ha a választó racionálisan szavaz, lényegében azt a pártot támogatja, amellyel legvalószínűbb, hogy elérheti a politikai céljait.²³³ „Az elmélet azt feltételezi, hogy a szavazó felismeri a saját önérdékeit, értékeli az alternatív jelölteket az alapján, hogy melyik szolgálja leginkább ezt az önérdéket, és arra a jelöltre szavaz, amelyet a legkedvezőbbnek értékelt.”²³⁴ A tradíció szerint a szavazás egy eszköz valamilyen cél elérésében; leggyakrabban a szavazó politikai céljaira fókuszál, és a választó annyi információt gyűjt, amennyire szüksége van a döntése meghozatalához.²³⁵

A racionális választó szavazáskor azt nézi, milyen haszna származhat neki abból. A végeredménynek lehet költsége és haszna is. A szavazó ennek tükrében azt az alternatívát választja, amellyel a legjobban jár, vagy a legkevésbé „költséges” számára.²³⁶

Evans Downs racionalitásról szóló gondolatainak összegzésekor azt írja, hogy a racionális egyén abban az esetben, ha az érdekeire hatással lévő döntésre kényszerül, akkor a legkevésbé költséges, illetve a költségeknél nagyobb nyereséget ígérő döntést hozza meg. A döntés célja, hogy annak következtében a nyereség vagy haszon, amit a racionális individuum vár, magasabb legyen, mint a költség. Abban az esetben, ha az egyén több alternatívával szembesül, nyereségének maximalizálása érdekében választ. A „képletben” a szavazó individuum számára a nyereség a választott és az elutasított opció különbsége.²³⁷

Downs a racionalitás következő kritériumait adja meg ehhez:

1. Először is feltételezi, hogy az egyén képes döntést hozni, amikor alternatívákkal szembesül.
2. Az egyén ugyanakkor képes a preferenciáit rangsorba állítani.

²³⁰ Anthony DOWNS: *An Economic Theory of Democracy* (New York: Harper and Row 1957)

²³¹ Lásd CARMINES - HUCKFELDT (224. l.) 225.

²³² Martin HARROP – William MILLER: *Elections and Voters - A Comparative Introduction* (New York: New Amsterdam Books 1987) 130.

²³³ Lásd HARROP–MILLER (232. l.) 130.

²³⁴ James M. ENELOW – Melvin J. HINICH: *The Spatial Theory of Voting: An Introduction* (Cambridge: Cambridge University Press 1984) 145.

²³⁵ Lásd HARROP–MILLER (232. l.) 146.

²³⁶ Lásd EVANS (223. l.) 71.

²³⁷ Lásd EVANS (223. l.) 71.

3. Az így kapott rangsor tranzitív, vagyis, ha az egyes alternatívát jobban preferálja a kettesnél, a kettést a hármasnál, akkor az egyest is jobban kell preferálnia a harmadik helyre sorolt alternatívával szemben.
4. Downs feltételezi, hogy az egyén a legpreferáltabb alternatívát választja,
5. és ha az idő bármely más pontján, de ugyanezen körülmények között találkozik az alternatívákkal, akkor is ugyanerre a döntésre jut.²³⁸

A kritériumok alapján a modell is tisztán feltételezi, hogy a választónak van fogalma arról, milyen végeredményt, kimenetelt akar, és e végeredmény eléréséhez látja, melyik alternatíva vezet. Feltételezi továbbá, hogy az egyén ehhez információkkal rendelkezik.²³⁹

Anthony Downs az egyén választási döntéséhez vezető racionális lépéseivel kapcsolatban a következő folyamatot írja le alaplíművében. A lépések megtételekor a racionális választó olyan környezetben dönt, ahol minden információ a birtokában van, és az nem költséges:

1. A választó legelőször megnézi, hogy az épp hatalmon lévő kormány mit tett a választásokig, kormányzati tevékenységének milyen előnyei voltak, mennyire volt „hasznos” (utility income)²⁴⁰ számára. A választó továbbiakban azt feltételezi, hogy az épp hatalmon lévő kormánytól ugyanezt várhatja a jövőben is; vagyis nem ígéretei, hanem teljesítménye alapján dönt.
2. A választó aztán „hipotetikus” kalkulációval kiszámítja, hogy az ellenzék hatalmon mennyire bizonyult volna „hasznosnak” számára, milyen előnyökkel járt volna a kormányzati teljesítménye, majd a két eredmény különbségének kiszámítása után arra a jelöltre/pártra szavaz, amely számára előrébb végzett.
3. a.) Ha a racionális választó egy kétpárti rendszerben dönt, akkor a preferált, számára nagyobb haszonmaximalizálással járó pártra szavaz;
b.) Ha többpártrendszerben dönt a választó, akkor a racionális egyén akkor szavaz a legpreferáltabb pártjára, ha annak van esélye a győzelemre, ellenkező esetben nem arra, hanem az esélyesebbre voksol. Ha az egyén jövőorientált döntést hoz, csak akkor szavaz a többpárti rendszerben a győzelemre esélytelen preferált pártjára, ha azt a következő választásokon alternatívaként látni szeretné.
4. Ha a racionális választó nem tud preferenciát felállítani az inkumbens és az ellenzéki párt között, mert a pártok platformjaikat és/vagy politikáikat tekintve nem különböznek, akkor vagy távol marad a szavazástól, vagy az inkumbens előtt hivatalban lévők teljesítményét összehasonlítja a jelenlegi inkumbenssel, és ha jobbnak értékeli az utóbbit, akkor rá szavaz, ha rosszabbnak, ellene, ha nem érez különbséget, távol marad a szavazástól.²⁴¹

A valóságban azonban az információ költséges, és nem kielégítő.²⁴² A politikai kérdésekről való tájékozódás költségesebb, mint a választásból származó relatív haszon, ezért a választók

²³⁸ Lásd DOWNS (230. l.) 6.

²³⁹ Lásd EVANS (223. l.) 72.

²⁴⁰ Legtöbbször láthatatlan, akár közszolgáltatások (Downs nyomán pl.: utcaseprés, víztisztítás). A választó élvezzi a tiszta utca látványát; a tiszta ivóvizet.

²⁴¹ Lásd DOWNS (230. l.) 49-50.

²⁴² Lásd HARROP-MILLER (232. l.) 147.

számára a politikai ügyekben való teljes tájékozottság elérése nem racionális erőfeszítés.²⁴³ Az információgyűjtés költségeinek típusait tekintve Downs megkülönböztetett beszerzési költségeket (az adatok beszerzése, szelektálása, továbbítása), elemzési költségeket, amely a meglévő, begyűjtött adatok elemzésének költségei, illetve értékelési költségeket, amelyek az adatok értékelésén és elemzésén túl a célokkal való egyeztetés költségeit is jelentik.²⁴⁴ A szerző megemlíti a nem átruházható költségeket is, amelyeket a választónak mindenképp maga kell vállalnia (szavazásra való eljutás).²⁴⁵

A magas költségek akadályt jelenthetnek a legtöbb választópolgár számára a politikai kérdésekben történő teljes tájékozottság elérésében, éppen ezért az információgyűjtés költségeinek elkerülése érdekében „egyszerűsítő megoldásokat” keresnek. Ennek tükrében olyan minimális mértékben informált szavazópolgárok jelennek meg, akik preferenciáikat anélkül alakítják ki, hogy minden politikai kérdés részleteit akár csak hozzávetőlegesen is ismernék.²⁴⁶ Több kutató, például Tversky és Kahnemann²⁴⁷ kutatásai²⁴⁸ is azt erősítették meg, hogy a választók „olyan kognitív, egyszerűsített megoldások sorozatát” használják, amelyekkel „a komplex problémamegoldást egyszerűbb döntési műveletekre” redukálják, hogy így a választópolgár döntést tudjon hozni.²⁴⁹

Downs az információszerzés költségeinek csökkentésére tett egyik javaslata a pártok ideológiai alapon történő megítélése. Hozzáteszi, hogy ez csak akkor lehetséges, ha a kormány ideológiai alapon hoz döntéseket. Javasolja még az olyan médiatartalmak vagy emberek véleményére való támaszkodást, akik a szavazóval hasonló értékeket vallanak.²⁵⁰ Jelentős erőforrásnak tartja a szabad vagy ingyenes adatbázisokat, amelyek a már mások által feldolgozott és egyszerűsített politikai információkat jelentik. A választó költségei ezt a forrást tekintve ugyanis csupán a már feldolgozott információ „felszívása”.²⁵¹

Downs kihangsúlyozza azt is, hogy csak gazdasági és politikai okok lehetnek racionálisak. Ugyanis, ha olyan egyéb tényezők, mint valamilyen családi nyomás, vagy klientizmus szerepet játszik az egyén politikai döntésében, akkor a választó szavazáskor csupán „politikai eszközt alkalmaz nem politikai célok elérésére.”²⁵²

Anthony Downs alapművében arra a konklúzióra jut, hogy a szavazó akkor racionális, ha nem megy el szavazni. A távolmaradás racionális, hiszen a szavazásban való részvételből adódó várható haszon összehasonlítva a részvétel költségeivel alacsonyabb. A várható haszon, és annak valószínűsége, hogy egy választópolgár hatással lehet a végeredményre, minimális.²⁵³

²⁴³ Lásd CARMINES–HUCKFELDT (224. l.j.) 244.

²⁴⁴ Lásd DOWNS (230. l.j.) 210.

²⁴⁵ Lásd DOWNS (230. l.j.) 210.

²⁴⁶ Lásd CARMINES–HUCKFELDT (224. l.j.) 244.

²⁴⁷ Amos TVERSKY – Daniel KAHNEMAN: „Judgment under uncertainty: Heuristics and Biases” *Science* 1974/185. 1124–1131.

²⁴⁸ A szerzőpáros négy heurisztikus alapelvet állapít meg: hozzáférhetőség, reprezentativitás, kiegészítés, szimuláció.

²⁴⁹ Lásd CARMINES–HUCKFELDT (224. l.j.) 244–245.

²⁵⁰ Lásd HARROP–MILLER (232. l.j.) 147.

²⁵¹ Lásd DOWNS (230. l.j.) 222.

²⁵² Lásd DOWNS (230. l.j.) 7.

²⁵³ Lásd CARMINES–HUCKFELDT (224. l.j.) 228.

A választók azonban ettől függetlenül mégis részt vesznek a választásokon. A szakirodalomban számos okkal magyarázzák ezt. Egyes szerzők szerint a választók számára a választáson való részvétel költségei nem nagyok (nem drágább, mint egy sör hazafele),²⁵⁴ illetve a választók ki akarják mutatni, hogy a társadalom részei, esetleg félnek,²⁵⁵ hogy távolmaradás esetén önzőnek²⁵⁶ találják őket, és esik a népszerűségük.²⁵⁷ Mások, mint Riker és Ordershook²⁵⁸ azt hangsúlyozzák, hogy a legtöbb választó a szavazás kötelességét érzi, ezért ilyen indíttatásból szavaz. A szavazás ráadásul elégedettségérzéssel tölti el őket, mert egyrészt szavazás után úgy érzik, kötelességtudóan jártak el, és ezzel elkerülik a büntudat érzésének költségeit; másrészt szavazatukkal demonstrálták a politikai rendszerhez való kötődésüket, vagy egyszerűen egy pártra való szavazással úgy érezték, számítanak.²⁵⁹ Downs azt is hozzáteszi, hogy a szavazástól való kollektív távolmaradás (mert nem racionális szavazni) a demokrácia összeomlásához vezetne, így a demokrácia összeomlásából fakadó magasabb költségek miatt a választópolgár a szavazás alacsonyabb költségeit választja.²⁶⁰ A választó ugyanakkor gondolhatja azt is, hogy a többi választó is osztja saját álláspontját, és ugyanarra az előnyre tehet szert ugyanarra a pártra való voksolással, mint ő, így arra a következtetésre jutnak, „hogya valaki olyan, mint én, elmegy szavazni, akkor az emberek, akik szintén olyanok, mint én, el fognak menni szavazni.”²⁶¹

Downs algebrai modellje a racionális szavazást először a következőképpen ábrázolja:

$$B_i = E(U^1_{t+1})_i - E(U^2_{t+1})_i$$

A képlet, „i” választópolgár azon hasznát (B) mutatja, amit akkor ér el, ha az általa preferált jelölt (U^1) nyer a másik jelölttel (U^2) szemben. Ez akkor történik így, ha $(U^1)_i > (U^2)_i$ értelmében a végeredmény mindenképp pozitív ($B > 0$) lesz.²⁶³ Mivel a választópolgár az ellenzéki párt tevékenységét többnyire hipotetizálja arra az esetre, ha ők gyakorolták volna a hatalmat, így a kormányzásukból származó haszon mindenképp elvárt haszon. Downs ennek fényében a következőre változtatta a fenti képletet:

$$(U^A)_i - E(U^B)_i$$

Ebben a formulában az A jelenti az inkumbens pártot és U hasznát, a B az ellenzéki párt jele, és a választó várható haszna (E) B párt kormányzásából. A különbségnek az előzőhöz hasonlóan itt is pozitív előjelűnek kell lennie, ha az inkumbensre szavaz.

A racionális szavazás képletét ugyanakkor Riker és Ordershooknem találták maradéktalanul megfelelőnek, és egy saját magyarázattal álltak elő, amely tartalmazza már Downs-ével szemben azt a változót is, amely miatt a racionális szavazó mégis voksol:

²⁵⁴ Richard NIEMI: „Cost of Voting and Nonvoting” *Public Choice* 1976/27. 115–119.

²⁵⁵ Einar OBERBYE: „Making the case for the rational, self-regarding Ethical voter... and solving the Paradox of not voting in the process” *European Journal of Political Research* 1995/27.

²⁵⁶ Vittorio BUFACCHI: „Voting, Rationality and Reputation” *Political Studies* 2001/49.

²⁵⁷ Lásd EVANS (223. lj.) 84.

²⁵⁸ William RIKER – Peter ORDERSHOOK: „The Theory of Calculus of Voting” *American Political Science Review* 1968/62/1.

²⁵⁹ Lásd EVANS (223. lj.) 85.

²⁶⁰ Lásd DOWNS (230. lj.) 269.

²⁶¹ Lásd EVANS (223. lj.) 86.

²⁶² Az E az U várható értékét mutatja, illetve a t az időt szimbolizálja.

²⁶³ Lásd DOWNS (230. lj.) 38–39.

$$R = PB - C + D; R > C; PB + D > C^{264}$$

A képletük szerint:²⁶⁵

- R (Reward) = a haszonban mérhető nyereség;
- B (Benefit) = az a haszon, amelyet a választó abból nyer, hogy az általa preferált jelölt nyer a legkevésbé preferált jelöltjével szemben;
- P (Probability) = a valószínűsége annak, hogy a szavazat számít – a választó azzal, hogy szavaz; nyereséggel jár, nyilván: $0 < P < 1$ (nagyobb egyenlő);
- C (Costs) = költségek, $C < 0$
- D (Duty and others) = a szavazás jó érzése, a kötelesség teljesítése, a társadalomhoz tartozás érzése, kiállás egy jelölt mellett, a politikai rendszerhez való tartozás, a megbánás költségeinek elkerülése, stb.

A végeredményt tekintve szavazás akkor történhet meg, ha:²⁶⁶

- $D > C$, $PB \geq 0$, így az $R > 0$, R tehát pozitív, vagyis a szavazás költségeit meghaladják a szavazáshoz köthető egyéb érzelmi töltetek, és a preferált jelölt várható győzelme és a tőle várt nyereség nagyobb, mint nulla;
- $D \leq C$, de $PB > C-D$, így $R > 0$, R tehát pozitív, vagyis a preferált jelölt várható győzelme és a tőle várt nyereség nagyobb még úgy is, hogy a szavazás költségei nagyobbak a szavazás egyéb érzelmi tölteteinél, illetve kettőjük különbségének eredményeként a költségek magasabbak.

A következő esetben a választónak nincs érdekében szavazni, ugyanis a költségek nagyobbak, és a preferált jelölt győzelme, illetve a győzelemből származó haszon valószínűsége alacsonyabb, mint a tiszta költségek az érzelmi motivációk (D) kivonása után is:

- $D \leq C$, de $PB \leq C-D$, így $R \leq 0$, tehát R negatív (vagy 0).

II. Mikor és hogyan történik a taktikai szavazás? – A definíció ismertetése

Az előző fejezetben bemutatott, főként Downs-ra fókuszáló elméletek után a bevezetőben kifejtett céljaimnak megfelelően a taktikai szavazás jelenségének részletezésével folytatom a következő fejezetekben. Látható lesz, hogy a taktikai viselkedésre jellemző tulajdonságok nagy része a downs-i alaplumban is megtalálható már. A fejezet bemutatását ezért a téma és elméleti keret árnyalásának érdekében is fontosnak tartottam.

A fent vázolt racionális választás tradíciójában a szavazás instrumentális, vagyis a választó számára egy eszköz bizonyos eredmények eléréséhez. A választó számára az sem mindegy, melyik jelölt nyerhet, ezért racionális kalkulációk után eldönti, egyáltalán szavazzon-e, és kire. A szavazó nem csak a választott jelölttől remélhető hasznot nézi, hanem a szavazatuk

²⁶⁴ RIKER–ORDERSHOOK (258. lj.) 28.

²⁶⁵ RIKER–ORDERSHOOK (258. lj.) 25.

²⁶⁶ RIKER–ORDERSHOOK (258. lj.) 35.

hatását is a végeredményre.²⁶⁷ Mindez a szavazás kiszámítását („Calculus of Voting”)²⁶⁸ jelenti, amelyben „a szavazó valószínűleg kiszámolja a szavazás költségeit és a hasznát, és valószínűleg arra a jelöltre szavaz, amely a legmagasabb hasznot hozza el számára, ha a szavazásból származó haszna nagyobb, mint a szavazás költsége.”²⁶⁹

McKelvey és Ordershook 1972-ben kiterjesztette a szavazás kalkulusát a többpárti választásokra, és a szerzők a modelljükkel azt bizonyították Downs állításával összhangban, „hogy többpárti választásokon, a szavazó hajlamos lehet az ő saját második legjobban preferált pártjára szavazni, ha a legjobban kívánt párt nem valószínű, hogy nyer.”²⁷⁰ Ezt a jelenséget taktikai vagy stratégiai,²⁷¹ esetleg kifinomult szavazói magatartásnak nevezik.²⁷²

A jelenség leírására több hasonló fogalom is született. Daniel Muller és Lionel Page úgy fogalmazznak egyik tanulmányukban, hogy „a taktikai vagy stratégiai szavazás egy olyan helyzetre utal, amikor a szavazók nem az őszinte preferenciáiknak megfelelően szavaznak, hanem tipikusan azzal a szándékkal, hogy befolyásolják az eredményt egy kívánt mód irányában.”²⁷³ Ugyancsak a végeredmény befolyásolásának szándékára utal Fischer is, aki azt írja, hogy „a taktikai szavazó egy olyan pártra szavaz, amelyről azt hiszi, nagyobb valószínűséggel győz, mint az általa legpreferáltabb párt, hogy így a legjobban befolyásolhassa azt, hogy ki nyer a választókerületben.”²⁷⁴

Gary Cox döntéelméleti megközelítés tükrében közelít a fogalomhoz. Ő is azt hangsúlyozza, hogy egy választó abban az esetben, ha „kedvenc” pártjának nem látja esélyét a győzelemre, a két győzelemre esélyes jelölt felismerése után racionálisan eldönti, hogy melyikre szavazzon annak érdekében, hogy ténylegesen befolyásolja a választási eredményeket.²⁷⁵

Természetesen, a választó nem szavaz mindig taktikailag. Ha a saját preferenciát követi, és számára legpreferáltabb pártra vagy jelöltre szavaz, akkor úgynevezett „őszinte szavazatot” (sincere vote) ad le.²⁷⁶ Az őszinte szavazat tulajdonképpen a taktikai szavazat ellentétje.

Rosema felhívja azonban arra a figyelmet, hogy nem minden „nem őszinte szavazatot” taktikai, ugyanis a taktikai szavazás megvalósulásához három kritériumnak is teljesülnie kell:

- a fent említett definícióknak megfelelően a választó nem a legpreferáltabb pártjára kell, hogy szavazzon;
- a választó szavazatával mindenképp befolyásolni kívánja a választási végeredményt,²⁷⁷

²⁶⁷Chien-Yuan SHER: „Distinguishing Strategic Voting from Bandwagon Effects – How did Voters' Subjective Expectations Affect Result, Department of Economics” (Boston University 2011) 1–2.

²⁶⁸RIKER–ORDERSHOOK (258. l.)

²⁶⁹Lásd ALVAREZ–NAGLER (225. l.) 57–58.

²⁷⁰Lásd ALVAREZ–NAGLER (225. l.) 57–58.

²⁷¹Én végig a taktikai szavazás megnevezést használom.

²⁷²Lásd ALVAREZ–NAGLER (225. l.) 57–58.

²⁷³Daniel MULLER – Lionel PAGE: „A New Approach to Measure Tactical Voting: Evidence from the British Elections” *Applied Economics* 2015/47/36. 3839–3840.

²⁷⁴Stephen FISHER: „Definition and Measurement of Tactical Voting: The Role of Rational Choice” *British Journal of Political Science* 2004/34. 157.

²⁷⁵Gary W. COX: *Making Votes Count: Strategic Coordination in the Worlds' Electoral Systems* (Cambridge: Cambridge University Press 1997) 71.

²⁷⁶Thomas GSCHWEND: „Ticket-splitting and strategic voting under mixed electoral rules: Evidence from Germany” *European Journal of Political Research* 2007/46. 2.

- a választónak a választásokkal kapcsolatban elvárásokkal kell rendelkeznie. Ugyanis a választási elvárásainak segítségével súlyozza a pártokat és jelölteket, és ebből a számításból származtatja a számára leginkább preferált haszont. Az utóbbi két kritérium hiányában nem tekinthető taktikainak a nem őszinte szavazás.²⁷⁸

A taktikai szavazás jelenségét később olyan többpártrendszerű országokban is vizsgálták (pl.: Németország, Ausztria), ahol leginkább a koalíciós kormányzás jellemző. Ugyanis a választóknak egy-egy koalíciós felállással kapcsolatban különböző preferenciáik lehetnek.²⁷⁹ Taktikai szavazás így koalíciós kormány megválasztásánál is előfordulhat. Ilyen esetben a szavazatot a legpreferáltabb párt helyett inkább egy másik pártra adják azért, hogy a választó számára az összes közül a legpreferáltabb kormánykoalíció alakuljon meg.²⁸⁰

II.1. A taktikai szavazóról bővebben

Az előző fejezetben ismertetett definíciók és kritériumok a taktikai szavazás jelenségével egyben alapvetően magát a taktikai szavazót, a taktikailag viselkedő egyént is bemutatták. A különböző szerzők tovább árnyalják ezt a képet. A fogalmakat tekintve a taktikai szavazói magatartás lényegében az egyén pártpreferenciáitól eltérő szavazása annak érdekében, hogy szavazatával befolyásolja egy kívánt irányba a választás eredményét. Annika Fredén ehhez olyan választókat feltételez, akiket foglalkoztatnak a politikai eredmények, és a különböző pártokat illetően preferenciákkal rendelkeznek. Ezeket a preferenciákat a pártok kompetenciáik, pártokkal kapcsolatos értékelések alapján alakítják ki. A szerző továbbá úgy jellemzi a taktikai szavazót, aki elsősorban nem őszinte szavazatot ad, számításba veszi a pártok választások utáni magatartását, és alapvetően számításba veszi más választók viselkedését is.²⁸¹ Herrmann hasonlóan írja le a taktikai szavazó képét. Azonkívül, hogy a taktikai szavazó rendelkezik világos politikai preferenciákkal, előzetes várakozásokkal a választás kimenetelét illetően, még instrumentálisan racionális is, vagyis az aktuális választásokat nézve szavazatukra, mint eszközre tekint a kívánt végeredmény eléréséhez.²⁸² Rosema kihangsúlyozza, hogy taktikai szavazáskor „a szavazók nem a versenyző pártokkal kapcsolatos értékeléseikre alapozzák döntésüket, hanem a választások lehetséges kimenetelével kapcsolatos megfontolásokra.”²⁸³ Cox szerint a többségi rendszerekben jellemző taktikai szavazó rövidtávon instrumentális, vagyis addig érdekli őt egy bizonyos párt győzelme, amíg a választások nem zajlanak le, tökéletlen információkkal bír más választók

²⁷⁷ Martin ROSEMA: „Strategic and Semi-Strategic Voting under Different Electoral Systems” *Annual Meeting of the Dutch Political Science Organisation* (Antwerpen 2004) 6.

²⁷⁸ Thomas GSCHWEND – Michael F. MEFFERT: „Strategic voting” in Kai ARZHEIMER – Jocelyn EVANS – Michael S. LEWIS-BECK (szerk.): *The SAGE Handbook of Electoral Behaviour* (London: SAGE Publications 2017) 343.

²⁷⁹ Thomas GSCHWEND – Michael F. MEFFERT: „Strategic Coalition Voting: Evidence from Austria” *Electoral Studies* 2010/23.

²⁸⁰ Lásd GSCHWEND–MEFFERT 2010 (279. lj.) 340.

²⁸¹ Annika FREDÉN: *Strategic Voting under Coalition Governments* (Lund: Media-Tryck 2016) 13–14.

²⁸² Michael HERRMANN: *Strategisches Wählen in Deutschland: Logik und politische Konsequenzen* (Wiesbaden: Springer 2015) 117.

²⁸³ Lásd ROSEMA (277. lj.) 5.

preferenciáival kapcsolatban, és minden választónak van racionálisnak mondható várakozása.²⁸⁴

Ezek mellett alapvető fontossággal bír, hogy a választó felismerje, választókörzetében valóban szükség van taktikai megfontolásokra. Különböző módon tehetik meg ezt. Egyrészt naivan visszatekintenek az előző választási eredményekre, és arra alapozva határozzák meg a taktikai lépéseiket, vagy valamivel szofisztikáltabban járnak el, és a korábbi választási eredmények számba vétele mellett a közvéleménykutatásokból származó adatokat és jelenhez köthető helyi információkat (botrányok, a jelölt relatív erőssége) is beépítenek a kalkulációikba.²⁸⁵ Gschwend és Meffert szerint a választó korábbi tudására, tapasztalatára, illetve a pártok és jelöltek nyilatkozataira, választási kampányokra is támaszkodhatnak, főleg a lehetséges koalíciós kormányt alkotó pártokról való tájékozódásban.²⁸⁶ A szerzőpáros egy másik kutatásában rávilágít arra is, hogy mivel a taktikai szavazás esetében gyakran a választás kimenete bizonytalan és a jelöltek közötti szoros verseny állhat fent, így a taktikai szavazónak meglehetősen pontos elvárásokkal kell rendelkeznie a pártok esélyeit, illetve a koalíciós felállásokat illetően.²⁸⁷ Ezek az elvárások a preferencia-vezérelt előjelzések és objektív külső információforrások keverékei. Meffert és Gschwend szerint ugyanakkor a politikailag szofisztikáltabbak rendelkeznek a taktikai szavazáshoz szükséges magas politikai tudásszinttel, mivel a lehető legpontosabb előrejelzések eléréséhez a taktikai szavazónak tisztában kell lennie a legfrissebb politikai információkkal, választási előrejelzésekkel.²⁸⁸ A politikailag releváns információk hiányában a szavazó leginkább a „vágyvezérelt gondolkodásán”²⁸⁹ keresztül a preferenciáik által eltorzított választási eredményeket, elvárásokat prognosztizálhat. Ugyanakkor, ez nincs mindig így, Dolan és Holbrook kutatásából az is kiderült, hogyha a választó komolyabban törődik a választások kimenetelével, akkor a politikai tudás kevésbé csökkenti a vágyvezérelt gondolkodásának hatását.²⁹⁰ Babad izraeli adatokon végzett eredményei is hasonló következtetéseket mutattak: a pontos politikai tudásnak kevés hatása van az emberek politikával kapcsolatos értékeléseihez, és az információhoz való hozzáférés marginális hatást gyakorol a „vágyvezérelt gondolatokra.”²⁹¹ A koalíciós jelek követése elősegítheti a taktikai viselkedést, ugyanakkor a jelek Gschwend és Meffert tanulmánya²⁹² szerint a pártosabb szavazók körében fejt ki igazán hatást, és nem függ a választók politikai kifinomultságától. Fontos megállapítás

²⁸⁴ Lásd COX (275. lj.) 71–72.

²⁸⁵ Lásd MULLER–PAGE (273. lj.) 12–13.

²⁸⁶ Lásd GSCHWEND–MEFFERT 2010 (279. lj.) 340–341.

²⁸⁷ Michael F. MEFFERT – Thomas GSCHWEND: „Polls, coalition signals and strategic voting: An experimental investigation of perceptions and effects” *European Journal of Political Research* 2011/50. 637.

²⁸⁸ Lásd MEFFERT–GSCHWEND 2011 (287. lj.) 639.

²⁸⁹ Az angol szakirodalomban wishful thinking néven létező fogalom, amely azt jelenti, hogy az emberek hajlamosak a valósággal kapcsolatos percepcióikat a saját preferenciáik által felfogni, megszőrni, értelmezni.

²⁹⁰ Kathleen DOLAN – Thomas M. HOLBROOK: „Knowing Versus Caring: The Role of Affect and Cognition in Political Perceptions” *Political Psychology* 2002/22. 37.

²⁹¹ Elisha BABAD: „Can accurate knowledge reduce wishful thinking in voters' predictions of election outcomes?” *Journal of Psychology Interdisciplinary and Applied* 1995/129. 285–300.

²⁹² A taktikai szavazás kutatása ebben a tanulmányban egy újszerű irányból történt. Laboratóriumi kísérlet keretében a résztvevők kampányüzeneteket, koalíciós jelzéseket, választási előrejelzéseket olvashattak, némelyiket hibás, manipulált információs tartalommal, és a szerzőpáros azt vizsgálta, hogy ezek az információk így milyen irányba módosíthatják a résztvevők választási magatartását.

az is, hogy a kevésbé tájékozott választó is a megfelelő információk felkutatásával felzárkózhat a nagyobb politikai tudással rendelkező társaihoz.²⁹³

A politikai pszichológia kutatási eredményei is rávilágítottak arra, hogy az átfogó, a korábbi fejezetben algebrai nyelven leírt választási kalkulussal szemben a választók „inkább egyszerűsítő stratégiákat – például a pártos sémát²⁹⁴ alapul véve – alkalmazzák, hogy megbirkózzanak a korlátolt információs erőforrásaikkal.”²⁹⁵

II.2. Miért szavazunk taktikailag? – a taktikai szavazás típusai és ösztönzői

A korábbi fejezetekben a taktikai szavazás elméletéről szóló definíciókat és a taktikai szavazót jellemezhető megállapításokat összegeztem. Jelen fejezetben a taktikai magatartás ösztönzőit és a választók által követett stratégiákat kívánom összesíteni, kezdve a legklasszikusabb, leggyakrabban hivatkozott stratégiákkal, motivációkkal, amit a végén egy szakirodalmilag viszonylag friss, a lehetőségeket összesítő táblázat leírásával zárok.

A taktikai szavazás egyik legalapvetőbb és legtöbbet kutatott motivációja az úgynevezett „elpazarolt szavazat” (wasted vote) elve, amely értelmében a szavazó a saját legpreferáltabb pártjára vagy jelöltjére nem szavaz, ha azoknak nincs esélye a győzelemre, viszont, hogy ne pazarolja el szavazatát, egy megválasztásra esélyes másik jelöltre voksol.²⁹⁶ A saját legpreferáltabb jelöltjének nincs esélye a győzelemre az egyéni választókerületben, így az a jelölt nem fog parlamenti képviselővé jutni, emiatt tehát – a taktikai szavazás definíciójának és kritériumainak megfelelően – a szavazók valószínűleg elhagyják a legpreferáltabb pártot vagy jelöltet, és a választókörzeti mandátum megszerzésének legesélyesebb jelöltjét választják.²⁹⁷ Ez a motiváció azonban a pártos szavazókra nincs hatással: ha az egyén pártkötődése saját pártjához erős, akkor kevésbé hat rá az elpazarolt szavazat elve, nem motivált a taktikai szavazásban.²⁹⁸

A taktikai szavazás második leginkább vizsgált ösztönzője a „küszöb-biztosítási stratégia” (threshold-insurance strategy) követése, mely értelmében – főként a koalíciós taktikai szavazás tekintetében-, a potenciális koalíció nagyobb pártjainak választói taktikai megfontolásból a kívánt kis koalíciós partnerre szavaznak, hogy biztosítsák a kisebb párt bekerülését a törvényhozásba, és ezáltal a preferált koalíció megalakulásának lehetőségét. A legtöbb nagypártnak ugyanis sokszor szüksége van egy, vagy akár több kisebb pártra is, hogy többségi kormányt alakíthasson, vagy csak a kívánt koalíciós kormány alakuljon meg. A

²⁹³ Lásd MEFFERT–GSCHWEND 2011 (287. lj.) 662.

²⁹⁴ Ez az úgynevezett séma elmélettel áll kapcsolatban. A séma egy olyan kognitív keret, amely az egyén számára lehetővé teszi, hogy szelektíven egyes ingerekkel foglalkozzon, másokat figyelmen kívül hagyjon, az információkat ennek megfelelően feldolgozza és tárolja, majd döntéshozatalkor előhossa a memóriájából, és e információk segítségével hozzon döntést. Egységes politikai séma nem létezik. A legjelentősebb a pártos séma, amely segítségével a szavazó pontosan képes a politikai pozíciókat megállapítani, a sémának megfelelő politikai információkat felismerni és feleleveníteni (Milton – Hamill).

²⁹⁵ Thomas GSCHWEND – Ron JOHNSTON – Charles PATTIE: „Split-Ticket Patterns in Mixed Member Proportional Election Systems: Estimates and Analyses of Their Spatial Variation at the German Federal Election, 1998.” *British Journal of Political Science* 2003/33/1. 11.

²⁹⁶ Lásd GSCHWEND 2007 (276. lj.) 4.

²⁹⁷ Lásd FREDÉN (281. lj.) 18.

²⁹⁸ Raymond DUCH – Harvey PALMER: „Strategic Voting in Post-Communist Democracy?” *British Journal of Political Science* 2002/32. 72.

választási küszöb miatt azonban nem biztos, hogy a nagy pártnak vagy pártoknak a koalíciós kormány megalakításához szükséges kis pártja bekerül a parlamentbe, átlépi a választási küszöböt, így a választó a kis pártra voksol, hogy befolyásolja a választás végkimenetelét, a számára preferált koalíciós kormány valósuljon meg. A taktikai szavazás definíciója itt is érvényesül, hiszen nem a legpreferáltabb pártot választja taktikai okokból.²⁹⁹

Ugyanez mutatkozik meg akkor is, amikor a választó a koalícióalakítási folyamatokra kíván hatással lenni. Így, legtöbbször kispártot támogató szavazó arra a nagy pártra szavaz, amelyiket a koalícióalakítási, kormányalakítási folyamatok vezető és irányadó pártjaként szeretne látni (taktikai szekvenálás).³⁰⁰ A választó dönthet úgy is taktikailag, hogy azért támogat egy kisebb pártot, hogy az a törvényhozásban és – főleg arányos képviseleti rendszerben formálódó - koalíciós kormányban olyan szerepekhez jusson, amellyel befolyásolhatja a politikai folyamatokat, esetleg tárcát kaphat. A szavazó célja ezzel, hogy bizonyos szakpolitikai kérdések képviselve legyenek a politikai palettán, így taktikailag szavaz.³⁰¹

Rosema más dimenziók mentén tipizálja a taktikai szavazás motivációit:

Elsőként a „klasszikus formát” említi, amelyben a választó jelölt preferenciája alapján szavaz. Ennek tükrében csak a jelöltekre fókuszál, akár elnök vagy egyéni választókerületi jelölt, és amellet dönt, aki „életképes” a választásokon, tehát megnyerheti azt.³⁰²

A választók kormánypreferenciáikat tekintve is szavazhatnak taktikailag akkor, ha egy preferált kormány felállást szeretnének látni a választások végén. A jelölteken túl ehhez pártok is kellenek. Akkor adnak le taktikai voksot, ha a támogatott párt nem az, amit a leginkább pozitívnak értékelték. Kétpárti rendszerekben (többségi rendszerekben) ennek oka lehet a leginkább pozitívnak értékelt párt esélytelensége. Többpárti rendszerekben, ahol koalíciós kormányok alakulnak, Rosema szerint nehezebben alkalmazható a kormánypreferenciák alapján történő taktikai szavazás. Azonban, megkülönbözteti három lehetséges formáját a taktikázásnak. Egyrészt a taktikai választó szavazhat egy bizonyos pártra azért, hogy egy kívánt kormánykoalíció felálljon; szavazhat azért, hogy egy bizonyos párt csupán tagja legyen mindenképp a kormánynak, és magával a koalíciós összetétellel nem foglalkozik, harmadrészt dönthet egy tipikus párt mellett azért, hogy egy bizonyos koalíció ne jöhessen létre. A többpárti rendszerben lényegében a taktikai választók a „jövő kormányával” kapcsolatban tesznek megállapításokat.³⁰³

Taktikai szavazás történhet kormányfői preferenciák alapján is, ha a választások kulcskérdése az, ki váljon a kormány vezetőjévé.³⁰⁴

Rosema felosztásában „pártméretekkel” kapcsolatos megfontolások is ösztönözhetik a választót taktikai szavazásra. A fókusz ez esetben a párt által megszerzett parlamenti helyek számára irányul. A választó szavazhat annak érdekében taktikailag, hogy egy párt a legnagyobbá, azaz a legtöbb mandátummal bíró erővé váljon a parlamentben, vagy a fent már

²⁹⁹ Lásd FREDÉN (281. lj.) 19.

³⁰⁰ HARKÁNYI Ádám: „A stratégiai szavazás arcai” *Politikatudományi Szemle* 2018/1. 123.

³⁰¹ Lásd FREDÉN (281. lj.) 20.

³⁰² Lásd ROSEMA (277. lj.) 6.

³⁰³ Lásd ROSEMA (277. lj.) 6–7.

³⁰⁴ Lásd ROSEMA (277. lj.) 7.

említett küszöbbiztosítási szavazásnak megfelelően egy pártot biztosan bejuttasson a törvényhozásba azáltal, hogy szavazatával biztosítja a kis párt számára a bejutási küszöb átlépését.³⁰⁵

Rosema végül a politikai preferenciák alapján történő taktikai szavazás lehetőségéről értekezik. Downs-ra reflektálva úgy fogalmaz, hogy a választások kimenetele a „jövő kormányának politikáira” vonatkozik, és a választók ezeket a politikákat veszik fontolóra a taktikai szavazáskor. Minden szavazó rendelkezik különböző kérdésekben bizonyos állásponttal, illetve érzékeli az egyes pártok megközelítését ezekben a kérdésekben. „Ha az a párt, amely azt a politikát támogatja, amelyet a választók is akarnak, nem ugyanaz, mint amelyik pártot általában a legjobban szeretnek,” akkor a politikai preferenciákon alapuló választó stratégiailag szavaz, és nem a legkedveltebb pártját választja.³⁰⁶

Thomas Gschwend és Michael Meffert egy 2017-es írásukban további motivációkkal és ösztönzőkkel színesítik a taktikai választás jelenségét. A lenti táblázat azt is összefoglalja, hogy melyik motiváció milyen stratégia követését igényli. Ezt a motivációs rendszert pszichológiai célalapú logika határozza meg:

I. ábra: Motivációk és stratégiák (Saját készítés és fordítás)³⁰⁷

Koalíciós szavazás taktikai motivációi és stratégiái				
	Motivációk			
	Az „elpazarolt szavazat” elkerülése	Koalíciós összetétel (pártszempontú)	Koalíciós portfólió (szakpolitika alapú)	Fékek és ellensúlyok
Stratégiák				
a vesztes párttól való elpártolás	X			
„bérszavazat” – küszöbbejutási stratégia		X		X
Destruktív szavazat		X		X
Koalíciós párt erősítése		X	X	
Taktikai szekvenálás		X	X	
Stratégiai egyensúlyozás			X	X
Stratégiai távolmaradás		X	X	X

A már korábban bemutatott motivációkat és stratégiákat összesíti a táblázat néhány kiegészítéssel. A választó ugyanis abban is érdekelt lehet, hogy ne egy párt vagy koalíció gyakoroljon kontrollt kizárólagosan a legfőbb politikai intézmények felett, így a fékek és

³⁰⁵ Lásd ROSEMA (277. lj.) 8.

³⁰⁶ Lásd ROSEMA (277. lj.) 9.

³⁰⁷ Lásd GSCHWEND–MEFFERT 2017 (278. lj.) 349.

egyensúlyok garantálásának motivációjából destruktív szavazatot adhat le, illetve az egyensúlyozás és távolmaradás stratégiáját követve voksolhat („küszöb-biztosítási” stratégia mellett).

A destruktív szavazás azt a választási magatartást ragadja meg, amikor a választó taktikailag nem a saját preferált és győzelemre esélyes pártjára szavaz azért, hogy azt gyengítse a választásokon, mert így egy számára kedvezőbb koalíciós forma valósulhat meg (például egy centrista szavazó, aki sem erős baloldali és sem erős jobboldali koalícióban nem érdekelt); illetve ezek nélkül garantálhatóbbnak véli a fékek és egyensúlyok rendszerét, a szélsőségek elkerülése.³⁰⁸ Ez esetben gyakran egy másik, esélyes pártra szavaz. A stratégiai ellensúlyozás és a stratégiai távolmaradás célja is egyrészt a koalíciós összetétel befolyásolása (a távolmaradás esetében a szakpolitikai portfólió befolyásolása is) és a hatalomkoncentráció elkerülése egy preferált párt gyengítésével, ha a preferált párt a legnagyobb, és esélye van jelentős kontroll megszerzésére. A stratégiai ellensúlyozás esetében is a választó taktikai szavazatával egy párt a kormányzati intézmények feletti kizárólagos kontrolját kívánja megakadályozni, mert azok megosztásában érdekelt.³⁰⁹ Cox egy egyszerű példán keresztül érzékelteti egy lehetséges hatalomkoncentráció elkerülésének szándékát: van egy párt (L) a baloldalon és van egy a jobboldalon (R). Az X politikai testületet L irányítja, így amikor az Y politikai szervezetet választják meg, a (főként) centrista szavazók R pártra szavaznak, hogy így mérsékeljék a politikai rendszerben L hatalmát.³¹⁰

A „küszöb-biztosítási” stratégia követésével a fékek és egyensúlyok megvalósulására, a formálódó kormánykoalíciós összetételére befolyással lehet a választó.³¹¹ Bár én úgy gondolom, a Rosema csoportosításában található motivációt is megragadva, hogy a szavazó egy kívánt szakpolitika parlamenti reprezentativitásának elérése miatt is használhatja a „küszöb-biztosítási” stratégiát egy nem preferált párt bejuttatására.

A taktikai választó a koalíciós kormányzás szakpolitikai és/vagy pártösszetételi megvalósulását tehát úgy befolyásolhatja, hogy ha a szavazó egy B nagypárt támogatója, és egy AB, még egy másik B párt támogató BC koalícióban érdekelt, akkor az első szavazó A-ra, amásodik C pártra szavaz. B preferált pártjára nem szavaz, tekintve, hogy az biztos bejutó, koalíciós folyamatokat meghatározó párt lesz.³¹²

A szerzőpáros és más kutatók is a taktikai szavazás fenti motivációit és stratégiáit leginkább koalíciós taktikai választói magatartáshoz kötik, azonban úgy vélem, számos esetben nem koalíciós kormányt ígérő választásokon is használhatóak, ugyanis csupán maga a szavazatmegosztás eszköze lehetővé teszi több választói logika és szándék megvalósulását, amit persze empirikusan bizonyítani kell.

³⁰⁸ A szerzők koalíciókkal kapcsolatos összefüggésekben használják a fogalmat elsősorban, és e szavazás célja a koalíciós összetétel befolyásolása. Véleményem szerint használható hazai kontextusra is, amelyben a parlament összetételének befolyásolása a cél. Ugyanígy a stratégiai egyensúlyozás fogalma is.

³⁰⁹ Lásd GSCHWEND–MEFFERT 2017 (278. lj.) 348–351.

³¹⁰ Lásd COX (275. lj.) 196.

³¹¹ Lásd GSCHWEND–MEFFERT 2017 (278. lj.) 348–351.

³¹² Lásd COX (275. lj.) 194–195.

II.3. Intézményi ösztönzők

A korábbi fejezetben a taktikai szavazás általános pszichológiai motivációit mutattam be. Ebben a részben a választási rendszerből fakadó főbb ösztönzőket kívánom összefoglalni, külön kihangsúlyozva azt, hogy a magyar választási rendszer motiválja a taktikai szavazást.

Elsősorban a többségi választási rendszer ösztönzi leginkább a taktikai választói viselkedést, mivel a leadott szavazat és az abból következethető kormányformáció között láthatóbb, kiszámíthatóbb a kapcsolat.³¹³ Alapvető példája az „elpazarolt szavazat” elvén működő választó. Többségi rendszerekben ugyanis nem akarja elpazarolni szavazatát, így az esélyesebb jelöltre szavaz (jelöltpreferencia).³¹⁴ A kormányzati preferenciák alapján a választók számára is könnyebb a taktikázás, hiszen a többségi rendszer szabályai kiszámíthatóbbá teszik, egyes pártok nagyarányú győzelme esetén ki kerül kormányra. Az arányos rendszerekben kevésbé taktikázhat a választó, mivel a leadott szavazat és a formálódó kormány között kevésbé kiszámíthatóbb a kapcsolat. Még az előző típus szabályai alatt tudhatóvá válik szinte azonnal, melyik párt kerül hatalomra, és valószínűleg milyen közpolitikák kerülnek megvalósításra; addig egy arányos rendszerben a kormányalakítási tárgyalások sokszor a választások után kezdődnek, és nem egyértelmű mindig, ki vezeti majd a koalíciót, illetve milyen szakpolitikai kérdések kerülnek napirendre.³¹⁵ Rosema ettől függetlenül úgy véli, a szavazók valószínűleg inkább a vezetői és politikai preferenciák alapján taktikáznak az arányos választási rendszerekben.³¹⁶ Magyarországon vegyes választási rendszer működik, hangsúlyosabb többségi (egyéni választókerületi lista) elemekkel.³¹⁷ Ha a magyar választó tisztában van azzal, hogy az egyéni kerületi mandátumszerzés jelentősebb hatással van a parlament végső összetételére (és akár a pozitív töredékszavazatok miatt sem mindegy, ki nyerte meg a választókerületet), akkor hazánkban a taktikai szavazást motiválja a választási rendszerünk többségi ága.³¹⁸

A körzeti magnitúdó nagysága is befolyásolja a taktikai szavazás jelenségét. Minél nagyobb a körzeti magnitúdó, egy arányos választási rendszerben minél több mandátum osztható ki egy választási körzetben, minél alacsonyabb az implicit bejutási küszöb a jelöltek számára, annál kevésbé valószínű a taktikai megfontolások alapján történő szavazás.³¹⁹ Magyarországon egy választókerületben egy mandátum nyerhető el, így a taktikai szavazást a rendszerünk ösztönzi.

Egy másik ösztönző a választási küszöb. Relatív magas választási küszöb miatt be nem jutó pártoktól elfordulhatnak a választók, és a szavazatpazarlás elkerülése végett a választási küszöböt biztosan meghaladó pártra szavaznak. Kisebb pártok ugyanakkor – a korábban tárgyalt koalíciós megfontolások miatt – profitálhatnak a taktikai szavazásból, hiszen a biztos

³¹³ Fontos megjegyezni, hogy az egyéni választókerületben zajló versenyben az első és második jelölt közötti verseny szorossága ugyancsak ösztönzi a taktikai szavazást.

³¹⁴ Többek közt Blais, Cox, Alvarez, Gschwend és Meffert is megemlíti a duverger-i (1954, 113) szabályt, amely szerint az többségi rendszerek a kétpártrendszer kialakulásának kedveznek, ugyanis a választók a mandátumszerzésre esélytelen pártoktól elfordulnak, így az erősebb pártok maradnak, csökken az életképes pártok száma a pártrendszeren belül.

³¹⁵ Lásd HARKÁNYI (300. l.) 119.

³¹⁶ Lásd ROSEMA (277. l.) 10.

³¹⁷ TÓTH Csaba: „Választási rendszer” in KÖRÖSÉNYI András (szerk.): *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után* (Budapest: Osiris 2015) 241.

³¹⁸ www.kormany.hu/hu/mo/a-valasztasi-rendszer/az-oroszaggyulesi-valasztasok

³¹⁹ Lásd HARKÁNYI (300. l.) 120.

bejutásuk garantálása végett a választó taktikai megfontolásokból rájuk szavazhat.³²⁰ A magyar választási rendszer 5 százalékos küszöbje véleményem szerint elég ösztönző lehet arra, hogyha nem is koalíciós taktikai megfontolásokból, hanem egyéb, szakpolitikák reprezentativitásának, pártméreti megfontolások, fékek és egyensúlyok rendszerének biztosítása, stb., céljából taktikailag nem a legpreferáltabb pártra szavazzon a választó.

Harkányi megemlíti a választási fordulók számát, mint a taktikai szavazásra ható tényezőt. Kétfordulós rendszerekben az első forduló leginkább az őszinte szavazásnak enged teret, hiszen az első helyezett a szavazatok abszolút többségét nem feltétlen szerzi meg, és így több „győztes” is indulhat a második fordulóban. A választók jobban kifejezhetik pártpreferenciáikat; kevésbé motivált a taktikai viselkedés. A második fordulóban azonban már taktikázhat a választó szavazata leadásakor, hiszen a verseny abban a fordulóban dől el. A relatív többség elvén működő egyfordulós választási rendszerek teljes mértékben – az elvesztett szavazat elkerülésének szándékát tekintve főként -, ösztönzik a taktikai szavazást.³²¹ Magyarországon az új választási törvény hatályba lépésével egyfordulós váltotta fel a korábban kétfordulós választási rendszert, így a taktikai szavazás az egyéni választókerületben (és a relatív többségi elv) már a legelején motiválja a taktikai választói magatartást.

A szavazólap szerkezetét tekintve a nyílt pártlistás megoldás kevésbé ösztönzi a taktikai szavazást, mert a választó preferenciáinak megfelelő sorrendet állíthat fel, így inkább őszinte szavazatot ad. A zárt pártlistás verzióban a szavazó csupán egy pártlistára szavazhat, egyéni preferenciáit nem fejezheti ki, így különböző megfontolásokból (pl.: küszöb biztosításaegy pártnak) kiindulva szavazhat taktikailag.³²² Hazánkban zárt pártlistás a rendszer, így a taktikai szavazás motivált, hiszen átláthatóbb a leadott szavazat és a mandátumszerzés közötti logikai kapcsolat.

A választási rendszer két ága közötti kapcsolat is befolyásolhatja a taktikai szavazás mértékét. Ugyanis, Harkányi Riera és Bol egy 2017-es tanulmányának³²³ eredményeiből kiindulva azt írja, hogy ha a vegyes – arányos többségi rendszerben a két ág között valamilyen kompenzáció formájában „szavazatkapcsolás” áll fent, akkor a választó taktikai megfontolások alapján szavazhat, esetleg szavazatát megoszthatja. Ugyanakkor, egy másik álláspont szerint nem ösztönzi a taktikai szavazást ez a rendszer, hiszen az egyéni választókerületi eredményektől a szavazatkapcsolás miatt a végső mandátumeloszlás nem, vagy csak kis mértékben függ.³²⁴ Magyarországon a töredékszavazatok miatt van kapcsolat a két ág között. Ha a választó az egyéni választókerületi jelölt győzelmére, és a győzelem esetén kijáró pozitív töredékszavazatokra számít, akkor a taktikai voksolás ösztönzött lehet.

Úgy látom, hogy alapvetően az egyfordulós, jelentős többségi elemeket mutató (relatív többségi elven kiosztott egyéni választókerületi mandátumok, 106 darab a 199-ből, 1 mandátum/körzet), viszonylag magas választási küszöbvel (5%) rendelkező magyar

³²⁰ Lásd ROSEMA (277. lj.) 10.

³²¹ Lásd HARKÁNYI (300. lj.) 120–121.

³²² Lásd HARKÁNYI (300. lj.) 121.

³²³ Pedro RIERA – Damien BOL: „Ticket-splitting in mixed-member systems: on the importance of seat link a gebet ween electoral tiers” *West European Politics* 2017/40. 585–588.

³²⁴ Lásd HARKÁNYI (300. lj.) 121.

választási rendszer a fent felsorakoztatott érvek miatt ösztönzi a taktikai választói magatartást.³²⁵

II.4. A taktikai szavazatmegosztás

Bár a taktikai szavazatmegosztás elméletét leginkább koalíciós kormányt ígérő választásokon tesztelik, motivációját abban a kontextusban magyarázzák, én úgy vélem, hogy önmagában a taktikai szavazatmegosztás azt a lehetőséget kínálja a választónak, hogy mivel két szavazattal rendelkezik, jobban végig gondolja preferenciáit, véleményét, érzéseit, és szavazatának megosztásával pontosabban artikulálja azokat. Így, a taktikai szavazatmegosztás logikáját és motivációit nem csak kizárólag koalíciós környezetben tartom vizsgálándónak, bár értelemszerűen a koalíciós pártösszetételre vagy koalíciós szakpolitikai portfólióra irányuló manipulációs stratégiákkal és motivációkkal nem számolhatunk ebben az esetben.

A vegyes választási rendszerekben a választó két szavazattal rendelkezik, amelyek két eltérő választási formának felelnek meg, így két eltérő célt követhetnek. Az arányos választási formát követő szavazatukkal pártlistára, a többségi elvet követővel pedig egyéni jelöltekre szavazhatnak. Ha a szavazó a listás szavazatát arra a pártra adja, amelyik párt jelöltjére az egyéni választókerületi szavazatát is adta, akkor „egyenes” szavazatot adott le (straightvote), amennyiben nem így tesz, és más párt vagy jelöltre szavaz az egyik listán, akkor megosztotta szavazatát (voteswitching, ticket – splitting, floatingvoter).³²⁶ Taktikai szavazatmegosztás is feltételezi, hogy a választót érdekli a szavazatának a választás kimenetelére tett hatása, és okkal osztja meg szavazatát. A „ticket – splittinget” több tényező is előidézheti:³²⁷

- a szakpolitikai egyensúlyozás, ha „a kormányzati ideológiák egy kívánt egyensúlyát akarja elérni,³²⁸
- ha a választó gyenge pártkötődésekkel rendelkezik,³²⁹
- ha a választó közömbös,³³⁰
- ha a választó nem rendelkezik ideológiai elköteleződéssel; nem tudja magát elhelyezni a liberális-konzervatív tengelyen,³³¹
- ha a választó megérti és átlátja választási rendszere mandátumkiosztásának logikáját, a különböző ágak közötti összefüggést,³³²
- ha a választóra az a nyomás nehezedik abból, hogy bizonyos nézetek miatt szimpatizál egy párttal, míg más nézetek miatt nem, akkor hajlamos lehet a szavazatmegosztásra, hogy csökkentse az ebből fakadó nyomást.³³³

³²⁵ Lásd TÓTH (317. l.)

³²⁶ Carolina PLESCIA: *Split-Ticket Voting in Mixed-Member Electoral Systems. A Theoretical and Methodological Investigation* (Colchester: ECPR Press 2016) 3.

³²⁷ Lásd PLESCIA (326. l.) 5–6.

³²⁸ Nicholas T. DAVIS: „The Role of Indifference in Split-Ticket Voting” *Political Behaviour* 2014/37. 68.

³²⁹ Lásd DAVIS (328. l.) 68.

³³⁰ Lásd DAVIS (328. l.) 77.

³³¹ Lásd DAVIS (328. l.) 78.

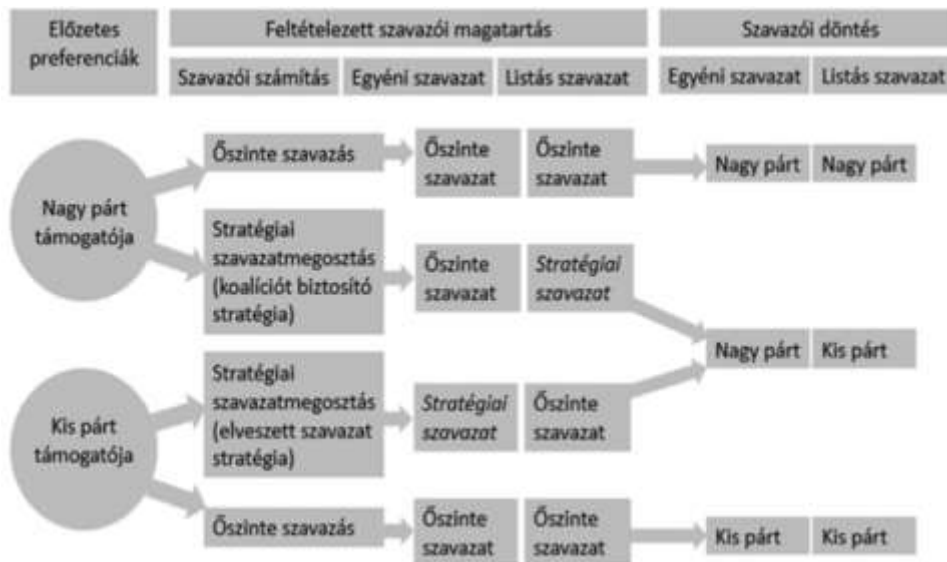
³³² Lásd RIERA–BOL (323. l.) 585.

³³³ Bernard R. BERELSON – Paul F. LAZARFELD – William N. MCPHEE: *Voting: A study of opinion formation in a presidential campaign* (Chicago: University of Chicago Press 1954) 200.

Viszont, amennyiben a választó pártos és ideológiai identitása is szorosan összekapcsolódik, és ezek konvergálása minél erősebben él (esetleg erős, szélsőséges politikai véleményekkel bír) benne, annál valószínűtlenebb a taktikai szavazatmegosztás.³³⁴

Thomas Gschwend tanulmányát alapul véve a következő ábrával modellezhetjük a taktikai szavazatmegosztást egy olyan választáson, amely végeredménye koalíciós kormányt ígér:

2. ábra: Gschwend – féle szavazatmegosztás Harkányi fordításában³³⁵

A táblázat azt mutatja, hogyha a nagy pártot támogató szavazók egyéni választókerületben és pártlistán is a számukra preferált nagy pártot támogatják, akkor őszinte és egyenes szavazatot adnak le, taktikai megfontolások nem vezérelték a választót. Ugyanez a politikai viselkedés jellemzi azt a kis pártot támogató választót is, aki ugyanúgy preferált kis pártjának egyéni jelöltjét és listáját támogatta.³³⁶

Taktikai szavazatmegosztás valósul meg abban az esetben, ha egy nagy párt támogatója egyéni választókerületi jelöltre őszintén szavaz, de a kívánt koalíciós kormány elérése miatt egy ahhoz szükséges kis pártot támogat taktikailag azért, hogy az mindenképpen átlépesse a bejutási küszöböt, és megalakulhasson a kívánt koalíciós kormány (küszöb-biztosítási stratégia). Azonban nagy párt támogatói „csak akkor szavaznak taktikailag listára, ha a kisebb koalícióspartner képviselője biztosításának várható haszna magasabb annál, mintha csak egyszerűen egyenes szavazatot adtak volna a legpreferáltabb pártjuknak (kalkulációs költségek).”³³⁷

A szavazat elpazarlásának elkerülése végett a taktikailag gondolkodó kis párt támogatója egyéni választókerületi jelöltre őszinte szavazat helyett taktikait ad le, és egy nagyobb párt

³³⁴ Nicholas T. DAVIS – Lilliana MASON: „Sorting and the Split-Ticket: Evidence from Presidential and Subpresidential Elections” *Political Behaviour* 2015/38. 343–346.

³³⁵ Lásd HARKÁNYI (300. l.) 119.; GSCHWEND 2007 (276. l.) 6.

³³⁶ Lásd GSCHWEND 2007 (276. l.) 6.

³³⁷ Lásd GSCHWEND 2007 (276. l.) 6.

jelöltjét fogja támogatni, míg pártlistára preferenciáinak megfelelően szavaz (elpazarolt szavazat elve). A táblázatból jól kitűnik, hogy – akár őszinte preferenciák vagy taktikai megfontolások alapján - a legnagyobb eséllyel szinte mindig egy nagyobb párt jelöltje kapja az egyéni választókerületi szavazatot. Kis párt egyéni jelöltje csak akkor kaphat, ha azt a kis pártot támogató választó őszinte preferenciáinak megfelelően szavaz.³³⁸ A szavazatomegosztással kapcsolatos kutatások egyébiránt arra a következtetésre jutottak, hogy a listás szavazásnál sokkal inkább az őszinte szavazás valósul meg.³³⁹

A fenti táblázat és elmélet csak az elpazarolt szavazat elvével és a „küszöb-biztosítási” stratégiával számol. A korábbi fejezetben azonban számos más stratégiai is megnevezésre került. A koalíciós összetételre és a „szavazatkidobás” motivációja mellett a választó a hatalommegosztás (fékek és egyensúlyok) elősegítésének céljával is szavazhat. Így a klasszikus két stratégiát kiegészítheti – és a táblázatban a „koalíciót segítő stratégiát” fel is válthatja – a stratégiai egyensúlyozás vagy távolmaradás, esetleg a destruktív szavazás stratégiája. Persze, csak a főként nagyobb pártot támogatók esetében látom értelmét ennek vizsgálatára, hiszen a megalakuló új törvényhozásban és kormányban csak nagyobb pártok bírhatnak a jelentősebb hatalombirtoklás lehetőségével. A szakpolitikai reprezentativitás céljából való szavazás is számos más stratégiát helyezhet a két klasszikus helyére vagy mellé.

A szavazatomegosztás irodalmában létezik az úgynevezett „szintek közötti szavazatomegosztás” (inter-levelsplit-ticketvoting) fogalma, amely azt a magatartást jelöli, amikor a választók máshogyan szavaznak országgyűlési, helyi vagy szupranacionális szinteken. Ennek oka az, hogy másodrendű választási mivoltuk okán a szavazók ezeket a választásokat nem tekintik olyan fontosnak, mivel kevésbé jelentős politikai következményei vannak; a szavazatuk a választás kimenetelére nincsenek akkora hatással, mint az országgyűlési választások esetében.³⁴⁰

Fontos megemlíteni, hogy nem minden szavazatomegosztás történik taktikai okokból. Ha egy kisebb párt nem tudott listát állítani, csak egyéni jelöltet, akkor a kisebb párt támogatója kénytelen megosztani a szavazatát, és más párt listájára szavazni. Ugyancsak kénytelen más jelöltre szavazni, ha a második fordulóban preferált pártjának jelöltje nem jutott tovább.³⁴¹ Nem taktikai szavazatomegosztásról beszélünk akkor is, ha a választókerületi jelöltre személyes okok, annak kvalitásai (személyes szavazat – personalvote) miatt voksolnak.³⁴²

II.5. A stratégiai szavazatomegosztás lehetséges irányai Magyarországon

A következő fejezetben a korábban bemutatott taktikai szavazást eredményező motivációk és stratégiák alapján megpróbálom a hazai taktikai viselkedés lehetséges irányait, modelljeit felvázolni a szavazatomegosztás tükrében. Fontos megjegyezni, hogy a következő példák hipotetikusak, további empirikus bizonyítást igényelnek; mégis, elméleti szinten a következőket tartom lehetségesnek. Koalíciós kormányzás annak klasszikus (pl.: német) értelmében és formájában Magyarországon egyelőre nincs kilátásban, az ellenzéki összefogás

³³⁸ Lásd GSCHWEND 2007 (276. l.) 6.

³³⁹ Lásd PLESCIA (326. l.) 53.

³⁴⁰ Lásd PLESCIA (326. l.) 13.

³⁴¹ Lásd PLESCIA (326. l.) 19.

³⁴² Robert G. MOSER – Ethan SCHEINER: „Strategic Ticket Splitting and the Personal Vote in Mixed-Member Electoral Systems” *Legislative Studies Quarterly* 2005/30/2.

nevében is egy jelölt állítása a cél minden egyes választókerületben jelenleg. Így a koalíciós kormány megválasztására vonatkozó taktikai motivációkat (koalíciós összetétel pártok és/vagy szakpolitikai szempontból) és stratégiákat (koalíciós párt erősítése, taktikai szekvenálás) nem veszem számításba.

A magyar választóval kapcsolatban azt feltételezem előzetesen, összhangban a taktikai szavazó tulajdonságaival, hogy:

- vannak preferenciái;
- vannak várakozásai a lehetséges választási eredményekkel kapcsolatban;
- szavazatával célt kíván elérni,
- ezért taktikailag szavaz,
- és ehhez a politikai információk birtokában van,
- és tudja, hogy a választási rendszerünkben az egyéni választókerületi ág a fajsúlyosabb, és van kapcsolat a két ág között,
- illetve más választók lehetséges viselkedésével kapcsolatban is vannak elképzeléseik.

Mindezek alapján a szavazói magatartás következő irányai bontakozhatnak ki.

3. táblázat: saját készítés

Szavazópártp referenciája	Motiváció	Stratégia	Szavazat leadása	Szavazás módja	Várt „outcome”
Nagypárt → Fidesz-KDNP	Pártosság	-	egyéni és listára is ugyanarra	Egyenes szavazás	Teljes Fidesz-KDNP győzelem
Nagypárt – Fidesz - KDNP	Fékek és egyensúlyok biztosítása a rendszerben	Destruktív szavazat; Stratégiai ellensúlyozás; Stratégiai távolmaradás	legesélyesebb ellenzéki jelöltre szavaz az egyéni választókerületben; listán őszinte szavazattal a Fidesz-KDNP-re	Taktikai szavazat-megosztás	Hatalomkoncentráció elkerülése
Nagypárt – Fidesz - KDNP	Fékek és egyensúlyok biztosítása a rendszerben	Küszöbbiztosítási stratégia; Destruktív szavazat; Stratégiai ellensúlyozás Stratégiai távolmaradás	Egyéni választókerületben Fidesz-KDNP; listán legesélyesebb ellenzéki	Taktikai szavazat-megosztás	Hatalomkoncentráció elkerülése
Nagypárt – Fidesz - KDNP	Valamilyen szakpolitikai reprezentativit ás garantálása	Küszöbbiztosítási stratégia	Egyéni választókerületben Fidesz-KDNP; listán bármelyik ellenzéki	Taktikai szavazat-megosztás	Bizonyos szakpolitikai irány jelenléte a törvényhozásban; következő választásokra alternatíva biztosítása

Nagy/kis párt-ellenzéki szavazó	Pártos	-	Egyéni is listára is ugyanarra szavaz	Egyenes szavazás	Pártpreferencia kifejezése; pártja parlamenti bejutása
Nagy párt/ kis párt - ellenzéki szavazó	Fékek és egyensúlyok biztosítása a rendszerben – kormányváltás	Elpazarolt szavazat elkerülése (wastedvote); stratégiai ellensúlyozás	A választókerületben legesélyesebb ellenzéki jelöltre szavaz; listán saját legjobban preferált pártjára	Taktikai szavazat-megosztás	Kormány megbuktatása, leváltása
Nagy párt – ellenzéki szavazó	Szakpolitikai megfontolások	Küszöbbiztosítási stratégia	Saját választókerületében őszinte szavazat az esélyes ellenzéki jelöltre; listán taktikai egy másik pártra, ami szakpolitikailag képviseli	Taktikai szavazat-megosztás	Bizonyos szakpolitikai irányok parlamentben való megjelenése
Kis párt – ellenzéki szavazó	Elpazarolt szavazat elkerülése	Vesztes párttól való eltávolodás	Egyéni választókerületben a legesélyesebb ellenzéki jelöltre szavaz; listán preferenciáinak megfelelően	Taktikai szavazat-megosztás	A szavazata ne vesszen el
Nincs preferencia	Elpazarolt szavazat elkerülése	Vesztes párttól való eltávolodás	Egyéni választókerületben a legesélyesebb ellenzéki jelöltre szavaz; listán nem releváns	Taktikai szavazat-megosztás	A szavazata ne vesszen el

A lehetséges opciók felvázolásánál számításba vettem azokat a korábbi empirikus eredményeket is, amelyek szerint a listás szavazás többnyire pártpreferencia alapú, illetve azerősebb pártpreferenciával és ideológiai identitással rendelkezők esetében kevésbé valószínű a szavazatmegosztás. Véleményem szerint, a nagypárt-kispárt felosztásnak koalíciós kötési alternatívák hiányában nincs különösebb szerepe; inkább a kormány-ellenzék szembenállásnak. A táblázatban a nagy ellenzéki párt azt jelenti, hogy országos szinten az a párt bír viszonylag magasabb támogatottsággal a kormánypártok után.³⁴³ A Fidesz-KDNP-t jelenleg egy pártnak kezeltem.

Így taktikailag szavaz a kormánypárti szavazó, ha:

- a legesélyesebb ellenzéki jelöltre szavaz, és nem saját pártjának jelöltjére (vagy esetleg távol marad a szavazástól) azért, hogy a hatalomkoncentrációt megakadályozza az országban. Ezt akkor teszi, ha tudja, mindenképp a Fidesz-KDNP szövetség nyer a választásokon, mert a társadalom nagyobb része – az előrejelzéseket alapul véve -, úgyis

³⁴³ Leys (1959, 142) úgy tartja, hogy a választó nem a pártok helyi esélyeit nézi, hanem országosan, nemzeti szinten, melyik pártok az erősebbek.

rájuk szavaz. Listán saját preferenciája miatt a kormánypártokat választja. Ehhez főként destruktívan vagy stratégiai ellensúlyozás szándékával voksolhat.

- ha a legesélyesebb ellenzéki jelölt pártlistájára szavaz, egyéni választókerületi listán saját preferenciájára a hatalomkoncentráció megakadályozása miatt. A kormánypárti választó ugyancsak biztos a kormánypártok győzelmében. Ezt a taktikai magatartást az előbbiektől mellett a „küszöb-biztosítási” stratégia is magyarázhatja. Bár úgy vélem, eredményesen az egyéni választókerületi ellenzéki jelölt választásával érheti el a fékek és ellensúlyok garantálásának lehetőségét.
- ha ugyanezen okok és motivációk miatt a legesélyesebb ellenzéki párt listájára szavaz, mert egyes szakpolitikák reprezentativitása motiválja.
- Az ellenzéki szavazó akkor osztja meg szavazatát taktikailag:
  - ha kormányváltást kíván mindenképp elérni. Ehhez saját preferenciáját akár feladva, a legesélyesebb ellenzéki jelöltre szavaz a választókerületben, és őszintén a listán. Ez a viselkedés nem tesz különbséget kis és nagypárti támogató között. A taktikai ellenzéki szavazó reméli, hogy a többi választó is hasonló megfontolások alapján jár el.
  - ha az ellenzéki szavazó preferált jelöltje a választókerületben amúgy is esélyes a győzelemre, de a választó rendelkezik olyan szakpolitikai preferenciával, amivel a pártja nem, akkor a szakpolitikai reprezentativitás miatt taktikailag egy másik ellenzéki (vagy akár kormánypártra) párt listájára szavaz, egyéniben őszintén.
  - ha a kispárti ellenzéki támogató, aki elsősorban nem a kormányváltás motiválja, csupán a szavazatának elpazarlását kívánja elkerülni, így egyéni választókerületben taktikailag szavaz, otthagya preferált pártját, listán őszintén voksol.

Aki nem rendelkezik különösebben pártpreferenciával vagy a választási végeredmény befolyásolásának igényével, azt leginkább a szavazatának pusztán elpocséklásától való félelem motiválhatja arra, hogy a körzete biztos győztesére voksoljon. Természetesen, mind a kormánypárti szavazók, mind az ellenzéki szavazók oldalán is megjelenhet a pártpreferenciákat (pártosság) követő egyenes szavazás. A táblázat nem foglalkozik két, akár abszurd elképzeléssel, amelyben a választó egyéni választókerületi és pártlistára is ugyanarra a politikai versenyzőre szavaz (jelölt és pártja) taktikailag, saját preferenciájától eltérően, illetve amelyben a taktikai szavazó egyéni képviselők listáján és pártlistán is taktikai okokból más-más politikai aktort választ, saját preferenciáját szintén mellőzve.

Fontos kihangsúlyoznom, hogy a fenti lehetőségek jelenleg elméletben léteznek, és nem foglalkoznak például – Rosema nyomán -, olyan motivációkkal, amely a pártméretekre, a miniszterelnök személyére, esetleg parlament összetételére vonatkozó taktikai megfontolásokat ösztönöznek. Bár szakpolitikai megfontolások alapján történő taktikai szavazás egyes esélyeit tartalmazza a táblázat, mégis, ezzel, illetve az előbb említett és kihagyott motivációkkal szemben a hatalomkoncentráció megakadályozására, a kormányváltásra és a szavazat elpazarlásának elkerülésére tett taktikai megfontolásokat tartom leginkább plauzibilisnek. Az ilyen irányú taktikai szavazói magatartás motivációit és stratégiáit azonban empirikusan bizonyítani szükséges.

II.6. Kutatási példák Magyarországra vonatkozóan

A következő fejezet megemlíti néhány korábbi magyar kutatási példát. Ezek bemutatását a tanulmány logikai felépítése (utolsó fejezetek foglalkoznak a magyar esetekkel) miatt teszem meg itt, és nem a taktikai szavazás általános elméletét leíró fejezetekben.

Kiss Áron az elemzésében a szavazatpazarlás elkerülésének logikájából indult ki, és a korábbi választási rendszer második fordulójában az első fordulóban harmadik legtöbb szavazatot kapott jelölt teljesítményét vizsgálta. Elemzésében két hipotézist állított. Egyrészt megnézte, hogy a harmadik jelölt második forduló teljesítményét negatívan befolyásolja-e az első és második jelölt közötti verseny közelsége, másrészt a harmadik jelölt első jelölttől való távolsága ugyancsak negatívan befolyásolja-e a teljesítményét. Első hipotézist feleltette meg a taktikai szavazásnak. Eredményei szerint, ha az első és a második jelölt közelebb került egymáshoz a versenyben (10 százalékkal), akkor a harmadik jelölt teljesítménye 2 százalékkal romlott, vagyis van taktikai szavazás. Az elemzéshez használt modell szerint 1990-ben nem, 1994-ben már kimutatható, 2010-ben a korábbihoz képest erősebben megmutatkozott a taktikai viselkedés (második forduló szavazók 4,6 százaléka).³⁴⁴

Duch és Palmer az első három rendszerváltás utáni demokratikus országgyűlési választásokat vizsgálta Magyarországon. Alapfeltevésében a választó először felismeri a taktikai választás szükségességét (ez esetben is az elpazarolt szavazat elkerülésének logikája a kiindulópont), majd a felismerés után taktikailag szavaz. A magyar kérdőívek adataira támaszkodva arra az eredményre jutottak, hogy amint a magyar választó szembesül az elpazarolt szavazat problémájával, megosztja szavazatát (13 százalékkal). Sokváltozós, egyéni preferenciákat is vizsgáló logisztikus modelljükből az is kiderült, hogy az 1970 előtt született polgárok taktikai viselkedésének valószínűsége alacsonyabb; a kormányzati teljesítményt negatívan értékelők között nagyobb a valószínűsége a taktikai szavazásnak. A választó és a második preferált pártja közötti issue- alapú távolság minél kisebb, annál valószínűbb a taktikai viselkedés választáskor. A szavazó taktikai szavazásának valószínűsége akkor is csökken, ha az általa legpreferáltabb párt miniszterelnöki jelöltjének vezetői alkalmasságát pozitívnak látja. A taktikai szavazás létezését abban is felismerni vélték a szerzők, hogy a pártrendszer a korábbi kisebb pártok eltűnésével, illetve az effektív pártok számának csökkenésével stabilabbá vált, ezzel stabilabbá téve a demokráciát. A választók tehát az esélytelen pártok jelöltjeire nem szavaztak, így azok a pártok összezsugorodtak, eltűntek.³⁴⁵

Róna Dániel és Sós Ildikó a 2010-es országgyűlési választások másodlagos pártpreferenciáit vizsgálta. Bár szigorúan nem tartozik a taktikai szavazás elemzéséhez, felismeréseik érdekes összefüggéseket adhatnak a későbbi vizsgálatokhoz. Akkori eredményeik szerint nincs egymáshoz két közel álló erő a politikai palettán. A 90-esévek elején a pártok szavazótáborainak fele esélyét látta annak, hogy más pártra szavaz, addig a 2010-es eredmények ennek 10 százalékos esélyét adták. Minimális átjárás ugyan megfigyelhető volt akkor, elsősorban a Fidesz – Jobbik, másodsorban az MSZP – LMP – MDF vonatkozásában, de ez nem volt kölcsönös. A Fidesz szavazók a Jobbikkal, illetve az LMP-sek más pártokkal nem szimpatizáltak. Különösen erős volt a diszpreferencia hatása, vagyis egy-egy párt

³⁴⁴ KISS Áron: „Identifying Strategic Voting in Two-round Elections” *Electoral Studies* 2015/40. 127–135.

³⁴⁵ Lásd DUCH–PALMER (298. l.) 80–91.

elutasítása. Főleg a jobboldali párt szavazói utasították el az MSZP-t. A szerzők konklúziója, hogy a másodlagos preferenciák helyett inkább a diszpreferencia tartja össze a táborokat. A kormányváltás hangulata jelentős már 2011-ben, de az ellenzéki pártok nem közeledtek egymáshoz.³⁴⁶ Jövő kutatásának mindenképp érdekes kérdése lehet, hogy 2022-re közeledtek-e egymáshoz a pártok és a választók a másodlagos preferenciáikat tekintve, ezzel előmozdítva akár a taktikai szavazást, a saját preferenciáiktól eltérő, a másodlagos preferenciára való átszavazást.

Carolina Plescia is megvizsgálta a taktikai szavazásra (szavazatomegosztás) való hajlandóságot Magyarországon 1998 és 2002 között. Az eredményei azt mutatták, hogy hazánkban a pártidentifikáció kisebb szerepet játszik, mint Európa régebbi demokráciáiban, és a szavazatomegosztást tekintve a pártzimpátiának a listás szavazatra van leginkább hatása.³⁴⁷

Záró gondolatok és kérdésfelvetések

Jelen tanulmánnyal két célt kívántam elérni: egyrészt bemutatni a taktikai szavazás elméletét, motivációit és stratégiáit, külön kitérve a taktikai szavazatomegosztás jelenségére; másrészt felhasználva ezt a tudást, felvázolni olyan lehetséges – még ha egyelőre csak elméleti szinten is –, taktikai választói viselkedésbeli mintákat, amelyeket a magyar választóra igazak lehetnek.

Az elméleti keret teljessége végett Downs könyvéből a racionális választókra jellemző tulajdonságokkal kezdtem, hiszen azok a taktikai szavazás alapgondolatainak is megfelelnek. A választás kiszámításának egyenletével azt kívántam megmutatni, hogy a racionálisan kalkuláló egyén milyen „képletet” használva hozza meg a döntését. Riker és Ordeshook továbbfejlesztett képlete azt is megmutatta, hogy a választási kikalkulálásában egyéb, nem racionális tényezők is szerepet kaphatnak.

A taktikai szavazás jelenségének leírásakor arra törekedtem, hogy e magatartás alapkritériumai bemutatásra kerüljenek: vagyis jellemeztem azt a szavazót, aki azzal a szándékkal, hogy a választások kimenetelét befolyásolja, előzetes politikai információk és elvárások birtokában, saját preferenciájától eltérően voksol. E taktikai megfontolások mögött számos motiváció (szavazatpocséklás, a koalíciós összetétel befolyásolása és a hatalmi túlsúly elkerülése) húzódnak, és ehhez számos stratégia (vesztes párt elhagyása, „küszöb-biztosítási” stratégia, stratégiai egyensúlyozás és szekvenálás, stb.) áll rendelkezésére a választó számára. A taktikai szavazatomegosztással, azon belül a választási rendszer egyes ágainak taktikai célokból történő felhasználásával tovább kívántam árnyalni a taktikai szavazó lehetőségeit.

Mindezen elméleti feltevéseket megragadva a magyar választó taktikai magatartásának lehetőségeire próbáltam mintákat alkotni. Bár a valódi motivációkat feltáró empirikus kutatások hiányában többnyire csak elméleti síkon írhattam róla, mégis próbáltam plauzibilis irányokkal előállni. Ennek fényében leginkább a kormánypárti szavazó akkor taktikázhat, ha főként a hatalomkoncentráció elkerülésében, de emellett kormánypárti győzelemben érdekelt, míg az ellenzéki szavazót leginkább a kormányváltás motiválhatja elsősorban. Mindezeket az

³⁴⁶ RÓNA Dániel – SÓS Ildikó: „A térmodellen túl. Másodlagos preferenciák a 2010-es országgyűlési választáson” *Politikatudományi Szemle* 2011/XX/4. 129–135.

³⁴⁷ Lásd PLESCIA (326. l.) 68–69.

irányokat a taktikai szavazatomegosztás keretei között vizsgáltam. A hipotetikus magyar választói taktikázás motivációs irányait azonban a 2022-es választások átrajzolhatják, ha az ellenzéki összefogás keretében valóban megvalósul a kormánypárti jelölt ellen induló egy ellenzéki jelölt állítása választóközrizenként. Ez esetben – véleményem szerint – a táblázatban említett stratégiák szerepe csökken, főként az ellenzéki mintát tekintve. A destruktív szavazás a preferált és esélyes párt elleni szavazást jelenti taktikai okokból. Ha a kívánt összefogás létre jön, megszülethet-e az úgynevezett *konstruktív (át)szavazás*? Vagyis, a választás kimenetelét befolyásolni óhajtó, előzetes elvárásokkal rendelkező ellenzéki szavazó átszavaz-e a körzetben egyetlen induló esélyes ellenzéki jelöltre (mint a cél eléréshez amúgy is elfogadható, de nem a saját preferált, életképes alternatíva), ha taktikailag úgy kalkulál, így a kormányváltás, mint cél elérhető?

Ugyanakkor a taktikai szavazás és szavazatomegosztás elméleti keretébe be nem illeszthető, akár abszurdnak is tekinthető taktikai szavazási formákat is el tudok képzelni. Lehetséges-e olyan taktikai szavazó, aki saját preferenciájától eltérően szavaz, de az egyéni választókerületi jelöltre és a pártos listára is ugyanazt a politikai színezetet jelöli meg? Taktikai szavazatomegosztás eddigi olvasatomban feltárt lényege, hogy az egyik listán voltaképpen preferenciáinak megfelelően szavaz, a másikon taktikailag. Ez esetben nem így tesz a választó. Egyszerűen taktikailag szavaz, vagy nevezhetjük - etaktikai nem szavazatomegosztásnak (ellenben a nem taktikai szavazatomegosztással)?

Másik felvetésem és kérdésem, hogy létezhet-e olyan választó, aki listára és egyéni választókerületi jelöltre is külön politikai szereplőt jelöl meg taktikai okokból. Magyarázhatja-e ezt a gyenge preferencia, vagy a pártpreferencia abszolút hiánya? Definíciót tekintve (a választó otthagya a saját preferált pártját taktikai okokból,) taktikai szavazáshoz tartozik-e még ez a viselkedési forma (elvégre nem biztos, hogy a választó rendelkezik preferenciával egyáltalán, amiről lemond, mégis valami szándéka van az outcome-ot illetően), vagy tágítható-e a fogalom? Ugyanezt a gondolatot megragadva feltételezhető-e olyan kifinomult és komplex kognitív kalkulációkat végző választó, aki képes kétszer is saját preferenciájáról lemondani, hogy a pártlistán és az egyéni választókerületi listán is taktikai okokból szavazzon, mert a komplex, kvázi reális kalkulációinak tükrében így látja a számára leghasznosabb outcome megvalósulását, és ehhez racionális előzetes elvárásokkal is rendelkezik?

Mindazonáltal széles motivációt feltérképező adatbázisok híján jelenleg a fókuszcsoportos kutatásokat találok a legvalószínűbbnek a fenti magyar taktikai elméleti modellek empirikus tesztelésére mind 2018-ra, mind 2022-re. A 2022-es választások újfajta irányt ígérhetnek. Ha valóban megvalósul az egy-egy jelölti felállás (az akkor alakuló egyéb törpepártokat most nem veszem számításba), akkor újabb modellek felvázolása mellett újabb motivációk és stratégiák jelenhetnek meg. Talán, akkora az empirikus bizonyítás is könnyebb lesz. A 2022-es választás azonban a taktikai szavazás hazai kutatásának ígéretes lehetőségét jelzi, mind a közvetlen előtte kialakuló helyzetet, mind az „új kialakuló parlamenti mintát” tekintve. Fontos kérdés lesz véleményem szerint az, hogy az ellenzéki szavazók mennyire lesznek hajlandóak átszavazni az egyes pártokra; merő racionalitásból képesek lesznek-e akár ideológiai oldalt is cserélni, hogy a kormánypárti jelölt ellen voksoljanak, vagy a hajlandóság hiányában esetleg távol maradnak, és nem szavaznak.

Morauszki Rita:

Felerősít vagy ellensúlyoz?

A jogbérleti szerződés vizsgálata a franchise-aszimmetria tükrében

I. Mérlegen az ellensúly, avagy a szabályozás lehetséges hatásairól

A franchise szerződést önálló szerződéstípusként a magyar polgári jogi szabályozásban a Polgári Törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény³⁴⁸ nevesítette először, amely bevezetést számos bírálat ért. Ezen kritikai megjegyzések többsége a szabályozás gyakorlatidegensége miatt emelt szót. Ennek ellenére ezen elemzéseknek egyik esetben sem volt tárgya az, hogy a meglévő helyett milyen más szabályozási megoldással egyensúlyozhatná ki a jogalkotó a franchise jogviszony aszimmetrikus jellegét. Bár több szerződésnek is sajátja a szerződő felek között lévő kiegyenlítetlen szerződési pozíció valamilyen szintű megjelenése, azonban a franchise szerződés szolgál az egyik legtipikusabb példaként a felek között lévő aszimmetrikus viszonyra.

Dolgozatomban ezért először a franchise-aszimmetria jelenség jellemzőit és annak megjelenési formáit kívánom áttekinteni. Ezt követően a jelenlegi hazai szabályozás vonatkozó rendelkezéseinek a felek egyenlőtlen szerződési pozíciójára való hatását kívánom megvizsgálni, kitérve az így életre hívott szabályozási hiátusokra, dilemmákra, rendezetlen kérdésekre. Eközben különös figyelmet kívánok fordítani a jogviszony belső (tehát a franchise-átadó és átvevő közötti), illetve a külső (franchise hálózat tagjai és harmadik személy közötti) felelősségi kérdésekre is.

Az utóbbi évek tendenciája, hogy egyes európai államok szerződési jogában fokozatosan jelentek meg külön, a franchise jogviszony szabályozására szolgáló törvények.³⁴⁹ Ezekben már nem a Ptk.-hoz hasonló diszpozitív, a felek szerződési szabadságát a lehető legteljesebb mértékben érvényesíteni engedő szabályozás, hanem sokkal inkább a kógens rendelkezések bevezetése kap hangsúlyos szerepet. Éppen ezért időszerűnek látom annak mérlegre tételét, hogy indokolt lehet-e a kógens szabályokon alapuló, franchise-specifikus szabályozás hazai bevezetése, és amennyiben igen, milyen formában valósulhat meg az adaptáció?

II. A franchise-aszimmetria és az általa felmerülő dilemmák

II.1. A franchise, a franchising és a franchise szerződés elhatárolása

A franchise-aszimmetria részletes ismertetése előtt szükséges a jelenség kapcsán felmerülő legfontosabb alapfogalmaknak, úgymint a franchise rendszernek, a franchising-nak és a dolgozat tárgyát képező franchise szerződésnek a meghatározása. A szakirodalom a *franchise* fogalom definiálása során figyelemmel van annak közgazdasági és jogi elemeinek párhuzamos jelenlétére.³⁵⁰ Az Európai Gazdasági Közösség meghatározása szerint az

³⁴⁸ Továbbiakban: Ptk.

³⁴⁹ Eleanor Cashin RITAINE: "The Common Frame of Reference (CFR) and the Principles of European Law on Commercial Agency, Franchise and Distribution Contracts" *Era Forum* 2007/4. 568.

³⁵⁰ CSÉCSY György: „Adalékok a franchise fogalmának meghatározásához és a franchise szerződéshez” *Jogtudományi Közöny* 1995/5-6. 102.

„európai franchise” a független vállalatok között létrejövő együttműködés olyan formája, amely közös név alatt egy speciális ismeret kihasználásával jön létre.³⁵¹ A franchise ebben a tekintetben felfogható egyfajta vállalkozási formaként,³⁵² üzleti modellként, mint „az áruk és a szolgáltatások piacra jutásának, azaz a fogyasztókhoz történő eljuttatásának egy lehetséges modellje.”³⁵³ Ebben, a franchise-átadó által kifejlesztett áruértékesítési vagy szolgáltatást nyújtó rendszerben teszi a franchise-átadó az árut vagy a szolgáltatást a fogyasztók számára „jól azonosíthatóvá.”³⁵⁴ A franchise rendszernek belső és külső oldalát különböztethetjük meg aszerint, hogy a rendszer védett ismereten (know-how-n) alapuló működéséről, folyamatairól vagy a védjegyén alapuló egységes külső megjelenésről beszélünk.³⁵⁵

A franchise rendszertől szükséges elhatárolni egyrészt a *franchising* fogalmat, amely magára a franchise vállalkozásnak, mint rendszer tevékenységének egész folyamatára és annak használatára vonatkozik.³⁵⁶

Másrészt pedig el kell különítenünk a franchise jogviszonyt létrehozó *franchise szerződést*, amely „az a szerződés, amely a fenti együttműködési modell jogi kereteit létrehozza és abban a felek jogait és kötelezettségeit meghatározza.”³⁵⁷ A továbbiakban a Ptk. által meghatározott jogbérleti³⁵⁸ (franchise) szerződés fogalomra kívánok támaszkodni, amely kiindulópontként szolgál a magyar szabályozásra fókuszáló vizsgálatához. A Ptk. 6:376. § (1) bekezdése szerint *a jogbérleti szerződés alapján a jogbérletbe adó szerzői és iparjogvédelmi jogok által védett oltalmi tárgyakhoz, illetve védett ismerethez kapcsolódó felhasználási, hasznosítási vagy használati jogok engedélyezésére, a jogbérletbe vevő termékeknek, illetve szolgáltatásoknak a szerzői és iparjogvédelmi jogok által védett oltalmi tárgyaknak, illetve védett ismeretnek a felhasználásával, hasznosításával vagy használatával történő előállítására, illetve értékesítésére és díj fizetésére köteles.*

Jelen írás elsősorban a franchise szerződés szabályozására korlátozódik, a franchise rendszer jellegzetességeinek, működési folyamatainak a leírása nem tárgya a kutatásnak, azonban annak egyes összetevői segítséget nyújtanak a franchise-aszimmetria leírásában és jellemzésében. A jogbérleti szerződés ilyen szempontú vizsgálatának indoka, hogy bár több szerződésnek is sajátja a szerződő felek között lévő kiegyenlített szerződési pozíció valamilyen szintű megjelenése, azonban a franchise szerződés szolgál az egyik legtipikusabb példaként a felek között lévő aszimmetrikus viszonyra. A következőkben a jogbérleti

³⁵¹ AZ EKG Bizottságának 4887/89. számú rendelkezése az EKG-szerződés 85. § (3) bekezdése a franchise megállapodásokra való alkalmazásról.

³⁵² Ismert több más franchise-fogalom értelmezés. Egyes szerzők szerint például az a franchise adó és a franchise vevő között létrejövő „jogviszony tulajdonosi tartalmát jelöli meg.” Azonban a dolgozat értelmezési keretei között a franchise vállalkozási formaként való definiálását tekintem mérvadónak, lásd: CSÉCSY György: *Franchise-megállapodások a kodifikáció tükrében* In: *Quaerendo et Creando. Ünnepi kötet Tattay Levente 70. születésnapja alkalmából* (Budapest: Xenia 2014) 100.

³⁵³ FUGLINSZKY Ádám: „A forgalmazási és a jogbérleti (franchise) szerződés” In: FUGLINSZKY Ádám – TÓKEY Balázs: *Szerződési jog – Különös rész* (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó 2018) 596.

³⁵⁴ DARÁZS Lénárd: „A forgalmazási és a jogbérleti (franchise) szerződés” in WELLMANN György (szerk.): *Az új Ptk. magyarázata VI/VI.* (Budapest: HVG-ORAC. 2014) 268.

³⁵⁵ FUGLINSZKY (353. lj.) 596.

³⁵⁶ CSÉCSY (350. lj.) 100.

³⁵⁷ FUGLINSZKY (353. lj.) 598.

³⁵⁸ A Ptk. jogbérleti (franchise) szerződés cím alatt szabályozza a franchise jogviszonyt. Mivel a jogirodalomban mindkét elnevezés ismert és használatos, így a dolgozat további részeiben szinonimaként kívánom használni az alábbi fogalmakat.

szerződést kötő felek között lévő aszimmetrikus szerződési viszony kialakulásának okait, sajátosságait és annak megjelenési formáit kívánom röviden ismertetni.

II.2. „A franchise szerződés Janus-arcú aszimmetriája”³⁵⁹

Bár a jogirodalom nem definiálja pontosan, hogy mit értünk kiegyenlített, illetve egyenlőtlen szerződési pozíción, azonban a szerződéses erőfölény³⁶⁰ bizonyos mértékben minden polgári jogviszonyban jelen van.³⁶¹ Azonban az egyenlőtlen szerződési pozíciók vizsgálata szempontjából a franchise jellegzetes példaként szolgálhat. Ennek egyik oka, hogy „esetében az aszimmetria csak (vagy szinte kizárólag) a jogbérletbe adó javára billenhet, és szembe ötlően túltesz más nevesített szerződésekben látható aszimmetria mértékén.”³⁶² Másik ok, amely miatt a franchise szerződés alkalmas a kiegyenlített szerződési pozíciók bemutatására, hogy a „franchise rendszert minden aspektusában áthatja az aszimmetria: a franchise hálózat struktúrájában, az események időzítésében, a szerződések és a szabályozás fogyasztók védelmére modellezett tartalmában.”³⁶³

A franchise-aszimmetria jelenség leírására többféle megközelítés létezik, az egyik alapján annak két különböző megvalósítási formáját különböztetjük meg. Mindkét típus esetében a jogbérletbe adó javára figyelhető meg egyrészt információs aszimmetria, másrészt pedig erőfölény-aszimmetria.³⁶⁴ „Az információs aszimmetria, olyan helyzet, amelyben az egyik félnek több információja van a tranzakció során, mint a másik félnek és ennek az információnak meghatározó súlya van az árra vagy a tranzakció rendelkezéseire vonatkozóan.”³⁶⁵ Az információs aszimmetria alapja, hogy a franchise-átadó mint rendszergazda rendelkezik a franchise hálózatra vonatkozó összes ismerettel. A jogbérletbe vevőt a franchise-kézikönyv, a szerződés, az általános és az egyedi utasítások, valamint a folyamatos képzések által tájékoztatja a rendszer működtetéséhez szükséges, illetve az időközben felmerülő információkról.³⁶⁶

Az erőfölény-aszimmetria ezzel szemben a jogbérletbe adó teljes kontrolljában nyilvánul meg. A franchise hálózat eredményes működése, illetve a termékekhez, szolgáltatásokhoz kapcsolódó minőségi követelmények megtartása mindkét szerződő fél érdeke, valamint emellett összességében a hálózat minden tagjának, függetlenül a közöttük lévő jogviszonytól, közös érdeke is. Az erőfölény-aszimmetria a jogi szabályozásban a jogbérletbe adó széleskörű

³⁵⁹ TAJTI Tibor: „A jogbérleti (franchise) szerződés Janus-arcú aszimmetriája” *Állam- és Jogtudomány* 2018/3. 43–72.

³⁶⁰ TAJTI (359. lj.) 52.

³⁶¹ Mindezzel szemben egy lehetséges definíció az aszimmetrikus szerződésre: „(...) asymmetric contracts are all contract relationships between a dominant business and another market player (be he a consumer or a non-consumer) who suffers inequality of bargaining power depending on his objective market position.” lásd: Vincenzo ROPPO: „From Consumer Contracts to Asymmetric Contracts: a Trend in European Contract Law?” *European Review of Contract Law* 2009/3. 304–349.

³⁶² TAJTI (359. lj.) 53.

³⁶³ Jenny BUCHAN: *Franchisees as consumers. Benchmarks, Perspectives and Consequences* (New York: Springer Science and Business Media 2013) 85.

³⁶⁴ „information-asymmetry” és „power-asymmetry” lásd: Elizabeth Crawford SPENCER: *The Regulation of Franchising in the New Global Economy* (Cheltenham: Edward Elgar 2010) 64–75.

³⁶⁵ AUSTRALIAN GOVERNMENT: *Best Practice Regulation Handbook* (Canberra 2007) X. (Glossary)

³⁶⁶ Edwin T. C. CHENG (et al.): *Contract Analysis and Design for Supply Chains with Stochastic Demand* (New York: Springer Science and Business Media 2016) 93.

utasítási és ellenőrzési joga által valósul meg, amely azonban nemcsak jog, hanem kötelezettség is. Ezen kétpólusú megközelítésen túl azonban a külföldi jogirodalomban az aszimmetriát létrehozó aspektusok specifikálása jellemző. Ezek közül az egyik, a kialakító hatások számbavételét tekintve leginkább teljeskörűnek mondható, felosztás alapján a franchise-aszimmetria kialakulásához a következő elemek megléte szükséges:³⁶⁷ a felek között lévő információs aszimmetria, tanácsadók, szakképzettség és tapasztalat hiánya/hiányossága vagy franchise-átadó javára történő eltolódása, a forrás, a kockázat- és a nyereségelosztás egyenlőtlensége, a franchise rendszer sikerességének védelme mellett kialakított szabályozás, valamint a szerződési aszimmetria.³⁶⁸ Mivel a felek már a szerződés megkötését megelőzően, tehát a szerződés megkötését célzó tárgyalási folyamatok alatt is egyenlőtlen pozícióban vannak,³⁶⁹ így a franchise rendszer aszimmetriája hatással van a szerződéskötésre, a franchise-átadó szerződéses erőfölénye is annak összetevőiből áll össze.

A szerződéses aszimmetria alapköve, hogy a franchise-átadó, mint egy, a piac által általánosan kedvező megítélésű rendszer tulajdonosa, szabadon választhatja meg, hogy milyen szerződési feltételekkel enged másokat a franchise hálózata részévé válni. Emellett a gyakorlatban a franchise szerződést legtöbbször általános szerződési feltételekkel³⁷⁰ kötik, mivel a franchise-átadó célja, hogy standardizálja a szerződéseket és csökkentse a tranzakciós költségeket. Ezen túl a szerződés részévé válik a jogbérletbe adó által meghatározott „franchise kézikönyv” is, amely a franchise átvevő információs aszimmetriáját is szolgálja enyhíteni, azonban tartalmának alakítására a franchise átvevő nem tud hatást gyakorolni. Így általánosságban megállapítható, hogy a jogviszony létrejöttében kevésbé érvényesül a jogbérletbe vevő szerződési szabadsága. E tekintetben felmerül a jogirodalomban az a felvetés is, hogy a szerződés megkötése tekintetében a franchise-átvevőnek el kell fogadnia a franchise szerződés nemtárgyalható természetét.³⁷¹

Abban a tekintetben természetesen teljes mértékben érvényesül a szerződési szabadsága, hogy szabadon dönthet arról, hogy a jogbérletbe adó által meghatározott szerződési feltételek mellett hajlandó-e belépni a jogviszonyba, így tehát a „nemszerződés” szabadságával továbbra is korlátozás nélkül élhet. Azonban a szerződés feltételeinek meghatározása során egyértelműen korlátozva van a franchise-átadó erőfölényes szerződési pozíciója által. A franchise-átvevő tekintetében továbbá azt is érdemes felvetni, hogy a franchise rendszer aszimmetrikus jellege miatt a kiinduló pozíciója következtében az átvevő nem tekinthető közgazdasági értelemben racionális döntéshozónak. Vagyis olyan „személynek”, aki képes a lehető legfelvilágosultabb módon, a lehetőségei széles tárházát mérlegelve döntést hozni.³⁷²

³⁶⁷ BUCHAN (363. lj.) 85.

³⁶⁸ A felsorolt aspektusok tekintetében az irodalomban konszenzus látszik, azonban számos más aszimmetriát erősítő hatás is jelen van a franchise rendszerben, azonban jelen tanulmánynak nem célja ezen közgazdasági összetevők teljeskörű feltárása.

³⁶⁹ A megvalósulási formának Tajti Tibor négy aspektusát különbözteti meg, bemutatva azok megnyilvánulásainak módjait; a következőkben az ő elemzésére kívánok támaszkodni. lásd: TAJTI (359. lj.) 53–54.

³⁷⁰ FUGLINSZKY (353. lj.) 603.

³⁷¹ „non-negotiable nature of franchise agreement” vö.: BUCHAN (363. lj.) 81.; 103.

³⁷² E szempont részletes kifejtése és figyelembevétele a tanulmány második felében a szabályozás lehetséges módszereinek vizsgálatá során nyeri majd el jelentőségét.

A franchise rendszer által biztosított átadói szerződéses erőfölény miatt nem várható a felektől, hogy szerződéses rendelkezéseikkel csökkentsék a közöttük lévő kiegyenlítetlenséget, azonban a szerződésre vonatkozó szabályozás által a jogalkotó képes kontrollt gyakorolni a felek jogviszonya felett. Tajti Tibor megállapítása szerint, így „[...] a jog, más szóval, elismeri és előnyben részesíti a gazdasági-üzleti prioritásokat és a kiegyensúlyozottságra, szimmetriára törekvés helyett tolerálja az aszimmetria e formáját biztosító jogokat.”³⁷³ A franchise aszimmetria felekre gyakorolt hatásainak felmérése fontos szerepet játszhat a jogpolitikai célkitűzések által a felek jogviszonyában, abban az esetben, ha erre figyelemmel alakítják ki a szabályozási kereteket. Az egyensúlyteremtés azért lényeges, mert bár a felek magánjogviszonyaikban szabadon járhatnak el, ahol saját kockázatukra léphetnek szerződéses kapcsolatba egymással,³⁷⁴ azonban az ilyen egyensúlytalan szerződések nemcsak a felekre vannak közvetlenül hatással. Az egyenlőtlen szerződési pozícióban létrehozott magánjogi jogviszonyok befolyásolhatják a kis- és középvállalkozások³⁷⁵ eredményes működését, a franchise rendszerek hazai elterjedését és versenyképes működésüket is.

A szerződéses aszimmetria továbbá jelentős befolyást képes gyakorolni a franchise rendszer által kialakított egyenlőtleniségre is. Képes lehet azt eltolni azáltal, hogy a felek viszonyát egyenlőtlenebb helyzet felé orientálja, de akár ellensúlyozni is. Ebben pedig nagy szerepe van a jogalkotó által kialakított szabályozási környezetnek, amely a szerződés megkötésének kereteit adja meg. Ezért a következőkben a franchise szerződést a szabályozás szintjén kívánom vizsgálni, először a hazai szabályozást, majd a külföldi mintákat is figyelembe véve.

III. A franchise-aszimmetria vizsgálata a hazai szabályozásban

III.1. A franchise szerződés a Polgári Törvénykönyvben

A franchise szerződés elhelyezése a szerződések katalógusában többféleképpen is megközelíthető.³⁷⁶ Egyrészt az elhelyezhető „az iparjogvédelem területén funkcionáló, a szellemi termék fogalmi körébe tartozó”³⁷⁷ szerződések körében. Emellett a franchise szerződés egyes fajtái az értékesítési szerződések közé is sorolható, bár ebben a kérdésben eltérő jogirodalmi álláspontok is vannak.³⁷⁸ Egyes szerzők a Ptk.-ba átültetett elnevezés

³⁷³ TAJTI (359. l.j.) 54.

³⁷⁴ Csongrád Megyei Bíróság 7.G.40.267/2008/7.: Minden olyan szerződés, amelyet a szerződés megkötését követően nem rögtön teljesítenek, bizonyos fokú kockázatot jelent a felek számára.

³⁷⁵ „A hazánkban működő franchise rendszerek többsége a kereskedelem és a szolgáltatásokban tevékenykedik, éppen abban a szektorban, amelyben a legtöbb KKV is jelen van. A franchise szerződések megismerhető elemei arra utalnak, hogy sok esetben az induló tőke alacsony szintje kifejezetten ösztönzi a kisvállalkozókat arra, hogy saját ötletük egyéni megvalósítása helyett inkább a már bevált franchise ötletet valósítsák meg vállalkozásukban.” lásd: KADOCSA György: *A hazai kis és közepes vállalkozások helyzete és fejlesztési lehetőségei. Tanulmánykötet - Vállalkozásfejlesztés a XXI. században II.* (Budapest: Óbuda Egyetem, Keleti Károly Gazdasági Kar 2012) 55.

³⁷⁶ WELLMANN György – BACHER Gusztáv: *Szerződések tára az új Ptk. alapján* (Budapest: HVG-ORAC 2014) 413.

³⁷⁷ CSÉCSY (350. l.j.) 99.

³⁷⁸ „A franchise üzleti modellje alapvetően eltér a többi közvetítői szerződéstől, ha egyáltalán közéjük sorolható, hiszen a franchise esetében egy sajátos munkamegosztás, feladat- és kockázatmegosztás rajzolódik ki, a jogbérletbe adó és vevő közt (...)” lásd: CSEHI Zoltán: „A közvetítői szerződések a magyar jog fejlődésében és az uniós jog környezetében” *Polgári Jog* 2019/3-4. 27. bek.

alapján az adásvételi szerződés elemeit is magába foglaló használati kötelmek közé sorolják.³⁷⁹ Továbbá, mivel a franchise szerződés egyes elemei más szerződéstípusokban is megjelennek és ismertek, így általánosságban a franchise szerződés vegyes típusú³⁸⁰ szerződésnek tekinthető.³⁸¹

A franchise szerződés a Ptk. fogalmi meghatározása alapján visszerthes szerződés, ugyanis a jogbérletbe vevő termékeknek vagy szolgáltatásoknak előállítására, értékesítésére, illetve díj fizetésére köteles a felhasználási, hasznosítási vagy használati jogok engedélyezéséért. A franchise szerződés határozott, illetve határozatlan időre is szólhat, és általában tartós jogviszonyt keletkeztet. A franchise szerződés alanyai a franchise-átadó (jogbérletbe adó) és a franchise-átvevő (jogbérletbe vevő).³⁸² „A jogviszonyra jellemző a személyhez kötöttség mindkét oldalon, harmadik személyek bekapcsolása a jogviszonyba általában tilalmazott.”³⁸³ „A franchise szerződés a vállalkozások közötti tartós együttműködést, zárt gazdasági és jogi kapcsolatrendszert hoz létre.”³⁸⁴

Gárdos Péter szerint a franchise szerződés Ptk.-ban való nevesítésének kitűzött célja az volt, hogy „[...] alapvető szabályokat rögzítsen diszpozitív módon, amelyek csupán orientálják a feleket, illetve vita esetén a bíróságot. A szabályok vélhetően a kialakult gyakorlatot nem fogják megzavarni, viszont talán hozzájárulhatnak a kisebb hazai franchise-ok elterjedéséhez.”³⁸⁵ Utóbbi felvetésében azon kritikai észrevételekre reflektált, amelyek felhívják a figyelmet arra, hogy „[...] az egyébként diszpozitív szabályok jogpolitikailag és a jogviszonyok tartalmát illetően helytelenül ragadják meg az adott jogviszonyok [vagyis a forgalmazási és franchise szerződések] jellegét és lényegét.”³⁸⁶

Ezzel szemben azonban megjegyzendő, hogy a franchise jogviszony szabályozása nem csak kizárólagosan a Ptk.-ba foglalt diszpozitív szabályokra hagyatkozik. A franchise megállapodás része általában a franchise rendszer leírására szolgáló „franchise kézikönyv” is.³⁸⁷ Emellett a felek alávetetik magukat az európai és a hazai franchise szövetség Etikai Kódexének is. Ezen kódexek iránymutató szabályai a Ptk. 6:63. § (2) bekezdése alapján, amennyiben az adott üzletágban a hasonló jellegű szerződés alanyai által széles körben ismert és rendszeresen alkalmazott szokásnak tekinthetők, a szerződés tartalom részévé válhatnak erről való külön rendelkezés nélkül is. A gyakorlatban ennek ellenére gyakran ezen, az Etikai Kódexből megismerhető szokássá váló rendelkezéseket általános szerződési feltételekbe foglalva a felek kifejezett formában is szerződésük részévé teszik.³⁸⁸ Azonban a dolgozatban,

³⁷⁹ BARTA Judit (szerk.): *Kereskedelmi szerződések alapvető szabályai* (Budapest: Patrocínium 2016) 130.

³⁸⁰ Ennek ellentmondva: „Az atipikus szerződések – akadálymentesen – nem sorolhatók be a vegyes szerződések egyik alfajába sem: az atipikus szerződések önálló, sui generis megállapodáscsoportot alkotnak (...)” PAPP Tekla: „Az atipikus szerződések és a magyar Polgári Törvénykönyv rekodifikációja” *Jog, állam, politika* 2011/Klnsz. 98.

³⁸¹ DARÁZS (354. lj.) 267.

³⁸² A továbbiakban ezeket a fogalmakat felváltva, egymás szinonimájaként kívánom használni.

³⁸³ BARTA (379. lj.) 129.

³⁸⁴ UJVÁRINÉ ANTAL Edit: „Franchise szerződés” in *Kereskedelmi szerződések. Egyetemi jegyzet* (Miskolc: Novotni Kiadó 2010) 308.

³⁸⁵ SÁRINÉ SIMKÓ Ágnes: „Az új Ptk. különös része - interjú Gárdos Péter ügyvéddel” ptk2013.hu/interju/az-uj-ptk-kotelmi-kulonos-resze-interju-gardos-peter-ugyveddel/2222

³⁸⁶ DARÁZS (354. lj.) 237.

³⁸⁷ A gyakorlatban ismeretes ezen dokumentumnak a működési kézikönyv és az arculati kézikönyvként való szétválasztása is. lásd: HARSÁNYI Gyöngyi: „A jogbérleti (franchise) szerződés” in BARTA (379. lj.) 129.

³⁸⁸ DARÁZS (354. lj.) 263–264.

a továbbiakban kizárólag a Ptk. szabályozását középpontba állító elemzésen át kívánom bemutatni a franchise szerződés hazai szabályozását, bizonyos esetekben kitérve az egyes gyakorlati megközelítésekre is.

III.1.1. A felek jogviszonyát szabályozó, a franchise-átvevő hátrányos helyzetét ellensúlyozó rendelkezések

A következőkben azon rendelkezéseket kívánom ismertetni, amelyekkel a Ptk. hozzájárul a jogbérletbe vevő hátrányos pozíciójának ellensúlyozásához. A Ptk. ezt azáltal biztosítja, hogy rögzíti a jogbérletbe vevő alapvető jogait és meghatározza a jogbérletbe adó szerződéses kötelezettségeit, így biztosítva további garanciális jogokat a hátrányosabb helyzetben lévő fél számára. A jogbérletbe vevő jogai elsősorban az értékesítésre terjednek ki, vagyis arra, hogy a franchise rendszerben a termékek előállítása, illetve a szolgáltatás nyújtása a szerzői és iparjogvédelmi jogok által védett oltalmi tárgyakként, illetve védett ismeretnek a felhasználásával, hasznosításával vagy használatával történjen.³⁸⁹ Ez azonban nem csak jog, hanem kötelezettség is egyben.

A franchise-átvevő e jogosultságához kapcsolódik a jogbérletbe adó legfőbb kötelezettsége. Vagyis a Ptk. 6:377. § (1) bekezdése alapján az, hogy *a szerződés hatálya alatt köteles biztosítani a jogbérletbe vevő számára a franchise működtetéséhez szükséges felhasználási, hasznosítási és használati jogok folyamatos és zavartalan gyakorlását.* A főkötelezettség teljesítése a franchise-átadó számára további kötelezettségeket keletkeztet.³⁹⁰ Egyrészt a kötelezettséget jelent a franchise-átadó számára a rendszer termékein és szolgáltatásain, mint oltalmi tárgyakon vagy szellemi alkotásokon fennálló védelem biztosítására, illetve a jogviszony tartama alatt azok esetleges megújítására is.³⁹¹

Emellett a franchise-átadót jogszavatosság is terheli, amely értelmében biztosítani kell, hogy harmadik személynek nem áll fenn a rendszer termékein, illetve szolgáltatásain olyan joga, amely korlátozná vagy gátolná a franchise-átvevő tevékenységét. Végezetül a jogbérletbe adó köteles fellépni minden olyan személlyel szemben, aki ezen oltalmi tárgyakon vagy szellemi alkotásokon fennálló jogok gyakorlását korlátozná, kizárná vagy a rajtuk fennálló jogokat bármilyen módon megsértené. A jogbérletbe adót ellátási kötelezettség is terheli az értékesítendő termékek vagy szolgáltatások előállításához szükséges alapanyagok tekintetében, azonban a jogbérletbe vevő kötelező alapanyagbeszerzési kötelezettsége miatt e rendelkezések összehatásukat tekintve a jogbérletbe vevő hátrányát erősítik a jogviszonyban.

A következőkben a Ptk. szabályozásából merített példákon keresztül kívánom bemutatni a szerződéses aszimmetria franchise jogviszonyban általánosan megnyilvánuló, egyes megjelenési módjait. Az ilyen irányú vizsgálat célja a jelenség példák általi megvilágításán túl annak a kérdésnek a megválaszolása is, hogy mivel az egyenlőtlen szerződési pozíciók bizonyos mértékben kiegyensúlyozhatók az aszimmetriára figyelemmel lévő szabályozás által, így mennyiben vette figyelembe a jogalkotó a jogbérleti szerződés szabályozásának

³⁸⁹ Felmerül a jogirodalomban az az ellenvetés, hogy a jogbérleti szerződés definiálása nincs tekintettel a franchise rendszer szerzői- és iparjogvédelmen túlmenő aspektusaira. lásd: CSEHI (378. lj.)

³⁹⁰ Ezek kifejtése a továbbiakban DARÁZS Lénárd elemzésén alapszik lásd: DARÁZS (354. lj.) 274–275.

³⁹¹ BÁRSONY Eszter: „Új szerződéstípusok a VI. könyv Harmadik Részében Ptk. 11. r.” *Számvitel, Adó, Könyvvizsgálat* 2014/10. 472–474.

kialakítása során a felek aszimmetrikus szerződési pozícióját? A Ptk. jelenlegi szabályozása a jogviszony kiegyensúlyozását valósítja meg vagy sokkal inkább annak egyenlőtlenségeit növeli?

III.1.2. Az aszimmetriát nem befolyásoló, illetve azt fenntartó rendelkezések

Az előzőekben bemutatásra került a felhasználási, hasznosítási és használati jogok folyamatos gyakorlásának és zavartalanságának biztosítása, mint főkötelezettség. Azonban ezeken túl a Ptk. további két kötelezettséget is nevesít. Ezen kötelezettségek átvezetnek minket azon rendelkezések közé, amelyek már nem kívánják ellensúlyozni a felek egyenlőtlen helyzetét. E körben az első kötelezettség értelmében a jogbérletbe adó köteles a hálózat, a termékek és a szolgáltatások jóhírnevét megóvni. A jóhírnév megóvása a felek olyan közös kötelezettsége, amely Darázs Lénárd³⁹² szerint nem azonos a Ptk. 2:45. § (2) bekezdésébe foglalt jóhírnév mint személyiségi jog védelmével. Álláspontja szerint a Ptk. jóhírnév védelmi rendelkezése a franchise rendszer, illetve az általa nyújtott termékek, illetve szolgáltatások általános pozitív megítélésének, fogyasztók és a piac ismeretei által manifesztálódott kedvező vélekedésének, vagyis goodwilljének védelmét jelenti. A franchise szerződés alanyai ugyanis bár külön-külön szerződésük alapján csak egymással állnak jogviszonyban, azonban együttesen mindannyian részesei a franchise hálózatnak, így önálló vállalként végzett tevékenységük a teljes franchise rendszerre, illetve annak megítélésére kiterjedhet.³⁹³ Azonban a felek közös érdekeit vizsgálva a profitmaximalizáláson túl a felek érdeke más nézőpontok alapján jelentősen különbözik, így az eredményes működésre való törekvésen túl ez a rendelkezés nem szolgálja kifejezetten érdekeik egyeztetését.³⁹⁴

A felek között lévő információs aszimmetria feloldására a Ptk. a jogbérleti szerződés speciális szabályai között nem tartalmaz rendelkezéseket, így ennek ellensúlyozására az általános rendelkezéseknek való megfelelés hivatott. E tekintetben az aszimmetrikus helyzet az alapján ellensúlyozható, hogy a franchise-átadó milyen gondossággal tesz eleget a Ptk. 6:62. §-ába foglalt együttműködési és tájékoztatási kötelezettségnek. Ezen szabályozás elégtelenségére ezen fejezetben csak utalni kívánok, mivel ennek teljeskörű megítéléséhez szükség van a külföldi modellek, illetve az uniós iránymutatások figyelembevételére is.

A franchise hálózat eredményes működésének és az ahhoz kapcsolódó általánosan kedvező közvélekedés megőrzésének kulcsfontosságú eleme az egységes külső megjelenés és az ahhoz kapcsolódó, illetve az az által elérhető minőségi követelményeknek való megfelelés. A jogbérletbe adónak nemcsak joga, hanem egyben kötelessége is e kritériumok teljesítésének ellenőrzése, illetve azok ellátásához szükséges utasítások és információk megadása. A Ptk. pedig bár a jogbérleti szerződés szabályai között nem mondja ki, azonban a szerződési jog általános szabályaiból³⁹⁵ levezethető, hogy a franchise-átvevőt együttműködési kötelezettség,

³⁹² DARÁZS (354. lj.) 272.

³⁹³ MÁTYÁS Melinda: „A franchise szerződés időszerű kérdéseiről” *Jura* 2013/1. 70–77.

³⁹⁴ „[...] contract is drafted and negotiated by the franchisor. As a regulatory tool it serves the interests of the franchisor, which is often not aligned with the interest of the franchisees [...]” lásd: ELIZA CRAWFORD SPENCER: *The Regulation of Franchising in the New Global Economy* (Cheltenham: Edward Elgar Publication UK 2010) 30.

³⁹⁵ Lásd a Ptk. 6:62. §-át, a felek együttműködési és tájékoztatási kötelezettségét

illetve az utasításoknak való engedelmesség terheli. Ezen rendelkezést elsősorban az aszimmetriát fenntartó hatású szabályok közé lehet sorolni. Ha azonban nem csak az általános együttműködési kötelezettségre vonatkozó szakaszokat vizsgáljuk meg, hanem az utasítási jognak való engedelmességre vonatkozó részletszabályokat is figyelembe vesszük, akkor ezen rendelkezések már sokkal inkább az aszimmetriát erősítő szakaszok közé sorolhatók be.

III.1.3. Az aszimmetrikus viszonyt tovább erősítő szerződéses rendelkezések, értelmezési nehézségek és hiátusok

Az ebbe a fejezetbe sorolt rendelkezések képezik a szabályozás azon csoportjának elemeit, amely alkalmasak arra, hogy nemcsak fenntartsák, hanem erősítsék is a felek között fennálló egyenlőtlen szerződési pozíciót. Ezen rendelkezések közül először a másik mellékkötelezettséget,³⁹⁶ az ellátási kötelezettséget kívánom kifejteni, amely nevesítésének lehetséges oka a franchise rendszer egységes megjelenésének és az általa szavatolni kívánt minőségnek az ily módon való biztosítása,³⁹⁷ amely kötelezettséget keletkeztet a jogviszony résztvevőinek mindkét oldalán. Egyfelől, mint ahogy már említésre került, a jogbérletbe adó köteles biztosítani a franchise-átvevő számára a megfelelő mennyiségű és minőségű alapanyaghoz való hozzájutást, másrészt a jogbérletbe vevő köteles tőle beszerezni az előállításához szükséges nyersanyagokat. A Ptk. abban az esetben enged ez alól kivételt, ha a jogbérletbe adó nem teljesíti a jogbérletbe vevő alapanyag nyújtására vonatkozó megrendelését.

Nem egységes azonban a jogirodalom álláspontja arra vonatkozóan, hogy az ilyen módon beszerzett alapanyagoknak is meg kell-e felelnie a franchise átadó által meghatározott minőségi követelményeknek.³⁹⁸ Mivel a Ptk. nem tartalmaz külön szabályokat arra vonatkozóan, ha az alapanyag nyújtására való kötelezettséget a franchise-átadó azért nem teljesíti, mert az alapanyag beszerzése nem lehetséges, és így a franchise átvevő alternatív módon sem tudja beszerezni azt. Erre az esetre, ahogyan erre Fuglinszky Ádám felhívja a figyelmet, lehetőség van a franchise szerződésben rendezni a jogbérletbe adó kártérítési felelősségét.³⁹⁹ Azonban véleményem szerint a felek egyenlőtlen szerződési pozíciója miatt a franchise átvevőnek nem lehet teljes bizonyossága afelől, hogy szerződéskötéskor ilyen szerződéses rendelkezés szerződésbe foglalásában meg tudna állapodni a franchise átadóval.

Mindezek ellenére az mondható, hogy mégis inkább a széleskörű utasítási és ellenőrzési jogban nyilvánul meg legnyilvánvalóbban a franchise-aszimmetria ellentmondásos szabályozása által a franchise-átadó erőfölényes szerződési pozíciójának megerősítése. A Ptk. 6:380. § (1) bekezdése alapján *a jogbérletbe adót a termék és a szolgáltatás előállításával és értékesítésével, valamint a hálózat és az előállított, illetve értékesített dolog jóhírnevének megóvásával kapcsolatban utasítási jog illeti meg.* Mint ahogy az az előzőekben kifejtésre

³⁹⁶ Kizárólag a felhasználási, hasznosítási és használati jogok folyamatos és zavartalan biztosításának viszonyában tekintem a jóhírnév védelmi és az ellátási kötelezettséget mellék (egyéb) kötelezettségnek.

³⁹⁷ VÉKÁS Lajos – GÁRDOS Péter (szerk.): „A forgalmazási és jogbérleti (franchise) szerződés” in *Kommentár a Polgári Törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvényhez* (Wolters Kluwer 2018) 1975.

³⁹⁸ vö. VÉKÁS–GÁRDOS (397. lj) 1975. és TÖKEY Balázs: „Új szerződéstípusok a polgári törvénykönyvben” in VÉKÁS Lajos (szerk.): *Fejezetek a Polgári Törvénykönyv keletkezéstörténetéből* (Budapest: Magyar Közlöny Lap- és Kvk. 2018) 292.

³⁹⁹ FUGLINSZKY (353. lj.) 609.

került, a franchise hálózat jóhírnevének védelme széles körben értelmezendő, így az utasítás kiterjed a „hálózati működés részletes tartalmá[ra], a védett ismereteknek megfelelő tevékenység részletszabályai[ra] is.”⁴⁰⁰ Az utasítás megjelenési formája változatos lehet,⁴⁰¹ megvalósulhat általános iránymutatásokban, irányelvekben, így például a működési kézikönyv által, de akár egyedi utasítás formájában is.

A Ptk. 6:380. § (3) bekezdése alapján a franchise-átadó a szerződésben foglaltakhoz és az utasítási jogához kapcsolódóan gyakorolja ellenőrzési jogát. A Ptk. csak a jog gyakorlását deklarálja, de annak tartalmát nem határozza meg, így annak terjedelme a gyakorlat alapján ismerhető meg. Ez alapján megállapítható, hogy a jogbérletbe adó igen széles körű utasítási joggal rendelkezik a jogviszonyban. A kommentárirodalom szerint „az átadónak az a joga, hogy a franchise rendszert és az átvevő tevékenységét ellenőrizze, minden területre kiterjed.”⁴⁰² Bár a Ptk. külön a jogbérleti szabályozásban nem nevesíti, azonban a felek együttműködési és tájékoztatási kötelezettségéből levezethető a jogbérletbe vevő együttműködési kötelezettsége, amelyet a feleknek a franchise hálózat eredményes működéséhez fűződő közös érdeke is igazol. Az együttműködés „az átadó ezen tevékenység[nek] lehetővé té[telében] és eltűr[ésében] is megnyilvánul.”⁴⁰³

Mindezzel szemben a franchise-átvevőt, a mindkét felet érintő jóhírnév megőrzési kötelezettség mellett ismeretmegőrzési, figyelmeztetési, illetve díjfizetési kötelezettség is terheli.⁴⁰⁴ Ezen kötelezettségek közül a Ptk. szabályozása alapján, illetve annak hiánya miatt a legtöbb kérdést a franchise-átvevő figyelmeztetési kötelezettsége veti fel. Ennek értelmében, amennyiben a jogbérletbe adó célszerűtlen vagy szakszerűtlen utasítást ad, a jogbérletbe vevőt kötelezettség terheli abban a tekintetben, hogy erre a jogbérletbe adót figyelmeztesse. A felek között lévő információs aszimmetria miatt, azonban a jogbérletbe vevő csak az átadótól szerzett információk alapján tudja megítélni az utasítást. Mindezzel szemben a jogbérletbe adó ismeri legteljesebb körben a franchise hálózatot és a franchise rendszer működését, így az az ellentmondásos helyzet alakul ki, hogy a jogviszony professzionális szereplőjével szemben terheli a korlátozott szakértelemmel és ismerettel rendelkező felet a figyelmeztetési kötelezettség, amíg más szerződéses viszonyokban ehhez hasonló kötelezettséget csak egy jól képzett és informált szerződő fél számára ír elő a szabályozás. A szabályozás csak abban az esetben ad lehetőséget, illetve kötelezi a jogbérletbe vevőt az utasítás megtagadására, amennyiben annak végrehajtása jogszabályba vagy hatósági határozatba ütközne, vagyis, ha az utasítás nem csak célszerűtlen vagy szakszerűtlen, hanem jogsértő is.

Ezzel szemben minden más esetben, ha a franchise-átadó úgy dönt, hogy a figyelmeztetés ellenére fenntartja az utasítást, az ezzel való esetleges károkozás megtérítésének kötelezettségével a franchise-átvevő köteles ezen utasítást végrehajtani.⁴⁰⁵ Ezzel szemben a

⁴⁰⁰ DARÁZS (354. lj.) 278.

⁴⁰¹ FUGLINSZKY (353. lj.) 607.

⁴⁰² lásd e lehetséges területek részletes meghatározását: DARÁZS (354. lj.) 279.

⁴⁰³ DARÁZS (354. lj.) 279.

⁴⁰⁴ Ahogyan erre Darázs Lénárd is felhívja a figyelmet, a díjfizetési kötelezettség nem csak a franchise rendszerbe való belépéskor terheli a franchise-átvevőt. Felosztása szerint megkülönböztethetünk az egyszeri belépési díj mellett időszakosan fizetendő rendszerhasználati díjat (royalty) és marketing-hozzájárulást is. lásd. DARÁZS (354. lj.) 270–273.

⁴⁰⁵ REINÉS János: *Franchise szerződés – Gondolatok a Polgári Törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvényben szereplő szabályozásának megújítására* (Budapest: Magyar Jogász Egylet 2018) 31.

Ptk. mind a megbízási, mind pedig a vállalkozási szerződés esetében biztosít ilyen esetben felmondási vagy elállási lehetőséget.⁴⁰⁶ Mivel a franchise szerződés is a felek tartós együttműködésén alapul, így nem indokolt, hogy a jogbérletbe vevő annak ellenére sem mondhatja fel a franchise szerződést, ha ezen utasítások „ugyanúgy ellehetetlenítik a felek közötti további együttműködést, mint a vállalkozás vagy a megbízási esetén.”⁴⁰⁷ Ebben a tekintetben a Ptk. szabályozása számos további kérdést nem rendez, amely a célszerűtlen vagy szakszerűtlen utasítás észlelése kapcsán a felek között lévő információs aszimmetria, illetve az ahhoz fűzött joghátrányok kapcsán a felek közötti erőfölény-aszimmetria miatt merülnek fel.

A Ptk. 6:380. § (2) bekezdése alapján ugyanis a franchise-átvevőt figyelmeztetési kötelezettség terheli abban az esetben, ha a franchise-átadó célszerűtlen vagy szakszerűtlen utasítást ad. Azonban kétség merül fel abban a tekintetben, hogy hogyan tudná a franchise-átvevő megalapozottabban észlelni a franchise-átadó utasításának szakszerűtlen, ill. célszerűtlen voltát, mint maga a franchise-átadó. Ugyanis „[...] általában a jogbérletbe adó az, aki a hálózat üzemeltetése kapcsán rendelkezik az ahhoz szükséges, mindenre kiterjedő szakértelemmel és üzleti jártassággal, de legalább nagyobb mértékben rendelkezik mindezzel, mint a jogbérletbe vevő, így nem biztos, hogy utóbbi egyáltalán felismerné az utasítás célszerűtlen vagy szakszerűtlen voltát.”⁴⁰⁸ Erre való esetleges megoldásként merülhet fel, hogy a Ptk. általános szerződési szabályaiba foglalt együttműködési és tájékoztatási kötelezettség mellett a franchise-aszimmetria által a felek között lévő jelentős mértékű információs aszimmetria mérséklésére a Ptk. különös részében a jogbérleti szerződésre vonatkozó rendelkezések közé illesszék a franchise-átadó tájékoztatási kötelezettségét, amelyet azon kógens rendelkezéssel erősítenének meg, hogy azt a felek által nem engednék kizárni.⁴⁰⁹

Az utasítási jog másik vitatott része a jogbérletbe vevő utasításoknak való engedelmisségével kapcsolatos, amely az erőfölény-aszimmetriára világít rá. Azokban az esetekben ugyanis, ha a jogbérletbe vevő nem teljesíti a jogbérletbe adó utasítását a „[...] gyakorlatban a jogbérletbe adók jellemzően kikötik, hogy az utasítások be nem tartása [...] megalapozza a jogbérletbe adó azonnali hatályú (szankciós) felmondási jogát.”⁴¹⁰ Ezzel szemben abban az esetben, ha a jogbérletbe vevő az utasítás megtagadását annak célszerűtlen vagy szakszerűtlen volta miatt kívánja megtagadni, a Ptk. csak a jogbérletbe adó kártérítési felelősségéről rendelkezik, azonban arra nem ad lehetőséget a jogbérletbe vevőnek, hogy a felmondás lehetőségével élve a károkozást megelőzően kilépjen a jogviszonyból.⁴¹¹ Természetesen ebben az esetben is rendelkezhetnek a franchise-átvevő felmondási jogáról a jogbérleti szerződésben is, azonban a gyakorlat ebben az esetben azt mutatja, hogy amíg a franchise-átadó felmondási jogát széles körben, példalózó felsorolással határozzák meg, addig a franchise-átvevő csak néhány,

⁴⁰⁶ Lásd Ptk. 6:273. § (3) bek. és 6:240. § (2) bek.

⁴⁰⁷ TÓKEY (398. lj.) 292.

⁴⁰⁸ FUGLINSZKY (353. lj.) 610.

⁴⁰⁹ Lásd TAJTI (359. lj.) 54. Ezzel szemben a következőkben bemutatásra kerülnek más szabályozási megoldások is a szerződéskötést megelőző információszolgáltatás kapcsán, így e kérdéskörrel kapcsolatos javaslatom részletesebb kifejtését csak azokat követően kívánom ismertetni.

⁴¹⁰ FUGLINSZKY (353. lj.) 607.

⁴¹¹ TÓKEY (398. lj.) 293.

szerződésben meghatározott feltétel esetén élhet a (szankciós) felmondás lehetőségével.⁴¹² Ebből is látszik, hogy a franchise-átvevő hátrányosabb szerződési pozíciójából fakadóan igény- és érdekvényesítési lehetőségei korlátozottabbak, szükséges a jog általi garanciális szabályozás a szerződési pozíciójának megerősítésére. Véleményem szerint ezért indokolt a Ptk. franchise szerződésre vonatkozó szabályozását kibővíteni a franchise-átvevő célszerűtlen vagy szakszerűtlen utasítás esetén való felmondási jog biztosításával.

Mindezek mellett a franchise-aszimmetria felerősítésének igazolására az utolsó aspektus a jogbérletbe adó kockázatvállalásával kapcsolatos. „Ugyanis első lépésben ő az a szerződő fél, aki kockáztatja azt a szellemi tulajdont, know-how-t, cégnevet és tekintélyt, aminek a használati jogát megadja a jogbérletbe vevőnek.”⁴¹³ A franchise-átadónak a hálózat bővítésében hozott döntései azonban nemcsak a saját vállalkozási rendszerének működését befolyásolja, hanem a teljes franchise rendszerre való hatással a hálózat tagjaira is befolyással lehetnek. Az ilyen típusú döntések, vagyis az e döntések által okozott lehetséges károkozások szabályozása azonban a Ptk. rendelkezései alapján számos további problémát vet fel, ezért a franchise-szerződés kártérítési felelősségi kérdéseivel egy külön alfejezetben kívánok részletesebben foglalkozni.

III.1.3.1 A franchise jogviszony vitatható felelősségi kérdései

A Ptk. franchise-szerződésre vonatkozó szabályozása nem tartalmaz külön rendelkezést sem a belső (franchise-átadó és a franchise-átvevő közötti) sem pedig a külső (franchise hálózat és harmadik személyek közötti) kártérítési felelősségi viszonyokra, így azokra a Ptk. szerződési általános részébe foglalt, szerződésszegésre vonatkozó, illetve a szerződésen kívüli károkozásra vonatkozó szabályokat kell alkalmazni. A jogbérletbeadó és a jogbérletbe vevő közötti károkozás esetén a felek a Ptk. kontraktuális felelősségre vonatkozó szabályai alapján⁴¹⁴ kötelesek megtéríteni az okozott károkat, vagy menthetik ki magukat a kártérítési felelősség viselése alól.

Azonban, mint ahogyan az már felfezetésre került, az egyes franchise-átvevők magatartása nemcsak a köztük és a franchise-átadó közötti jogviszonyban okozhat kárt, hanem a károkozás az egész hálózatra kihatással lehet. Gondoljunk csak egy jól ismert sportruházat gyártójára, akiről kiderül, hogy a közkezdvelt sportcipőket a fejlődő világban állítja elő, gyermekmunkásokat alkalmazva.⁴¹⁵ Ezek a hírek – bár számos fejlődő országban jelenleg nem kriminalizált a gyermekek munkavégzése, így nem tekinthető illegális tevékenységnek – a fejlett világban jelentős mértékben befolyásolhatják a tudatos fogyasztók vásárlási hajlandóságát, akik úgy gondolják, hogy ezeknek a sportcipőknek megvásárlásával hozzájárulnak a gyártó⁴¹⁶ ezen gyakorlatának támogatásához. Ezzel szemben azok a gyártók, akik a munkajogi előírásaikat a nemzetközi standardokhoz igazítják, és nem alkalmaznak

⁴¹² FUGLINSZKY (353. lj.) 613.

⁴¹³ TAJTI (359. lj.) 54.

⁴¹⁴ Lásd Ptk. 6:142. §–152. §

⁴¹⁵ A példa természetesen nem hipotetikus. lásd

www.theguardian.com/media/2001/oct/19/marketingandpr

⁴¹⁶ A gyártó megítélése függhet a franchise típusától is. Kereskedelmi franchise esetében a franchise-átvevő általában a termék gyártójaként tünteti fel magát. lásd. lásd: DARÁZS Lénárd: *Termékfelelősség a franchise rendszerekben*. In: *Liber amicorum studia E. Weiss dedicata ünnepi dolgozatok Weiss Emilia tiszteletére* (Budapest: ELTE ÁJK Polgári Jogi Tanszék 2002) 70.

gyermekmunkásokat, a gyártás során ugyanúgy érintve vannak a franchise rendszer másik tagjának gyártási tevékenysége által. Vagy valóban egy hipotetikus példával élve, elég csak egy ismert, magyar franchise rendszerben működő pékség süteményei által okozott ételmérgezést felvetnünk, az erről szóló hírek hasonlóképpen érinthetik az ország másik részében üzemeltetett vállalkozás tevékenységét.

A Ptk. szabályozása nem rendelkezik a franchise-szerződés szabályai közötti kártérítési felelősség különös szabályairól,⁴¹⁷ így az egyik franchise-átvevő károkozásával közvetetten érintett franchise-átvevő deliktuális alapon⁴¹⁸ érvényesíthet igényt a hálózat másik franchise-átvevőjével szemben a közöttük lévő szerződéses kapcsolat hiánya miatt. A különböző franchise-átvevők mindannyian a franchise hálózat részei, azonban ez nem keletkeztet közöttük szerződéses kapcsolatot, így, mivel a deliktuális felelősség alapján a felróhatósági alapú kimentés kevésbé szigorú a kontraktuális szabályokhoz viszonyítva, ezért a közvetett módon károsult franchise-átvevő kára kisebb eséllyel térülhet meg. A Ptk. 6:519. §-a alapján ugyanis szerződésen kívüli károkozás esetén a károkozó akkor mentesülhet a felelősség alól, ha bizonyítja, hogy károkozása nem volt felróható. Ezzel szemben a szerződésszegéssel okozott kár esetén a Ptk. 6:142. §-a egy szinte objektivizált kimentési rendszert jelenít meg. Eszerint a károkozó három konjunktív feltétel esetén mentesülhet a kontraktuális felelősség alól. Vagyis akkor, ha bizonyítja, hogy a szerződésszegést ellenőrzési körén kívül eső, a szerződéskötés időpontjában előre nem látható körülmény okozta, és nem volt elvárható, hogy a körülményt elkerülje, vagy a kárt elhárítsa. A deliktuális felelősség esetén azonban, amennyiben a közvetett módon károsult franchise-átvevő sikerrel érvényesíti kártérítési igényét, a teljes kártérítés elve érvényesül. Ezzel szemben a kontraktuális felelősségnél csak az előrelátható károk, a következménykárok és az elmaradt haszon körében felmerülő károk megtérítése igényelhető, ha a szerződésszegés nem volt szándékos.⁴¹⁹

A közvetett módon károsult franchise-átvevő emellett kísérletet tehet a franchise-átadóval szemben kontraktuális alapon való fellépésre is kártérítési igényének érvényesítése céljából. Azonban Tókey Balázs álláspontja szerint az így közvetetten károsult franchise-átvevőknek „arra sincs kifejezett lehetőségük, hogy a termék vagy szolgáltatás goodwilljének sérelme miatt a jogbérletbe adóval szemben fellépjenek.”⁴²⁰ Ebben az esetben véleménye szerint bár lehetőségük van a szerződésszegéssel okozott kárra, mint jogalapra hivatkozva fellépni a jogbérletbe adóval szemben, azonban igényüket nem tudnák sikerrel érvényesíteni, mert a károkozás nem a jogbérletbe adó és közvetetten károsult jogbérletbe vevő között létrejött szerződés rendelkezéseinek megszegésével következett be. Mivel jelenleg még nincs ezzel kapcsolatban felmerülő bírósági gyakorlat, így csak bizonyos mérlegelésre érdemes szempontot kívánok felvetni némiképpen árnyalva ezen állásfoglalást.

Az egyik ilyen szempont, hogy a franchise-átadónak mint általánosságban a polgári jogviszonyok alanyának meg kell felelnie az elvárható magatartás elvének. Mivel azonban a hálózat bővítésekor hozott döntése befolyással bír a hálózat többi tagjára is, az adott helyzetben elvárható gondosság megfelelő mértéke véleményem szerint a franchise-átvevők

⁴¹⁷ TÓKEY (398. lj.) 292.

⁴¹⁸ Ptk. 6:519. § és ezt következő szabályai

⁴¹⁹ Lásd VÉKÁS–GÁRDOS (397. lj.) a Ptk. 6:142. §-hoz fűzött kommentárját

⁴²⁰ TÓKEY (398. lj.) 291.

hátrányosabb szerződési pozíciója miatt szigorúbb feltételek mellett, nagyobb odafigyelés tanúsításával valósul meg. A Ptk. jogbérleti szerződéssel kapcsolatos rendelkezései nem írnak elő olyan kötelezettséget a franchise-átadó számára, amely alapján tájékoztatnia kellene a franchise-átvevőket a hálózat bővítésével kapcsolatban, akik ez alapján tiltakozhatnának a bővítés ellen vagy felmondhatnák a szerződést abban az esetben, ha úgy ítélik meg, hogy a bővítés hátrányosan érintheti vállalkozási tevékenységüket: pl. a felvenni kívánt tag véleményük szerint nem felel meg a franchise rendszerrel szemben támasztható minőségi előírásoknak. Bár a Ptk. jelenlegi szabályozása nem zárja ki, hogy a felek szerződésükben határozzák meg a (szankciós) felmondási okokat, azonban véleményem szerint a jogbérletbe vevő nem tudná sikerrel a jogbérleti szerződésbe foglaltatni a franchise rendszer nemkívánt bővítése esetén felhívható felmondási jogát.

Mindezek mellett, még vizsgálható az a szempont is, hogy a jogbérletbe adó kiterjedt ellenőrzési jogosítványai alapján a károkozó jogbérletbe vevő a Ptk. 6:142. § alapján a jogbérletbe adó ellenőrzési körébe esik-e. Azonban a kommentár erre vonatkozó magyarázata szerint az ellenőrzési körön kívüliséget leginkább a vis maior esetek alapozzák meg, így minden olyan körülmény, amelyre a szerződő fél nem tud meghatározó befolyást gyakorolni.⁴²¹ Így az ellenőrzési kört ebben az esetben alternatív értelmezési keretek között kellene vizsgálni, tehát abból a szempontból, hogy a jogbérletbe adó ellenőrzési joga kiterjed-e a jogbérletbe vevő azon tevékenységére, amely a károkozást kiváltotta. Az ellenőrzési körön kívüliség ezen kiterjesztett keretek között való értelmezése azonban a jogalkotói szabályozás célkitűzéseire tekintettel vitatható. Az ellenőrzési kör fogalmának pozitív értelmezése alapján, a szerződő fél ellenőrzési körébe tartozik a szerződésszerű teljesítéshez vezető folyamat szervezése, alkalmazottak magatartása, de akár az áru fejlesztési hibája is.⁴²² Míg például a fejlesztési hiba bizonyos esetekben megalapozhatja a franchise-átadó felelősségét, azonban véleményem szerint a kiterjedt ellenőrzési jogok valójában a legtöbb esetben nem jelenítenek meg olyan mértékű kontrollt a jogbérletbe vevő felett, amely által annak tevékenysége ténylegesen a jogbérletbe adó ellenőrzési körébe tartozna.⁴²³ A Ptk. 6:380. § (3) bekezdése továbbá a szerződésbe foglaltaknak és az utasítások teljesítésének ellenőrzésére jogosítja fel a franchise-átadót, így ha az nem rendelkezik sem a szerződésben, sem utasítás formájában az alkalmazottak kvalitásairól, annak ellenőrzésének elmaradására nehezen lehetne kártérítési igényt alapítani. Erre ugyanis a Ptk. szűken való értelmezése alapján nem is lenne jogosult.

Sőt a közvetett módon károsult franchise-átvevő még egy, a franchise rendszerén kívül lévő harmadik személyhez képest is hátrányosabb helyzetben van, ha a rendelkezésére álló igényérvényesítési lehetőségek valódi tartalmára tekintünk. A hálózaton kívüli felelősség vizsgálata esetén is felmerülhet más franchise-átvevők felelőssége, illetve a német jogirodalomban ismert a franchise-átadó és a franchise-átvevők által létrejött franchise-hálózat felelőssége is.⁴²⁴ Ebben az esetben is azonban egyértelműen a franchise-átvevővel

⁴²¹ Lásd VÉKÁS–GÁRDOS (397. lj.) a Ptk. 6:142. §-hoz fűzött kommentár

⁴²² VÉKÁS–GÁRDOS (397. lj.) 1509.

⁴²³ Nehezen képzelhető el pl. egy világméretű franchise hálózat jogbérletbe adójáról, még akkor is, ha mester franchise rendszerben működik, hogy a világon lévő összes vállalkozása felett hasonló mértékben gyakorol ellenőrzési jogokat pl. rendszeres előre be nem jelentett próbavásárlással vagy az alkalmazottak kiválasztásában való részvétellel.

⁴²⁴ DARÁZS idézi: TEUBNER Gunther: *Verbund, Verband, Verkehr* (Zur Außenhaftung von Franchise-Systemen ZHR 154. 1990) 295.

szemben kívánna igényt érvényesíteni a károsult harmadik személy. Az elmélet szerint ilyenkor a károsult harmadik személy, amellet, hogy a károkozó franchise-átvevővel szemben tudja érvényesíteni kártérítési igényét deliktuális vagy kontraktuális alapon, attól függően, hogy van-e szerződéses kapcsolat a felek között, lehetősége lehet a hálózattal szemben is fellépni. Kérdéses azonban, hogy a károkozó franchise-átvevővel fennálló szerződéses jogviszony esetén ezt a szerződéses viszonyt a franchise hálózatra is kiterjesztetten értelmeznék-e, és ezáltal megnyílna-e a lehetőség szerződéses alapon is fellépni, vagy a károsult személy továbbra is csak deliktuális alapon érvényesíthetne-e igényt?

Természetesen valószínűsíthető, hogy harmadik személy kártérítési igényének sikeres érvényesítése esetén a franchise-átadó a franchise hálózaton belül a károkozó franchise-átvevővel 'elszámolna', rá hárítva a kártérítés kifizetését. Így a „franchise-átvevő külső felelőssége [át]transzformálódik belső felelősségi jogi problémává.”⁴²⁵ Ezen elméleti felvetés azonban annak ellenére, hogy sem a német bírói gyakorlatban, sem pedig a jogelméletben nem nyert támogatást,⁴²⁶ megmutatja, hogy a franchise rendszer felelősségi szabályozása továbbra is több kérdést hagy megválaszolatlanul. Ha a hálózati felelősségi modell alkalmazását elvetjük, a probléma továbbra is megoldásra vár, mivel a jelenlegi magyar szabályozásban a közvetetten károsult franchise-átvevő kontraktuális felelősségre alapozott igényérvényesítése valószínűleg nem lesz megalapozott, vagy nagymértékben függ majd attól, hogy a bíróság miként értelmezi az előzőekben felvetett elvárható magatartással, közvetítői viszonytal, illetve ellenőrzési körrel kapcsolatos rendelkezéseket a franchise-jogviszony vonatkozásában. A kérdés így az, hogy a károsult harmadik személy a jelenlegi szabályozás keretei között a fent említett lehetőségeken túl milyen más módon léphetne fel a jogbérletbe adóval szemben?

A külföldi jogirodalom és bírósági gyakorlat alapján a franchise-átvevő felelőssége bizonyos esetekben megállapítható a franchise-átvevő által harmadik személynek okozott kár esetén is.⁴²⁷ „A legtöbb esetben az ügynökökre (közvetítőkre) vonatkozó általános szabályok és az alkalmazott károkozásának szabályozása a felelősség forrása.”⁴²⁸ Az amerikai joggyakorlatban a bíróság a franchise-átadó felelősségéről való döntéskor először azt vizsgálja, hogy az átadó és az átvevő között fennáll-e az ügynök-megbízó viszony. Amennyiben igen, akkor abban az esetben felelős a franchise-átvevő, ha az átvevő alkalmazottnak minősül vagy olyan független ügynöknek, amelynek károkozó tevékenységét az átadó ellenőrizte vagy tevékenységét az utasítása alapján fejtette ki.⁴²⁹ A német jogban ezzel szemben jogszabály rendelkezik arról, hogy ha a harmadik személy vélelmezi, hogy a franchise-átvevő a franchise-átadó érdekében tevékenykedik és a franchise-átadó ezt tudja és

⁴²⁵ DARÁZS 2002 (416. lj.) 72.

⁴²⁶ DARÁZS 2002 (416. lj.) 72.

⁴²⁷ A common law rendszerű országok közül az Amerikai Egyesült Államok, Kanada és Ausztrália, a kontinentális jogrendszerű államok közül Olaszország, Spanyolország, Franciaország és Németország szolgálhat mintaként a más személy által okozott kárért való felelősség szabályainak franchise szerződésre vonatkozó alkalmazására. Lásd RUBENSTEIN Gregg (et al.): „Vicarious and other franchisor liability” *International Journal of Franchising Law* 2011/9. 3.

⁴²⁸ RUBENSTEIN (427. lj.) 4.

⁴²⁹ Viado v Domino's Pizza, LLC. 230. Ore. App. 540 (2009)

elfogadja, vagy bár nem tud róla, de tudnia kellene erről, akkor az átvevő az ügynökének tekinthető.⁴³⁰

A magyar szabályozásban a más személy által okozott kárért való felelősség szabályai közül az alkalmazott és a megbízott károkozásáért való felelősség szabályainak alkalmazása vethető fel, követve a külföldi értelmezési minták megoldásait. A franchise jogviszony bizonyos mértékű azonosságokat mutathat a munkaviszonyhoz és a tartós közvetítői szerződéshez.⁴³¹ Azt, hogy az egyes hasonlóságok alapján alkalmazhatók-e ezen szabályok a jogbérleti szerződésre, a bíróság jogértelmezése döntheti el. Azt a dilemmát, hogy a munkaviszonyból vagy a megbízási viszonyból levezetett analógia a megalapozottabb a franchise-átadó felelősségének megállapítására, a Ptk. 6:542. § (2) bekezdése oldja fel. Ez az utalószabály ugyanis ugyanazt a jogkövetkezményt fűzi mindkét jogviszonyban felmerülő más személy általi károkozáshoz, így a károsult kárigénye érvényesíthető lesz az alkalmazóval/megbízóval szemben, és ha a bíróság az alkalmazás mellett dönt, akkor a franchise-átadóval szemben is.

IV. A magyar szabályozás lehetséges korrekciós útjai

Az utóbbi évek szabályozási tendenciájában változást jelent, hogy az európai országok szerződési jogában megjelentek, a magyar megoldástól eltérő, úgynevezett franchise specifikus szabályozási modellek⁴³² is. Ez magába foglalhat a szerződéskötést megelőző információszolgáltatási kötelezettséget szabályozó rendelkezéseket (pl. Svédország és Belgium), regisztrációs eljárás előírását (pl. Litvánia és Spanyolország) illetve a franchise szerződés kötelező tartalmának jogszabály általi meghatározását is (pl. Olaszország és Románia). Jelen tanulmánynak nem célja az egyes modellek teljes mértékű átvétele melletti állásfoglalás, csupán az egyes adaptációs lehetőségeket kívánja szám venni. Azonban minden egyes európai minta sajátja, hogy az eltérés engedő szabályok helyett egyre inkább a kógens szabályok bevezetése mellett foglal állást.

Amennyiben a magyar szabályozásra tekintünk abból a célból, hogy megvizsgáljuk, hogyan illeszthetnénk a jelenlegi rendszerbe specifikus szabályokat, először röviden az adaptációs lehetőségeket érdemes számba venni. Az információátadás szabályozásának négy lehetséges módja van. A mostani szabályozáshoz legközelebb álló megoldás a Ptk. rendelkezéseinek bővítése. A Ptk. 6:62. § rendelkezik a felek együttműködési és tájékoztatási kötelezettségéről. Ezen általános részi szabályokat lehetne kiegészítő és különös szabályokkal bővíteni, amelyeket a jogbérleti szerződésre vonatkozóan további rendelkezések között kellene elhelyezni. Ezekkel részletesen lehetne szabályozni a franchise-átadó tájékoztatási és információmegosztási kötelezettségét, kibontva ezzel az általános részben található

⁴³⁰ Bürgerliches Gesetzbuch 242. §; 164. §

⁴³¹ Ilyen eset például az ingatlanközvetítő franchise által alkalmazott vagy közvetítői jogviszonyban tevékenykedő ingatlanügynök. A franchise jogviszony tartós jellegű jogviszony, így a közvetítői típusú szerződések között a tartós közvetítői szerződéssel mutatja a legtöbb hasonlóságot, amelyre a Ptk. 6:292. §-a alapján a megbízási szerződés szabályai alkalmazandók. Az alternatív megközelítések jelentőségével egy külön fejezetben foglalkozom részletesen.

⁴³² ABELL Mark: *The Law and Regulation of Franchising in EU* (Cheltenham: Elgar Intellectual Property Law and Practice 2013) 40.

kötelezettségeket. Ez a megoldás megfeleltethető például a belga szabályozással,⁴³³ ahol a Gazdasági Kódexbe emelve találhatóak hasonló rendelkezések, azzal a különbséggel, hogy ott a kereskedelmi szerződések fogalomértelmezése útján alkalmazandók a rendelkezések a franchise szerződésre. Ez a megoldás itthon is alkalmazható lehet, amennyiben a jogalkotó össze kívánja gyűjteni az olyan szerződéseket, amelyek esetén a franchise szerződéshez hasonlóan szükséges lehet az információszolgáltatás részletes szabályozása. Ezt azonban nemcsak utaló szabállyal teheti meg, hanem külön törvényben is rendelkezhet mindezekről.

Amennyiben tehát azt a megoldást választja a jogalkotó, hogy külön törvényt hoz, amelyben eljárási kógens szabályokkal⁴³⁴ rendezi az információszolgáltatást, akkor egyes technikai szempontokat is figyelembe vesz. Kódex szintű szabályozás esetén a kódexnek meg kell felelnie a stabilitás követelményének, szemben a gyakori módosítások által nyújtható flexibilitással, amely azonban alapvető sajátossága a technikai jellegű szabályoknak.⁴³⁵ Azonban az információszolgáltatás vonatkozásában látható, hogy a szabályok részletezők és technikai jellegűek, amely forma nem feltétlenül egyeztethető össze egy kódex szintű szabályozással. Abban a tekintetben, hogy a jogalkotó külön franchise szerződésre vonatkozóan alkot-e jogszabályt, mint ahogyan ezt Svédországban láthatjuk,⁴³⁶ vagy több szerződés vonatkozásában külön törvényt alkot és teszi a franchise szerződésre alkalmazandóvá, véleményem szerint nem csak jogtechnikai kérdés. Ebben az esetben arra a kérdésre kell a jogalkotónak választ adni, hogy milyen olyan speciális karakterrel rendelkezik a franchise szerződés, amely indokoltá teheti a külön törvényben való eljárási kógens szabályozást.

Ezen túl azonban felmerül a kérdés, hogy nem teszi-e töredezetté a szabályozást az, hogy bár a jogalkotó a szerződéskötést megelőző szabályokat részletesen szabályozza, azonban a szerződés tartalmát a felek továbbra is diszpozitív szabályok mentén tudják alakítani. Erre ellentétként szolgálhat az a megközelítés, hogy az információhiány kezelése egyensúlyozhatja annyira a franchise-átvevő helyzetét, hogy képes legyen informált helyzetben racionális döntést hozni. Azonban láthatjuk, hogy a franchise-aszimmetriának csak egy eleme az információs aszimmetria, még ha az igen meghatározó is. Valamint az is látható, hogy a szerződési aszimmetriát, amely a felek szerződéses viszonyára vonatkozóan áll fenn, továbbra sem kezeli a szabályozás. A magyar szabályozásban is felmerülő dilemmák mutatják, hogy a diszpozitív szabályozás számos aggályt vet fel és több esetben erősíti a fennálló aszimmetriát. Véleményem szerint így nemcsak az egységesség miatt lenne indokolt az önálló törvény létrehozása, amely az olasz szabályozáshoz⁴³⁷ hasonlóan mind tartalmi, mind eljárási kógens szabályokat egyaránt tartalmaz, hanem azért is, mert fontos jogpolitikai

⁴³³ CLEVENBERGH Olivier (et al.): „Belgium” in ABELL Mark (szerk.): *The Franchise Law Review* (London: Law Business Research Ltd. 2020) 211.

⁴³⁴ A kógens szabályoknak tartalmi és eljárási típusát különböztetjük meg. Részletesen lásd: MENYHÁRD Attila – MIKE Károly – SZALAI Ákos: „A tiltás hatástalansága. Kógens szabályok a szerződési jogban” *Századvég* 2006/11. 6.

⁴³⁵ „Véleményem szerint alapvető érdek fűződik a Ptk. stabilitásához, ezért csak nagyon kivételes esetben helyes a Ptk.-hoz hozzányúltni, azon régi jogelv alapján, hogy egy esetleg rossz rendelkezés fennmaradása is jobb, mint az állandóan változó jogszabály.” lásd: SÁRKÖZY Tamás: A régi, az új és a jövő az új magyar Ptk.-ban. In GÁRDOS-OROSZ Fruzsina – MENYHÁRD Attila (szerk.): *Az Új polgári törvénykönyv első öt éve* (Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet 2019) 42.

⁴³⁶ Sw: lag (1915:218) om avtal och andra rättshandlingar på förmögenhetsrättens område

⁴³⁷ Legge 6 maggio 2004, n. 129 Norme per la disciplina dell'affiliazione commerciale

célkitűzés az aszimmetrikus viszony ellensúlyozása, amely leginkább kógens szabályok által valósítható meg.

Alternatívaként merülhet fel az önálló franchise törvény megalkotása helyett a Ptk. jogbérleti szerződésre vonatkozó rendelkezéseinek a módosítása is. Ez a megközelítés azonban nem tud az átfogó szabályozás igényével megoldást nyújtani, mivel az ilyen módosítás csak a felismert hiátusokra reagál és a felmerült értelmezési nehézségeket oldja fel. Amennyiben mégsem kívánjuk elvetni ezt a lehetőséget, az első korrekcióra szoruló esetet az veti fel, hogy az információszolgáltatásra vonatkozó eljárási kógens szabályok ellenére sem lehetünk teljesen biztosak abban, hogy a jogbérletbe vevő eleget tud tenni figyelmeztetési kötelezettségének, mivel a hasonló szabályozási megoldásokkal szemben, mint amelyet a megbízási vagy a vállalkozási szerződésnél is láthattunk, a jogbérletbe vevővel szemben nem támaszthatók hasonló professzionális követelmények, így a figyelmeztetés elvárása is megkérdőjelezhető. Így a jogbérleti szerződés utasításra és ellenőrzésre vonatkozó része, a Ptk. 6:380. § a következőképpen módosítandó:

- 2) Ha a jogbérletbe adó célszerűtlen vagy szakszerűtlen utasítást ad, erre a jogbérletbe vevő köteles őt figyelmeztetni. *Nem terheli felelősség a jogbérletbe vevőt a figyelmeztetési kötelezettségének elmulasztása miatt, ha a célszerűtlen vagy szakszerűtlen utasítás felismerését a jogbérletbe adó tájékoztatási kötelezettségének elmulasztása okozta. A szerződés ettől eltérő rendelkezése semmis.* Ha a jogbérletbe adó a figyelmeztetés ellenére fenntartja az utasítását, a jogbérletbe vevő köteles az utasítást teljesíteni; az utasítás teljesítéséből eredő kárért a jogbérletbe adó felel.
- 3) A jogbérletbe vevő köteles megtagadni az utasítás teljesítését, ha annak végrehajtása jogszabály vagy hatósági határozat megsértéséhez vezetne, vagy veszélyeztetné mások személyét vagy vagyonát.
- 4) A jogbérletbe adó jogosult a szerződésben és az utasításaiban foglaltak teljesítését ellenőrizni.

A jogbérletbe vevőt a Ptk. 6:142. §-a alapján kártérítési kötelezettség terheli figyelmeztetési kötelezettségének elmulasztása miatt. Amennyiben a jogbérletbe adó elmulasztja tájékoztatási kötelezettségét, a jogbérletbe vevő hasonlóképpen kérheti a szerződésszegéssel okozott kár megtérítését a Ptk. 6:62. § (3) bekezdésének figyelembevételével. Amennyiben a bíróság úgy határoz, hogy a tájékoztatás elmulasztása lényeges körülmény tekintetében történt és ez okozta a jogbérletbe vevő figyelmeztetésének elmaradását, a jogbérletbe vevő kérheti a felelősség alóli mentesülését is arra hivatkozva, hogy a tájékoztatás elmaradása miatt nem volt elvárható, hogy a kárt elhárítsa. A mentesüléshez azonban meg kell felelnie az ellenőrzési körön kívüliségnek és az előre nem láthatóság követelményének is. Ebben az esetben azonban felmerül a kérdés, hogy a bíróság mihez viszonyítva vizsgálja majd az ellenőrzési kört.

Általánosságban az ellenőrzési körön kívüliség esetei közé olyan körülmények tartoznak, amelyekre a fél nem tud meghatározó befolyást gyakorolni, amelyek általában vis maior események. A célszerűtlen és szakszerűtlen utasítások észlelésre és a figyelmeztetésadás egyértelműen a jogbérletbe adó ellenőrzési körébe tartozik. Azonban most annak vizsgálata a kérdés, hogy a jogbérletbe vevő részére adott tájékoztatás megfelelőségének megítélése is ebbe a körbe tartozik-e. A bírósági gyakorlat szerint az ellenőrzési körön kívüli esetek közé az információhiányos, vagy sokkal inkább a nem megfelelő informáltság főszabály szerint nem tartozik bele. Annak eldöntéséhez, hogy ez a körülmény is kívül esik-e a jogbérletbe vevő

ellenőrzési körén, a bíróságnak azt kell tehát megvizsgálnia, hogy a jogbérletbe vevő ellenőrzési köre kiterjed-e arra, hogy a jogbérletbe adó tájékoztatását abból a szempontból vizsgálja, hogy kellőképpen informatív-e ahhoz, hogy észlelni tudja az adott utasítás célszerűtlen vagy szakszerűtlen voltát.

A jelenlegi szabályozás mellett a jogbérletbe vevő felelősség alóli mentesülése kimentési megközelítéssel lehetséges. Annak eldöntése azonban, hogy a szerződésszegés generálklauzulája alapján is mentesülhet-e a felelősség alól láthatóan több értelmezési kérdést is felvet. Mivel a szerződésszegés jogkövetkezményei kizárhatók a Ptk. 6:152. § keretei között,⁴³⁸ a javasolt kógens rendelkezések beiktatásával a jogbérletbe vevő felelősségének vizsgálata fel sem merülhet, így gátat lehet szabni a jogbérletbe adó igényérvényesítési törekvéseinek is. A felek között felmerülő jogviták (választott)bíróság előtt való rendezésének elkerülése pedig kiemelten fontos, mivel a jogbérletbe adó javára billenő aszimmetrikus helyzet miatt a jogbérletbe vevő igényérvényesítési lehetőségei korlátozottabbak, így pernyerési esélyei is kisebbek.⁴³⁹

Mindezek mellett a Ptk. 6:381. §-ának kibővítése is indokolt lehet olyan szankciós felmondási okok meghatározásával, amelyek esetén klaudikálóan kógens szabály zárja ki a jogbérletbe vevő hátrányára való eltérést. Ez szabadon bővíthető, nyitott felsorolás, amelynek a következőket kellene szükségszerűen tartalmaznia a polgári jogi társasági szerződésnél is található rendkívüli felmondás⁴⁴⁰ szabályozásának mintájára:

6:381. § (3) A szerződés fontos okból rendkívüli felmondással is megszüntethető. A jogbérletbe vevő ezen jogának kizárása semmis.

6:381. § (4) Fontos oknak minősül különösen, ha a jogbérletbe adó figyelmeztetés ellenére fenntartja a célszerűtlen vagy szakszerűtlen utasítást és emiatt a felek további együttműködése ellehetetlenül, vagy ha a jogbérletbe adó a hálózatot a jogbérletbe vevő tájékoztatása nélkül, vagy a jogbérletbe vevő a bővítésről szóló tájékoztatásától számított harminc napon belül közölt ellentétes véleménye ellenére bővíti. Amennyiben a jogbérletbe vevő a tájékoztatástól számított harminc napon belül ellentétes véleményét nem közli, úgy kell tekinteni, hogy véleményezési jogával nem kíván élni.

További relatív kógens szabályozás⁴⁴¹ lehet indokolt a Ptk. 6:378. § alkalmazásában felmerülő minőségi követelmények meghatározásánál. Ebben az esetben egyoldalúan kógens szabályok alkalmazásával lehetne rendelkezni arról, hogy a jogbérletbe vevőnek milyen minőségi követelményeknek kell megfelelnie a beszerzés során. A klaudikálóan kógens szabályokkal pedig a minőségi követelmények megszegésének szankcionálása szorítható korlátok közé. Így a jogbérletbe vevőt nem éri amiatt hátrány, ha az adott helyzetben általában elvárható magatartás tanúsítása mellett sem volt képes biztosítani az alapanyagok és a termékek előírt minőségét. A rendelkezést a következők szerint lehetne kibővíteni:

⁴³⁸ VÉKÁS Lajos: *Szerződési jog. Általános rész* (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó 2016) 256.

⁴³⁹ TAJTI (359. lj.) 69.

⁴⁴⁰ Lásd: 6:510. § A polgári jogi társasági szerződésben és a jogbérleti szerződésben közös, hogy a felek közös célok megvalósítására törekszenek, amelyért folyó jövőbeli együttműködést a viszonyuk megromlása megnehezíti vagy akár meg is hiúsíthatja.

⁴⁴¹ JÓJÁRT Eszter: „Diszpozitivitás a régi és az új Polgári Törvénykönyvben elméleti alapvetés” *Magyar jog.* 2014/12. 681.

6:378. § [Ellátási kötelezettség]

(1) Ha a jogbérletbe vevő az értékesítendő terméket vagy a termék előállításához szükséges alapanyagot a jogbérletbe adótól vagy a jogbérlete adó által meghatározott személytől köteles beszerezni, és a jogbérletbe adó a jogbérletbe vevő megrendelését nem teljesíti, a jogbérletbe vevő jogosult a jogbérletbe adó által előírt minőségi követelményeknek megfelelő terméket vagy alapanyagot máshonnan beszerezni.

(2) Semmis a jogbérleti szerződés azon rendelkezése, amely kimondja a jogbérletbe vevő felelősségét a nem megfelelő minőségű termék vagy alapanyag máshonnan való beszerzése esetén, amennyiben a jogbérletbe adó által meghatározott minőségű termék vagy alapanyag beszerzésére a jogbérletbe vevő önhibáján kívül nem volt lehetséges, vagy ennek a feltételnek való megfelelés aránytalan terhet rótt volna a jogbérletbe vevőre.

A tartalmi kógens szabályok beiktatása, ahogyan ez már említésre került, csak átmeneti megoldást képes nyújtani az átfogó szabályozás megszületéséig, ezt erősíti több jogirodalmi, a tartalmi kógens szabályokkal szembeni ellenvetés is. „A gyengébb felet védő, úgynevezett büntető diszpozitív szabályok (penalty default rules) és az eljárás kógens szabályozása együttesen jobb eredményre vezethetnek, míg a tartalmi szabályozás szükségtelenül korlátozza a szerződési szabadságot. A büntető diszpozitív szabályok lényege, hogy olyan megoldásokat tartalmazzanak, amelyek az informált (erősebb) fél számára hátrányosak. Ugyanakkor, amennyiben az informált fél az eltérést javasolja, akkor ezzel a másik felet kellő információval látja el.”⁴⁴² Ezen nézőpontok elsősorban a kógens szabályok bevezetése helyett generálklauzulák alkalmazását javasolják, mivel „[...] a generálklauzulák, amelyek nem expliciten megfogalmazott passzusokat zárnak ki, hanem bizonyos elveket fogalmazzanak meg – alkalmazásukat a bíróságra bízva – lényegesen hatásosabban előzhetik meg a nem kívánt szerződések létrejöttét, és teljesülését.”⁴⁴³

Hasonlóan ehhez, a generálklauzulák általi szabályozás mellett érvel Vékás Lajos, amikor kiemeli, hogy „külön kategóriát képeznek a szabályozás jellege szempontjából az általános szerződési feltételekkel kötött szerződések, amikor is – a szerződéskötés sajátossága, a szerződés tartalmának egyoldalú meghatározottsága miatt – a nem fogyasztói szerződések is speciális rendelkezéseket kívánnak, ha nem is feltétlenül kógens norma formájában”.⁴⁴⁴ Itt pontosan azt az esetet emeli ki, amikor az előnyösebb helyzetben lévő fél szerződéses erőfölényét a másik fél hátrányára meg nem engedett módon használja fel, és a bíróság kógens rendelkezések hiányában nem tud a gyengébb fél számára védelmet nyújtani. Azonban még ebben az esetben is rendelkezésre állnak a szerződések általános részében található vagy a Ptk. Bevezető rendelkezései között olyan generálklauzulák, amelyek felhívásával és értelmezésével védelmet tud biztosítani a gyengébb szerződő partnernek.⁴⁴⁵

A tartalmi kógens szabályok bevezetése helyett akár ez a megoldás is alkalmas lehet egyes rendezetlen kérdések feloldására,⁴⁴⁶ azonban ehhez szükség van a Bevezető rendelkezéseken

⁴⁴² MENYHÁRD–MIKEI–SZALAI: (434. lj.) 9.

⁴⁴³ MENYHÁRD–MIKEI–SZALAI: (434. lj.) 44.

⁴⁴⁴ VÉKÁS–GÁRDOS (397. lj.) 387.

⁴⁴⁵ VÉKÁS–GÁRDOS (397. lj.) 387.

⁴⁴⁶ Az alkalmazásának sikeressége azonban nagymértékben függ a bírói értelmezéstől, amely így a jog felpuhulásához is vezethet. „A klauzula próbáját a mérlegelés korrektsége és az ítélkezési gyakorlat lehető

és a szerződési jog általános részében található generálklausulákon túl specifikusan a jogbérleti szerződés vonatkozásában is generálklausulát alkotni. Ennek az oka az, hogy a jelenlegi generálklausulák nem oldják fel a már ismertetett szabályozási ellentmondásokat és nem ellensúlyozzák kellőképpen a franchise aszimmetriát. Ebben a kérdésben azonban azt is figyelembe kell venni, hogy a jogbérleti szerződés újonnan nevesített szerződéstípus, így a kezdeti években nem fogalmazható meg elvárásként, hogy a jogviszony tartalmát a csekély számú bírósági döntés bontsa ki.⁴⁴⁷ A jogalkotó azonban segítheti a szerződéstípus megértését a generálklausula megalkotásával és az ahhoz fűzött indokolással is, amelyet a jogszabály céljának meghatározásánál figyelembe kell venni, így az indokolás hatni tud a bíróság jogértelmezésére is.⁴⁴⁸

Ez a megoldás a Ptk. 6:376. § kibővítésével valósulhatna meg a következő módon:

(3) *A felek a jogbérleti szerződésből eredő jogaik gyakorlása és kötelezettségeik teljesítése során a különös együttműködés és fokozott jóhiszeműség követelményének megfelelően kötelesek eljárni.*

Ezen rendelkezés beiktatását támasztja alá, hogy a jogirodalom szerint a franchise szerződés *uberrimae fidei contractus*, azaz különös együttműködést és fokozott jóhiszeműséget igénylő szerződés, amely körbe eredetileg a biztosítási szerződés, a társaságok létrehozására irányuló létesítő okiratok, valamint a kezesség intézménye tartozott.⁴⁴⁹ A német bírói gyakorlat emellett különös jóhiszeműségi követelményeket támaszt a franchise jogviszonyban részt vevő felekkel szemben, így jogalkalmazási mintát is találhatunk a követelmény alkalmazására.⁴⁵⁰ A hazai joggyakorlat is kimunkálhat hasonló speciális alapelveket a jóhiszeműség és tisztesség követelménye, valamint a felek együttműködési kötelezettség magasabb szintű érvényesülése érdekében a jogbérleti szerződésre vonatkozóan. Azonban, ahogyan ez az organikus fejlődési minták kapcsán kifejtésre került, a magyar bíróság gyakorlata, a hazai jogirodalom és a nemzeti franchise szövetség tevékenysége nem gyakorol meghatározó befolyást a jogbérleti szerződés szabályozási környezetére.

Ebben a körben azonban megjegyzendő, hogy a felek egyenlőtlen szerződési pozíciója miatt a franchise szerződés esetében leginkább a franchise átadóval szemben fogalmaz meg magatartási követelményeket az *uberrimae fidei szerződések* közé sorolás.⁴⁵¹ Így az is a rendelkezés szükségességét mutatja, hogy a jogalkotó ezáltal a felek tájékoztatási kötelezettsége tekintetében is magasabb megfeleléségi követelményt támasztana a jogbérletbe adóval szemben, így a generálklausula akár még önmagában is alkalmas lenne a felek közötti információs aszimmetria mérséklésére. Amíg a jelenlegi szabályozásban a jogbérletbe adó

egységessége jelenti.” VÉKÁS Lajos: „A szerződési szabadság alkotmányos korlátai” *Jogtudományi Közlöny* 1999/2. 58.

⁴⁴⁷ A bírósági gyakorlat által kimunkált alapelvek megalkotását a választottbírói kikötések gyakorisága is gátolja.

⁴⁴⁸ Magyarország Alaptörvénye 28. cikk

⁴⁴⁹ JACK BEATSON – Andrew BURROWS – John CARTWRIGHT: *Anson's Law of Contract* (Oxford: Oxford University Press 2010) 334.

⁴⁵⁰ A jóhiszeműség és tisztesség követelményének franchise szerződésre gyakorolt hatásáról a német jogban lásd bővebben: Mark ABELL – Victoria HOBBS: „The duty of good faith in franchise agreements – a comparative study of the civil and common law approaches in the EU” *International Journal of Franchising Law* 2013/11. 1–4.

széleskörű utasítási jogának érvényesülését segíti a jogbérletbe vevő utasításoknak való engedelmisségi kötelezettsége, addig a fokozott együttműködés előírása a jogbérletbe adó kötelezettségeinek ellátására vonatkozóan szigorítja a megfelelőségi mércét. Ezáltal pedig a célszerűtlen vagy szakszerűtlen utasítások figyelmeztetés ellenére való fenntartásának lehetősége is megkérdőjelezhetővé válik, mivel ez a rendelkezés felmenti a jogbérletbe adót a különös együttműködés alól, ezzel szemben nem biztosít az így esetlegesen ellehetetlenülő együttműködés esetére a jogbérletbe vevő számára felmondási lehetőséget. Így felmerülhet a kérdés, hogy a jogbérletbe adó utasításfenntartása összhangban van-e a felek fokozott együttműködését előíró magatartási szabállyal.

Amennyiben a bíróság szerint a Ptk. 6:380. § (2) bekezdésébe foglalt figyelmeztetés ellenére való utasításteljesítési kötelezettség megszegése igazolható a jogbérletbe adó különös együttműködési kötelezettségének megszegésével, a jogbérletbe adó utasítási jogát korlátozó eszköznek tekinthetjük a generálklauzula beiktatását. Azonban a jogbérletbe vevő, az utasítás nemteljesítésével okozott kár megtérítése alól a fokozott jóhiszeműségnek való megfeleléssel kaphat csak kimentést. Ezáltal lehetségesnek mutatkozik, ahogyan a német bírói gyakorlatban is kiemelt szerepet játszik a jóhiszeműség vizsgálata a felek jogviszonyában, hogy a kontraktuális felelősség kimentési okainak vizsgálatán túl a bíróságnak különös figyelmet kellene fordítani a felek fokozott jóhiszeműsége követelményének való megfelelésére is a felelősség alóli mentesüléshez. Mindezen lehetőségek azonban csak elvi jelleggel merülnek fel, a generálklauzula bevezetésének eredményességét a bírói gyakorlat mutathatja meg, amely azonban a jogbérleti szerződés esetén jelenleg nem kimunkált, legalábbis nem megismerhető a választottbírói kikötések általános alkalmazása miatt.

Zárszó és kitekintés – avagy a kógens szabályozáson túli lehetőségek

A dolgozat első alapkérdése az volt, hogy a franchise szerződés jelenlegi szabályozása megerősíti, vagy sokkal inkább kiegyensúlyozza a franchise jogviszony alanyainak aszimmetrikus szerződési pozícióját. Az aszimmetrikus pozíció bár számos más szerződés, sőt bizonyos tekintetben minden szerződés sajátja, azonban az a legnyilvánvalóbb formában a franchise szerződésben testesül meg. Ahogyan az előzőekben bemutatásra került, az aszimmetrikus pozíció nagymértékben meghatározza a felek szerződési viszonyát, már a szerződéskötést megelőző tárgyalásoktól kezdve, akár még a szerződéskötést követően is. Ezen aszimmetrikus viszony kiegyensúlyozására a jog képes lehet azáltal, hogy bár több esetben maga ruházza fel a jogbérletbe adót kiterjedt jogosítványokkal, mégis figyelembe véve a jogbérletbe vevő hátrányos szerződési pozícióját ezen jogosítványokkal szemben bizonyos garanciális rendelkezéseket vezet be a jogbérletbe vevő védelmére, szerződési pozíciójának megerősítésére.

A dolgozatban bemutatásra került a Ptk.-ból merített példákon keresztül, hogy a jogviszony egyensúlytalanságát a jelenlegi szabályozás több helyen felerősíti a jogalkotó keretjellegű szabályozási célkitűzései és a kódex szerződési jogának diszpozitív szabályai által. Így, bizonyos esetekben, a szabályozási hiátus, illetve rendelkezések eltérést engedő volta az információs és erőfölényben lévő jogbérletbe adó helyzetét erősíti, azzal, hogy a felek szabad megegyezésére bízza e keretek kitöltését. Véleményem szerint a dolgozatban is ismertetett

rendeletek esetében, szükség van kógens rendeletek bevezetésére. Emellett pedig felvethető a franchise szerződés szabályozásának különös kártérítési szabályokkal való bővítése is a belső és külső felelősségi viszonyok átláthatóbb rendezése céljából.

A dolgozatnak a másodlagos kérdése volt annak vizsgálata is, hogy szükség van-e Magyarországon a franchise szerződés kógens rendeletekre épülő specifikus szabályozására? A kógens szabályozás bevezetése az aszimmetrikus paternalizmus modelljének megoldási javaslata a kiegyensúlyozatlan szerződési viszonyok feloldására.⁴⁵² Ezen modell szerint „kógens szabályozás akkor indokolt, ha a nyertesek, vagyis akik a tiltás nélkül a maguk számára (hosszú távon) káros szerződéseket kötnének, bizonyosan többet nyernek, mint amennyit azok vesztenek, akik emiatt nem tudnak megkötni kölcsönösen előnyös megállapodásokat.”⁴⁵³ A kógens szabályozás bevezetése tehát minden esetben annak a mérlegelését kívánja, hogy a franchise-átvevők helyzete nagyobb mértékben válna-e kiegyensúlyozottabbá, mint amilyen mértékben a franchise-átadók jogai korlátozás alá esnének? Vagy más megközelítésben, ha a szabályozás jelentős mértékű kedvezményeket adna a franchise-átvevőknek, a nagyobb franchise-átadók ugyanolyan készséggel bővítenék hálózatukat hazánkban is?

Ezekre a kérdésekre a válasz nem adható meg egyszerű igennel vagy nemmel, a kérdések eldöntendő jellegének ellenére sem. A további vizsgálatok az abban való állásfoglalást segítenék elő, hogy a szabályozás a külföldi minták alapján csak a szerződéskötés egyes, a gyakorlatban leginkább problémát okozó területére terjedjen-e ki, a franchise rendszer működési defektusaira reagálva eseti korrekciót alkalmazva a szabályozásban, vagy a jogalkotó törekedjen a minél szélesebb körű és részletesebb szabályok megalkotására? Az adaptáció kérdése továbbá újra mérlegre tehető abban az értelemben, hogy a magyar jogalkotásnak a szabályozás korrekciója során az egyes mintaadó államok szabályozását kellene-e áttekinteni, vagy sokkal inkább az unió jogegységesítő mechanizmusai felé kellene fordulnia?

⁴⁵² Colin CAMERER (et al.): „Regulation for Conservatives: Behavioral Economics and Case for „asymmetric paternalism” *University of Pennsylvania Law Review* 2007/151. 1219.

⁴⁵³ BARTUS Gábor – SZALAI Ákos: *Környezet, jog, gazdaságtan – Környezetpolitikai eszközök, környezetgazdaságtani modellek és joggazdaságtani magyarázatok* (Budapest: Pázmány Press 2014) 175.

Morauszki Rita:

Meddig véd a kógencia?

avagy a franchise szerződés (európai) szabályozási modelljeinek kritikája

I. A franchise-specifikus szabályozás elégtelenségéről

A Polgári Törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény⁴⁵⁴ önálló szerződéstípusként jogbérleti szerződés néven nevesíti a franchise szerződést. A Ptk. jogbérleti szerződésre vonatkozó néhány rendelkezése diszpozitív normákból álló, mintaadó jellegű szabály. A szabályozással szemben több kritikai megjegyzés is olvasható a jogirodalomban. Az elemzésem szempontjából az az ellenvetés emelendő ki, hogy az eltérést engedő normákon alapuló szabályozás nem ellensúlyozza, sőt több esetben erősíti a felek között lévő aszimmetrikus viszonyt. A franchise szerződés esetén a felek között lévő kiegyenlítetlenség különböző aspektusai által létrehozott egyensúlytalanságot együttesen nevezzük franchise-aszimmetriának.⁴⁵⁵ A jogbérletbe adó javára billenő egyenlőtlenségmegnyilvánul a tanácsadókhöz való hozzáférhetőség, a költségek-nyereségek-kockázatok elosztása, a szakértelem és tapasztalat, az informáltság, a szabályozás, az igényérvényesítés és a szerződéskötés területén is.⁴⁵⁶

Az utóbbi években egyes európai államok követve az amerikai mintát, szektorspecifikus, kógens szabályokra épülő szabályozási modelleket alakítottak ki a franchise jogviszony aszimmetrikus jogviszonyának ellensúlyozására. Jelen tanulmányban a franchise-specifikus szabályozás jellemzőit ismertetve kívánom bemutatni az európai államokban előforduló modelleket, illetve osztályozni azokat. Ehhez azonban elsődlegesen meg kell vizsgálni a diszpozitív és a kógens normák alkalmazásának jogpolitikai indokait, azok érvényesülésének jelentőségét.

A tanulmány azonban túlmutat a magyar szabályozás korrekciós lehetőségének bemutatásán és a specifikus szabályozás elégtelenségét kívánja megvizsgálni. Az elégtelenség ebben a vonatkozásban egyszerre jelenti a specifikus szabályozás franchise jogviszonyra gyakorolt csekély mértékű befolyásoló erejét és a megvalósításának széttöredezettségét, amelyet az eltérő modellek alkalmazása okoz. Így a magyar szabályozás átalakításának kérdése túlmutat egy másik állam szabályozási megoldásának átvételén, a megfelelő jogi környezet kialakítása során ugyanis nem hagyhatók figyelmen kívül az Európai Unió vonatkozó jelentései sem.

II. A szabályozási modellek a kógencia szolgálatában

A magyar szabályozásban a jogbérleti szerződés szabályai és a szerződésekre általánosságban alkalmazandó szabályok diszpozitív normákra épülnek, amellyel szembe állítható a franchise-specifikus szabályozás, amelyet a kógens normák egyre nagyobb mértékű alkalmazása jellemez. Ebben a fejezetben a diszpozitív szabályozás kialakításának indokait kívánom

⁴⁵⁴ Továbbiakban: Ptk.

⁴⁵⁵ TAJTI Tibor: „A jogbérleti (franchise) szerződés Janus-arcú aszimmetriája” *Állam- és Jogtudomány* 2018/3. 52.

⁴⁵⁶ Jenny BUCHAN: *Franchisees as consumers. Benchmarks, Perspectives and Consequences* (New York: Springer Science and Business Media 2013) 85.

először röviden összefoglalni. Ezután a diszpozitív szabályokhoz képest kívánok rátérni a kógens szabályok alkalmazásának, lehetséges előnyeinek és típusainak ismertetésére. A kógens és diszpozitív szabályok alkalmazásának absztrakt vizsgálata segít a célkitűzésükre fókuszált elemzésben. Ezen szakasz megírásakor arra kerestem a választ, hogy a kógens szabályok bevezetése alkalmas eszköz lehet-e a franchise aszimmetria mérséklésére, és amennyiben igen, milyen típusban és mely területeken lehet indokolt a bevezetésük?

II.1. Diszpozitív szabályozás alkalmazásának jelentősége

A vizsgálat kiindulópontja a szerződési jogban általános szabályként érvényesülő szerződési szabadság, amelynek elsődleges garanciája a szabályozásban a diszpozitivitás. „A szerződési szabadság közismerten három fő elemből tevődik össze; a szerződéskötési elhatározás szabadság(ából), a szerződő partner megválasztásának szabadság[ából] és a szerződési tartalom alakításának szabadság[ából] [...]”⁴⁵⁷ A felek tehát nincsenek kötve a törvény rendelkezéseivel az egymás közötti jogviszonyukban, így harmadik személyek vonatkozásában sem, egyező akarattal az egyébként alkalmazandó szerződési/kötelmi jogi rendelkezésektől eltérhetnek, azokat további jogokkal egészíthetik ki, vagy akár szűkíthetik. „(A diszpozitivitás) [...] voltaképpen a tartalomszabadság elvének törvényi kifejeződése a szerződési szabadságon belül, a diszpozitivitás engedő, hézagpótló és felhatalmazó funkciójának hangsúlyozásával.”⁴⁵⁸ A felek azonban nem térhetnek el a definíciós szabályoktól, valamint nem változtathatják meg az egyes jogintézmények funkcióját.

A diszpozitív szabályok alkalmazása a felek privátautonómiáját erősíti. A szerződési jogban érvényesülő privátautonómia alapjára feleknek joga van arra, hogy szabad akarattal alakítsák ki az egymás közötti polgári jogi jogviszonyaikat. Joggazdaságtani nézőpontból ez annyit tesz, hogy a felek csökkentik tranzakciós költségeiket azzal, hogy megállapodnak a szerződés rendelkezéseiben, amely megegyezéseggyüttal saját hatékonyságukat is növeli.⁴⁵⁹ Ez a szabad megállapodás pedig a legtöbbször össztársadalmi szinten is optimálisvégeredményhez vezet, mivel ezáltal az anyagi javak a lehető legjobban hasznosulnak, maga a piac koncentrálna azokat a legjobban hasznosuló helyre.⁴⁶⁰ Tranzakciós költséget okozhat ebben a kontextusban „egy kölcsönösen előnyös együttműködést megakadályozó”⁴⁶¹ bármely körülmény. „A szerződési szabadság hatékonysági felfogása tehát a jogrendszerrel szemben két, egy pozitív és egy negatív követelményt fogalmaz meg: a negatív szerint nem szabad akadályoznia a hatékonyságot javító, kölcsönösen előnyös tranzakciókat, a pozitív szerint pedig elő kell segítenie azokat.”⁴⁶²

A szerződéses rendelkezéseket, amelyek a szerződés részét képezik, a felek egyező akarattal hozzák meg és vállalják ezen megegyezés során született megállapodás kockázatait, magukra

⁴⁵⁷ VÉKÁS Lajos: „A diszpozitív szabályozás elve és az elv kérdőjelei a gyakorlatban” *Magyar jog* 2018/7-8. 386.

⁴⁵⁸ JÓJÁRT Eszter: „Diszpozitivitás a régi és az új Polgári Törvénykönyvben elméleti alapvetés” *Magyar jog* 2014/12. 673.

⁴⁵⁹ COASE: *The firm, the market and the law* (London: The University of Chicago Press 1988) 95–157.

⁴⁶⁰ SZALAI Ákos: *A magyar szerződési jog gazdasági elemzése* (Budapest: L'Harmattan 2013) 37.

⁴⁶¹ ALLEN W. DOUGLA: Transaction Costs. In Boudewijn BOUCKAERT – Gerrit DE GEEST (szerk.): *Encyclopedia of Law and Economics* (Cheltenham: Edward Elgar 2000) 906.

⁴⁶² SZALAI Ákos: „Az új Ptk. tervezetének szerződéses szabályai – Joggazdaságtani elemzés” *Pázmány Law Working Papers* 2012/3. 3.

nézve a hátrányos jogkövetkezményeit. Ideális esetben, amikor a felek ugyanolyan vagy közel hasonló erőfölénnyel rendelkeznek, amely azt is jelenti, hogy a magukra nézve hátrányos rendelkezéseket, többletkötelezettség vállalásokat, a szerződés más rendelkezéseinek elfogadása során számukra előnyös feltételekkel képesek ellensúlyozni. Ezt történhet a másik fél „valamely jog[ának] korlátozásával vagy számára kötelezettség előírásával.”⁴⁶³ A hazai szabályozásban a Ptk. 6:59. § (1) bekezdése jeleníti meg a szerződéskötés elhatározásának szabadságát, vagyis azt, hogy a felek szabadon köthetnek szerződéseket, valamint a szerződő partner megválasztásának szabadságát, úgy, hogy kimondja, hogy a felek szabadon választhatják meg a másik szerződő partnert. A Ptk. 6:59. § (2) bekezdése kifejti a felek szerződési tartalom alakítására vonatkozó szabadságát, mivel kimondja, hogy a felek szabadon állapíthatják meg a szerződés tartalmát. Ebben a bekezdésben található a szerződésekre vonatkozó általános alapelvet is, vagyis azt, hogy a szerződéseknek a felek jogaira és kötelezettségeire vonatkozó szabályaitól egyező akarattal eltérhetnek, ha a Ptk. az eltérést nem tiltja.

Diszpozitív szabályozás mellett lehetséges továbbá, hogy „[...] törvény, vagy törvény felhatalmazása alapján alacsonyabb jogforrási szintű jogszabály az új Ptk. szabályaitól eltérhet, speciális szabályt, így az új Ptk. diszpozitív rendelkezését megszorító kógens rendelkezést is megfogalmazhat.”⁴⁶⁴ Így az eltérés lehetőségének kizárása a jogalkotó számára is adott. Ez összhangban van a Ptk. 6:60. § (1) bekezdésével, amely szerint, ha jogszabály a szerződés valamely tartalmi elemét kötelezően meghatározza, a szerződés a jogszabály által előírt tartalommal jön létre. Amennyiben egy pillanatra visszatekintünk az előzőekben ismertetett külföldi mintákra, a franchise szerződés önálló törvényben való szabályozási mintában a szerződések általános szabályait felülírják a franchise törvényben meghatározott kötelező tartalmi elemek, így az ilyen típusú megoldás beilleszthető lenne akár a magyar szabályozásba is.

Jogalkotói oldalról a diszpozitív szabályozás indoka lehet a felek szerződési szabadságának tiszteletben tartása és a mögötte rejlő gazdasági előnyök figyelembevétele mellett, hogy nehéz egységes szabályozás alá vonni a mindennapokban tömegesen előforduló szerződések összességét, így akár az a helyzet is előállhat, hogy olyan szerződési rendelkezéseket tiltanának meg, amelyek tiltását semmi sem indokolja.⁴⁶⁵ Atipikus élethelyzetekre modellezett diszpozitív rendelkezések azonban hézgapótló funkciót tölthetnek be abban az esetben, ha a felek nem rendelkeznek az adott kérdéssel.⁴⁶⁶ Külön szerződéses rendelkezések alkotása azonban jelentős erőbefektetést jelenthet, minden egyes rendelkezést külön megszövegezni, megtárgyalni, egyező akarattal elfogadni a felek jelentős erőforrásigényét jelenti. Abban az esetben tudnak azonban a felek egy ilyen rendelkezésre támaszkodni, ha az „mindkét fél érdekét kölcsönösen és kiegyensúlyozottan figyelembe veszi.”⁴⁶⁷

Ezt által tudja megtenni a jogalkotó, hogy a kockázatokat arra a félre telepíti, akinek kevesebb többletköltséggel jár azok viselése. A költségcsökkentés azáltal valósulhat meg, ha a fél

⁴⁶³ JÓJÁRT (458. lj.) 674.

⁴⁶⁴ JÓJÁRT (458. lj.) 675.

⁴⁶⁵ VÉKÁS (457. lj.) 2018. 384.

⁴⁶⁶ GROSSCHMID Béni: *Magánjogi előadások. Jogszabálytan* (Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. 1905) 937–938.

⁴⁶⁷ VÉKÁS (457. lj.) 2018. 384.

ismerhette, előre láthatta vagy a másikhöz képest kisebb költséggel előzhetne volna meg, vagy biztosíthatna volna magát a kockázat megvalósulása esetére.⁴⁶⁸ A franchise-átadó sokféleképpen megnyilvánuló előnyösebb helyzetére tekintve láthatjuk, hogy a diszpozitív szabályozás nagymértékben kedvez a számára. Lehetősége van a kockázatviselés egy részét a hátrányosabb helyzetben lévő átvevőre telepíteni. A diszpozitív normáktól való eltérés a franchise-átadónak az első szerződés megszerkesztése után már nem igényli további erőforrás befektetését, mivel ezt követően ugyanazokat az általános szerződési feltételeket fogadják a későbbi átvevők. Az átvevőknek alkalmazkodniuk kell a szerződés „nemtárgyalható természetéhez”⁴⁶⁹ és a nemszerződés szabadságát tudhatják csak biztosan magukénak. A jogbérletbe vevő érdekei háttérbe szorulnak, a szerződés egyensúlytalansága visszatükrözi a franchise rendszer kiegyensúlyozatlanságát.

Mindezzel szemben a jogalkotó képes kiegyensúlyozni a felek szerződéses viszonyát, amennyiben ez jogpolitikai célkitűzései között szerepel. Ezt, tekintve a franchise-specifikus szabályozásokat, legtöbbször kógens szabályok beiktatásával éri el. A következő fejezetben azt kívánom megvizsgálni, hogy mely esetekben és milyen típusú kógens szabályok alkalmazásával dönthet úgy a jogalkotó, hogy megtiltja az eltérést. Ezt követően a franchise-specifikus szabályozási eszközöket áttekintve kívánom bemutatni, milyen módszerekkel lehet a kógens rendelkezéseket beiktatni a meglévő szabályozásba.

II.2. Kógens szabályozás alkalmazásának jelentősége

„A tartalomszabadság főszabályának korlátját – azaz a kivételt a főszabály alól – a nem diszpozitív rendelkezések adják. A nem diszpozitív rendelkezéseket a jogirodalom többnyire kógens, esetleg imperatív rendelkezésként jelöli.”⁴⁷⁰ Amennyiben tehát a norma rendelkező része kényszerítő, azaz kógens, az nem enged eltérést a diszpozícióba foglalt magatartástól, még a felek egyező akarata esetén sem.⁴⁷¹ Lábady Tamás szerint a kógens és a diszpozitív rendelkezések közötti különbség a normák által kifejezett eltérő joghatásokban fejeződik ki. Diszpozitív normák esetén a joghatás akkor teljeseedik, „ha a felek rendelkező hatalma nem fejezett ki a joghatásra nézve eltérő akaratot”.⁴⁷² Ezzel szemben kógensnek tekinthető az a norma, amely esetén „a joghatás valamely tényállás beálltához kényszerítőleg hozzá van kötve, tekintet nélkül arra, hogy a joghatásban érdekelt személy e hatást akarja-e vagy sem.”⁴⁷³

Ennek ellentmond az a megközelítés,⁴⁷⁴ amely szerint a felek eltérhetnek a kógens rendelkezésektől jogviszonyuk alakítása során, azonban az ilyen, normaszöveggel ellentétes tartalmúrendelkezések nem lesznek bíróság által kikényszeríthetők. A joghatás kiváltása így függővé tehető a felek akaratától, mivel a kógens normától eltérő semmis kikötés is képes

⁴⁶⁸ SZALAI (460. l.j.) 2013. 53.

⁴⁶⁹ „non-negotiable nature of franchise agreement” vö.: BUCHAN (456. l.j.) 81.; 103.

⁴⁷⁰ JÓJÁRT (458. l.j.) 673.

⁴⁷¹ EÖRSI Gyula – VILÁGHY Miklós: *Magyar polgári jog I.* (Budapest: Tankönyvkiadó 1962) 71–74.

⁴⁷² LÁBADY Tamás: *A magyar magánjog (polgári jog) általános része* (Budapest–Pécs: Dialóg-Campus 2002) 199.

⁴⁷³ LÁBADY (472. l.j.) 200.

⁴⁷⁴ Az elmélet részletes kifejtését lásd: MENYHÁRD Attila – MIKE Károly – SZALAI Ákos: „A tiltás hatástalansága. Kógens szabályok a szerződési jogban” *Száadvég* 2006/11. 6.

lehet joghatás kiváltására, amennyiben a felek akaratából teljesebbé megy. Azzal ugyanis, hogy a normaszöveg tilalmaz valamit, az a lehetőség nem válik megvalósíthatatlanná, csak kikényszeríthetlenné. A kikényszerítés megíúsulásához azonban az kell, hogy valamelyik fél az igényét bíróság előtt kívánja érvényesíteni és kérje a másik fél bíróság által való kötelezését. Emellett abban az esetben sem kényszeríthető ki a kógens rendelkezésbe ütközö szerződési kikötés, ha a szerződés (kikötés) semmisségével kapcsolatos peres eljárást indít az, akinek ehhez jogi érdeke fűződik vagy az eljárás megindítására a törvény feljogosítja. Mindezekkel szemben mégis lehetséges, hogy a bíróság ki fogja kényszeríteni a rendelkezést, mivel annak megfogalmazása miatt nem egyértelmű a kógens szabályba való ütközés.

Abban az esetben, ha nem a norma joghatás kiváltására való korlátozottságában, hanem a norma érvényesülésében vizsgáljuk a különbséget, „kógens az a szabály, amely a hipotézis megvalósulása esetén mindig, kötelezően, kategorikus jelleggel érvényesül, míg diszpozitív az a szabály, amelynek érvényessége a hipotézis megvalósulása esetén mellözhető: a diszpozitív szabály az adott, konkrét esetben tehát csak akkor érvényesül, ha a hipotézis szerinti tényállás alanyai eltérően nem rendelkeztek.”⁴⁷⁵ Ez azonban csak nézőpontbeli különbséget jelent, az eredmények tekintetében ugyanoda vezet, mivel az egyik megközelítés szerint azt vizsgáljuk, hogy az adott normától el lehet-e térni (engedő funkció), még a másik oldal azt állítja, hogy a norma akkor diszpozitív, ha csak akkor képezi a szerződés részét, ha arról a felek nem rendelkeztek (hézagpótló funkció).⁴⁷⁶

A Ptk. szabályozásában a kógens rendelkezések érvényesülése úgy biztosított, hogy a kógens norma maga rendelkezik az attól való eltérés semmisségéről. Ezen túlmenően, mint ahogyan már említésre került, nem térhetnek el a felek olyan szabályoktól, amelyek nem a felek kötelezettségét vagy jogosultságát rendezik, a nem egymás közötti jogviszonyuk, vagyis harmadik személyeket érintő rendelkezésektől, a definíciós szabályoktól, az egyes jogintézmények fogalmi és joghatásbeli lényegét meghatározó szabályoktól. Azonban a tekintetben, hogy ezek kógens normák vagy sokkal inkább az eltérést nem engedő normák egy, a kógenstől eltérő fajtája, vagyis imperatív normák, eltérő vélekedéseket olvashatunk a magyar jogirodalomban.⁴⁷⁷ A Ptk. jogbérleti szerződésre vonatkozó rendelkezései nem tartalmazzak kógens szabályokat, azoktól a felek egymás között jogaik és kötelezettségeik tekintetében eltérhetnek. Itt azonban szükséges megemlíteni, hogy a szerződési jogban általánosságban megfigyelhető a diszpozitív rendelkezések „ragadós” természete, vagyis, hogy a felek sokszor annak ellenére sem térnek el a Ptk. diszpozitív rendelkezéseitől, hogy azt megtehetnék.⁴⁷⁸ Ezzel szemben a szabályozás mintaadó jellege és a már ismertett

⁴⁷⁵ PESCHKA Vilmos: „A jogi norma parancsoló, tiltó és engedélyező diszpozíciójának problémái” *Állam és Jogtudomány* 1974/1. 72–73.

⁴⁷⁶ JÓJÁRT (458. lj.) 678.

⁴⁷⁷ Eltérők a nézetek a tekintetben, hogy mit nevezhetünk imperatív normának. A nemzetközi magánjog fogalmi rendszerében imperatívnek azon normák tekinthetők, amelyek a külföldi elemet is tartalmazó jogviszonyokban a fórum (eljáró bíróság) jogrendjének általános alapértékeit, elveit, intézményeit, közrendjét hivatottak megvédeni. Ezekben az esetekben azonban az eltérés tilalma nem csak a feleket érinti, vö.: OSZTOVITS András: „A kötelek közös szabályai” in OSZTOVITS András (szerk.): *A Polgári Törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény és a kapcsolódó jogszabályok nagykommentárja. III. kötet, Hatodik Könyv – Kötelmi jog, Első-Harmadik Rész* (Budapest: Opten 2014) 27–28. és MÁDL Ferenc – VÉKÁS Lajos: *Nemzetközi magánjog és nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga*, Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó 2018) 174–176.

⁴⁷⁸ MENYHÁRD–MIKE–SZALAI (474. lj.) 4.

jogpolitikai célkitűzések is azt mutatják, hogy a felek élnek az eltérés lehetőségével, a jogalkotónak pedig nem volt célja a felek ebben való korlátozása.

Amennyiben a kérdést jogalkotói oldalról vizsgáljuk, kógens szabályok alkalmazása joggazdasági szempontok figyelembevételével, négy esetben lehet indokolt. Abban az esetben, ha a jogviszony harmadik felet is érint, ha a felek között információs aszimmetria van, ha az egyik félnek korlátozott a racionalitása, vagy ha az egyik fél erőfölényben van.⁴⁷⁹ Amennyiben a franchise szerződésre vetítve vizsgáljuk meg ezeket a kritériumokat, láthatjuk, hogy bár egy feltétel jelenléte is megalapozhatná a kógens szabályozás indokoltságát, azonban jelen helyzetben az összes fennáll. A franchise rendszerbe való belépés, valamint az abban való tevékenység hatással van nemcsak a franchise-átadó és átvevő jogviszonyára, hanem a franchise hálózat egészére, tehát a többi franchise-átvevőre is. Ebben az esetben elég csak megemlíteni a Ptk. jóhírnév megóvására vonatkozó rendelkezéseit⁴⁸⁰ vagy a közvetetten károsult franchise-átvevő kérdését.⁴⁸¹ Ezek mellett a felek között lévő információs aszimmetria és a franchise-átadó erőfölénye is egy-egy jelentős aspektusa a franchise-aszimmetriának.

A franchise-átvevő korlátozott racionalitásának kérdése kapcsán a jogirodalomban egyértelműen felvetik, hogy a szerződés megkötése során a franchise-átvevő érdekei korlátozottan érvényesülnek. Ennek oka, amellett, hogy a franchise-átadó szövegezi a szerződést, amelynek tartalma nagyrészt általános szerződési feltételekből áll, az, hogy a franchise-átadó az egyetlen, aki tudja, hogyan lehet jövedelmezővé tenni a franchise rendszer működését. Emiatt az átvevő érdekei nemcsak, hogy háttérbe szorulnak, hanem sokszor ő maga sem tudja, hogy milyen érvényesítésre szoruló érdekei lehetnek a szerződés megkötésekor.⁴⁸² A jogalkotó vélelmezi továbbá, hogy a franchise-átvevő az átadó által közzétett információk alapján képes racionális döntést hozni, és ez a képzet a szabályozót is 'elrettenti' a beavatkozástól,⁴⁸³ azonban mivel a jogi átvilágítás sokszor nem elég alapos, a franchise-átvevő csak úgy vélekedik, hogy képes a racionális döntéshozatalra.

A kógens szabályok szabályozási tárgyát vizsgálva két típust különböztethetünk meg.⁴⁸⁴ Az első, a tartalmi kógens szabályok, amelyek értelmében bizonyos szerződési rendelkezések ütköznek tilalomba. Ilyen például a szándékosan okozott, továbbá emberi életet, testi épséget vagy egészséget megkárosító szerződésszegésért való felelősséget korlátozó vagy kizáró szerződési kikötés semmissége.⁴⁸⁵ A másik eset pedig az eljárási kógens szabályok, amelyek egyes magatartási szabályokat határoznak meg, amelyeket a szerződéskötés előtt, illetve szerződés fennállása alatt egymással és a kívülállással szemben kötelesek a felek tanúsítani. Ez

⁴⁷⁹ SZALAI (460. l.j.) 2013. 41.

⁴⁸⁰ A Ptk. 6:379. § szerint a felek kötelesek a hálózat, a termékek és a szolgáltatások jóhírnevét megóvni. Nem csak kizárólag a szerződő feleket.

⁴⁸¹ A franchise-átvevő felelősségének kérdése abban az esetben, amikor károkozó tevékenysége egy másik franchise-átvevőre is kihatással van.

⁴⁸² "The assumption that the weaker party to the contract, the franchisee, will act in their own interests, is incorrect. Not having, usually, bought a franchise before, a franchisee does not know what its own interests are." lásd: BUCHAN (456. l.j.) 72.

⁴⁸³ "The erroneous belief that franchisees are able to conduct adequate due diligence and that somehow this ability is adequate protection for them is a strong deterrent to more regulatory intervention." lásd: BUCHAN (456. l.j.) 184.

⁴⁸⁴ Az elhatárolás teljes mértékben támaszkodik MENYHÁRD–MIKE–SZALAI (474. l.j.) 7.

⁴⁸⁵ Lásd Ptk. 6:152. §

utóbbira tipikus példa a szerződés megkötését megelőző információátadásra vonatkozó szabályozás. Fontos megjegyezni, hogy az eljárási kógens szabályok a szerződés megkötését követően a szerződés részét képezik majd, ezáltal tartalmi kógens szabályokká válnak, hatásuk pedig abban nyilvánul meg, hogy ha a szerződéskötés [vagy a szerződés teljesítése] során nem tartják be ezeket a követelményeket, a bíróság úgy fogja tekinteni, hogy a felek nem jelentették ki egymással egyetértésben, hogy a vonatkozó diszpozitív szabály alól ki akarnak szerződni.”⁴⁸⁶

Az előzőekben ismertetett felosztáson belül, a kógens szabályok típusait vizsgálva megkülönböztethetünk teljes és részleges (relatív) kógenciát.⁴⁸⁷ Teljes kógencia esetén az eltérés egyik fél irányában sem, semmilyen mértékben és semmilyen esetben sem lehetséges. A relatív kógens rendelkezés három típusát különíthetjük el.⁴⁸⁸ Az első eset a klauzálókógencia, amikor annak a félnek a javára lehet csak eltérni, amelyik a jogviszonyban a gyengébb, azaz hátrányosabb helyzetben van a másikhoz képest. A második esetben az egyoldalúan kógens szabályok esetén felső vagy alsó határ alkalmazásával korlátozza az eltérés lehetőségét. A harmadik csoportban pedig absztrakt esetben nem lehet meghatározni, hogy a norma engedi-e az eltérést, így az eltérés lehetősége konkrét esetekben vizsgálható csak.⁴⁸⁹

II.3. A franchise-specifikus szabályozás (európai) mintái

A magyar szabályozásban a jogbérleti szerződésre vonatkozó rövid rendelkezések, amelyeket a szerződési jog diszpozitív szabályai egészítenek ki, nem a teljeskörű szabályozás igényével születtek meg, sokkal inkább egyfajta útkijelölőként szolgálnak a felek számára. Ezzel szemben az utóbbi évek szabályozási tendenciájában változást jelent, hogy az európai országok szerződési jogában megjelentek a magyar megoldástól eltérő, úgynevezett franchise specifikus szabályozási modellek⁴⁹⁰ is. A franchise-specifikus szabályozás kógens szabályokra épülő rendszer, amelyben a modellválasztástól függően változatos eszközökkel kívánják ellensúlyozni a franchise-aszimmetriát. Ennek az az oka, hogy bár a jogirodalom ismeri a partnerségi franchise rendszer⁴⁹¹ fogalmát, azonban a gyakorlat az alárendelt kapcsolatok kialakítását mutatja, így ezáltal a felek nem töreksenek a kiegyensúlyozott szerződési feltételek kialakítására.

⁴⁸⁶ MENYHÁRD–MIKE–SZALAI (474. lj.) 7.

⁴⁸⁷ Ami relatív kógens, az a másik oldalról relatív diszpozitív. Bár egyes szerzők szerint csak a diszpozitivitásból kiindulva lehet megközelíteni a kógenciát, ennek ellenére a könnyebb megérthetőség végett a következő részben a kógens nézőpontból kívánom megközelíteni a relativitást.

⁴⁸⁸ A leírás az alábbi felosztást ismerteti: JÓJÁRT (458. lj.) 681.

⁴⁸⁹ Erre lehet példa a Ptk. 6:131.§ alkalmazása, amely fogyasztó és vállalkozás közötti szerződésben tiltja a pénztartozás idő előtti teljesítését kizáró kikötést. Így a pénztartozás idő előtti teljesítése, akár ugyanezen felek között is, más esetben kizárható.

⁴⁹⁰ ABELL, Mark: *The Law and Regulation of Franchising in EU* (Cheltenham: Elgar Intellectual Property Law and Practice 2013) 40.

⁴⁹¹ „The counter-point to Subordination Franchising is so-called ‘Partnership Franchising’, [...] in ‘Partnership Franchising’ there is more of an economic balance between the franchisor and its franchisees. ‘Co-ordination Franchising’ is characterised as a uniform exchange agreement between the franchisor and its franchisees who are considered equal partners.” lásd: ABELL, Mark (490. lj.) 2013. 51.

A franchise-aszimmetriának köszönhetően a franchise-átadó erőfölényben van, amelyet nem kíván önkéntes módon ellensúlyozni, a franchise-átvevő pedig nincs olyan alkuképes pozícióban, amellyel jelentős mértékben befolyást tudna gyakorolni a franchise szerződés tartalmára. Ebbe az eltolódásba kíván a szabályozás oly módon beleszólni, hogy eltérést nem, vagy csak a gyengébb fél irányába engedő szabályokat vezet be. Ez magába foglalhat a szerződéskötést megelőző információszolgáltatási kötelezettséget szabályozó rendelkezéseket (pl. Svédország és Belgium), regisztrációs eljárás előírását (pl. Litvánia és Spanyolország), illetve a franchise szerződés kötelező tartalmának jogszabály általi meghatározását is (pl. Olaszország⁴⁹² és Románia).⁴⁹³

Bár jelen fejezetnek az a célja, hogy figyelemmel az előzőekben említett dilemmákra rövid betekintést nyújtson a franchise szerződésre vonatkozó szabályozás európai modelljeibe, azonban mivel a hazai és a külföldi irodalom egyaránt az Amerikai Egyesült Államokat tartja a franchise rendszer, és így a franchise szerződés szabályozása szülőállamának, így a szabályozási modellek kialakulásában szükséges röviden megemlíteni az amerikai szabályozás kezdeteit, amely egyfajta kiindulópontként szolgált. Az első franchise törvény 1971-ben lépett hatályba Kaliforniában (California Franchise Investment Law), amely törvény megalkotásának szükségességét a franchise-átvevő és az együttműködő nem megfelelő információszolgáltatása indokolta. A szabályozás célja így a teljeskörű és mindenre kiterjedő információátadás a franchise-átadó és a franchise-átvevő kapcsolatára vonatkozóan, a szerződés részleteire és a jogbérletbe adó előzetes üzleti tevékenységére kiterjedően.⁴⁹⁴ A szabályozás által így a franchise átvevő minden szükséges információt megkap az „intelligens” döntés meghozatalához a felajánlott franchise rendszerbe való belépéshez, védelmet biztosít a franchise-átadó ígéreteinek be nem teljesülése esetén, valamint segít az átvevőnek jobban megérteni a felek között létrejövő szerződéses viszonyt.⁴⁹⁵

A franchise-specifikusszabályozás emellett magába foglal egyfajta regisztrációs eljárást is, amely részeként az ajánlattevőnek tájékoztatót kell a hatóság számára benyújtani.⁴⁹⁶ Ezzel párhuzamosan szövetségi szinten is megkezdődött a szabályozás,⁴⁹⁷ amelynek elsődleges indoka a gyakorta felmerülő panaszok voltak a franchise-átadó vétkes magatartása miatt, amelynek nagymértékű teret engedett a felek között fennálló információs egyensúlytalanság.⁴⁹⁸ A kezdeti ellenállás után, köszönhetően a franchise szövetségek előzetes információfeltáró tevékenységet támogató elköteleződésének az információ

⁴⁹² Legge 6 maggio 2004, n. 129 Norme per la disciplinadell'affiliazionecommerciale (továbbiakban: Legge 129/2004) lásd: www.unidroit.org/guide-franchise-2nd-national-info/131-instruments/franchising/guide/guide-2edition/national-information-2nd-franchise/country/280-italy-legislation-and-regulations-relevant-to-franchising

⁴⁹³ Az egyes országok szabályozásának rövid összefoglalóját lásd: Mark ABELL (szerk.): *The Franchise Law Review* (London: Law Business Research Ltd. 2020)

⁴⁹⁴ “[...] the California legislature decided that personsinvesting in franchised businesses needed protection because Californian franchisees have suffered substantial losses where the franchisor or hisrepresentative has not provided full and complete information regarding the franchisor-franchisee relation ship, the details of the contract between franchisor and franchisee, and the prior business experience of the franchisor.” Martin MENDELSON: *The GuidetoFranchising* (Egyesült Királyság: CengageLearning EMEA 2004) 316.

⁴⁹⁵ MENDELSON (494. lj.) 316.

⁴⁹⁶ „offeringprospectus” vagy „disclosuredocument” lásd: MENDELSON (494. lj.) 317.

⁴⁹⁷ USA Federal Trade Commission (FTC)

⁴⁹⁸ “largenumber of complaintsincolcedfradulentconduct and serios informationalim balance between prospective franchisees and their franchisors” MENDELSON (494. lj.) 318.

szolgáltatás hatósági ellenőrzési rendszere meghonosodott, amely így a franchise rendszernek kedvező vállalászási környezet sarokkövévé vált.⁴⁹⁹

Az alábbiakban az európai államokban megjelenő franchise szerződésre vonatkozó szabályozási módok csoportosítását kívánom bemutatni, amelyekben fellelhetők az amerikai modell által alkalmazott szabályozási eszközök is. Ezen modellek lineárisan leírhatók azáltal, hogy a skála két végén a teljes kógencia és a teljes diszpozitivitás szerepel akként, hogy ezen végpontok teljeskörű elérése nem lehetséges, azonban azokat megközelítőleg elhelyezhetők az egyes modellek. Így a leginkább kógensnek tekinthető szabályozási mód a franchise szerződés vonatkozásában, egy önálló kódex megalkotása lehet, amely legkevesbé engedi érvényesülni a felek privátautonómiáját. Olaszországban a franchise törvény kifejezett részletességgel szabályozza a felek információs közzétételi kötelezettségét a szerződéses tárgyalások alatt a szerződéskötést megelőzően.⁵⁰⁰ Emellett taxatív felsorolást tartalmaz a szerződés kötelező tartalmi elemeire vonatkozóan, így a törvény 4. cikkének (3) bekezdése alapján a franchise szerződésnek tartalmaznia kell: a franchise rendszerbe való belépéshez szükséges befektetés vagy lehetséges egyéb ráfordítás összegét, amelyet a belépni kívánó vállalkozásnak a tevékenység megkezdéséig fenn kell tartania, a belépési díj várható mértékét, a területi kizárólagosság korlátait, az átadó által közzétenni kívánt know-how specifikálását, az azért fizetendő hozzájárulás mértékét, a nyújtani kívánt szolgáltatás meghatározását beleértve a marketing tevékenységet, a külső megjelenést és a képzéseket, valamint a szerződés megújításának, megszüntetésének és lehetséges átruházásának feltételeit. Emellett az olasz szabályozásban megjelenik az előzetesen kizárólag külföldön működő franchise-átadókra vonatkozó rendeleti szintű szabályalkotás is.⁵⁰¹ Ez a miniszteri rendelet a szerződéskötést megelőző időszakra vonatkozóan speciális technikai szabályokat foglal magába kifejezetten a külföldi franchise-átadókra modellezve.

Ezt követi az a szabályozási modell, amelyben a franchise szerződés Polgári Törvénykönyvben való szabályozása mellett, külön törvény rendelkezik a szerződéskötést megelőző információátadásról. Ebben a modellben találunk példát olyan szabályozásra, mint például Svédországban, ahol kifejezetten a franchise szerződésre vonatkozó információátadás szabályozására alkottak törvényt.⁵⁰² Ezzel szemben Belgiumban bár a Polgári Törvénykönyvben szabályozzák a franchise szerződést, azonban külön törvényben rendelkeztek a felek közötti információszolgáltatásokról. Ezt a jogszabályt a Gazdasági Kódex X. fejezetének 2. szakaszába integrálták. Ezen rendelkezések nem utalnak közvetlenül a franchise szerződésre, mivel a szabályok a kereskedelmi partnerségi megállapodásokra alkalmazandók, azonban a franchise szerződést vitán felül ebbe a kategóriába sorolja a joggyakorlat.⁵⁰³

A rendelkezések értelmében a franchise-átadó a szerződéstervezetet és az információszolgáltatás keretében közzéteendő dokumentumokat kell, hogy megossza a leendő

⁴⁹⁹ „thecornerstone of a positive business climateforfranchising” in IFA Code of Ethics, Preface. lásd: www.franchise.org/about-us/mission-statement-vision-code-of-ethics

⁵⁰⁰ Articolo 4 della Legge 129/2004

⁵⁰¹ Decreto 2 settembre 2005 n. 204 Regolamentorecaentorme per la disciplinadell'affiliazionecommerciale di cui all'articolo 4, Comma 2, della Legge 6 Maggio 2004, n. 129

⁵⁰² Sw: lag (1915:218) omavtaloch andra rättshandlingarpåförmöngenhetsrättensområde

⁵⁰³ Olivier CLEVENBERGH (et al.): „Belgium” in ABELL (493. lj.) 2020. 211.

átvevővel. Ez egy úgynevezett „cooling-off” periódus harminc napig tart, amely idő alatt dönthet az átvevő a szerződés megkötéséről, mialatt nincs elköteleződve az átadó felé, kizárólag titoktartási nyilatkozatot kell tennie. A szerződéskötést megelőző dokumentumok tartalmazzák a főbb szerződési kötelezettségvállalásokat a megszegésükhöz fűződő jogkövetkezményekkel, a versenytilalmi megállapodást, a szerződés meghosszabbítását stb. A második csoportba pedig az információszolgáltatáshoz szükséges dokumentumok tartoznak a franchise hálózat történetére, tapasztalataira, kiterjesztési kilátásokra vonatkozóan és a közvetett bevételekre is kitérve.

Ezen szabályozási típus után következnek az „organikus modellek”. Ezek sajátja, hogy a jogszabályi szintű szabályozás helyett vagy hiányában nagymértékben érvényesülnek az összefoglalóan puha eszközöknek nevezett szabályozók. Az egyik ilyen minta a német szabályozási modell, amelyben a BGB franchise szerződésre irányadó szabályai, illetve a HGB-ben megtalálható specifikus szabályok mellett nagymértékben figyelembe veszi az általános magánjogi elveket,⁵⁰⁴ a bírósági döntéseket és a franchise szövetség etikai normáit, értelmezési iránymutatásait. A másik lehetséges megközelítése az organikus szabályozásnak a szabályozás hiánya. Erre példa a francia szabályozás, amelyben a törvénykönyvek nem nevesítik a franchise szerződést önálló szerződéstípusként, bár a szerződésekre vonatkozó általános szabályok ugyanúgy alkalmazandók rá. Ennek legfőbb oka egy miniszteri felszólalás szerint „a franchise rendszerek dinamikus és kialakult jellegzetességei meggyengítésének elkerülése.”⁵⁰⁵ A francia szabályozásban találunk a szerződéskötést megelőző információátadásra vonatkozó szabályokat,⁵⁰⁶ illetve a felmondásra és versenytilalmi megállapodásra vonatkozó⁵⁰⁷ rendelkezéseket is, amelyek bár nem specifikusan a franchise szerződésre vonatkoznak, azonban kiterjesztő jogértelmezés által a franchise jogviszonyra is alkalmazandók. Mindezek mellett a bíróságoknak és a jogirodalomnak is jelentős szerepe van az értelmezési kérdések vonatkozásában.⁵⁰⁸

Az inkább diszpozitív szabályozás felé tolódva helyezhető el a franchise szerződés Kereskedelmi Kódexben való szabályozása, amelyben külön rendelkezéseket helyeznek el a szerződéskötést megelőző információátadásra vonatkozóan. A kereskedelmi szerződések ilyen módon való szabályozása lehetővé teszi a specifikus, a kereskedelmi és üzleti élet résztvevőire szabott rendelkezések alkalmazását. Azonban a kereskedelmi szokások és a felek közötti szokások kötelező jelleggel való figyelembevétele miatt a kereskedelmi szerződések szabályozását többségében eltérést engedő szabályok alkotják.

Napjaink szabályozási tendenciái azt mutatják, hogy megindult „a magánjog kommercializálódás[a], amelynek másik oldala az általános magánjogba recipiált kereskedelmi jogi szabályok sajátos kereskedelmi jogi jellegének megszűnése, vagyis generálódása.”⁵⁰⁹ A

⁵⁰⁴ Például a magyar jogban is ismert jóhiszeműség és tisztesség elvének érvényesítéséhez kifejezetten nagy elvárásokat fűz lásd.: „heavyexpectations of goodfaith”In: ABELL (493. l.j.) 2020. 255.

⁵⁰⁵ 8419-es számú miniszteri felszólalás, JO Débats, 1986. 5032.

⁵⁰⁶ Art. L330-3, R330-1 Code de Commerce

⁵⁰⁷ Utóbbi kettőnél lásd: la loi n° 2015-990 du 6 août 2015 pour la croissance, l’activité et l’égalité des chances économiques az ún. Macron-törvényt

⁵⁰⁸ A franchise definícióját is a bíróság és a jogirodalom alakította ki. lásd: iclg.com/practice-areas/franchise-laws-and-regulations/france

⁵⁰⁹ FÖLDI András (et al.): *Összehasonlító jogtörténet* (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó Budapest 2018) 565.

magyar polgári jogi szabályozás is a monista elvet követi,⁵¹⁰ így „a Ptk. átfogja mind az üzleti világ, vagyis a vagyoni forgalom professzionális szereplőinek magánjogi kapcsolatait, mind a magánszemélyek hasonló viszonyait.”⁵¹¹ A Ptk. törvényjavaslatának indokolása alapján ez úgy lehetséges, hogy „a Ptk. szerződési rendelkezései tudatosan a piacgazdaság szigorúbb követelményeit tartják szem előtt.” Mivel tehát a franchise szerződés kereskedelmi törvényben való szabályozása egy, a magyartól eltérő szabályozási szemléletmódot tükröz, így ezt nem lehetne koncepcionális változtatások nélkül adaptálni.

A legnagyobb mértékben, a magyar szabályozáshoz hasonlóan, a kizárólag a Polgári Törvénykönyvön alapuló szabályozás esetében érvényesül a diszpozitivitás, amely bár önálló szerződéstípusként nevesíti a franchise szerződést, azonban annak tartalmára nagymértékben diszpozitív rendelkezéseket tartalmazó „sablon rendelkezésekkel” szabályoz, és kis mértékben engedi érvényesülni a puha szabályozási eszközöket. Ez az oka annak, hogy ezt a szabályozási típust nem sorolja be a jogirodalom franchise-specifikus szabályozási modellek közé, mivel az sokkal inkább tekinthető iránymutatásnak, mintsem kimunkált, a franchise szerződés sajátosságait figyelembe vevő szabályozásnak.

II.4. A specifikus szabályozás eszközeinek osztályozása

A specifikus szabályozási modellek a szabályozási eszközök vizsgálata alapján is rendszerezhetők. Első körben megkülönböztethetünk organikus szabályozási módot, amely belső harmonizáció által *éssofitlaw* eszközök segítségével valósul meg. Organikusnak nevezhető a szabályozás, mivel arra nem a jogalkotó gyakorolja a legjelentősebb hatást, hanem a nemzeti franchise szövetségek etikai kódexei, a jogirodalom értelmezései, alapvetései, valamint a bíróságok döntései.⁵¹² Itt elkülönítve szükséges megemlíteni az amerikai mintát⁵¹³ a francia és a német szabályozástól, mivel bizonyos tekintetben az Egyesült Államokban különböző a szabályozó eszközök befolyása, így például a franchise szövetségek, azok értelmező iránymutatásai is jelentős szerephez jutnak.⁵¹⁴

A bíróságok jogalkalmazása általi iránymutatással kapcsolatban felmerülhet ellenérvként, hogy a franchise szerződések általános szerződési feltételeiben gyakran alkalmazott választottbírói kikötés miatt a vonatkozó döntések többsége nem megismerhető a nyilvánosság számára. A kontinentális jogrendszerben továbbá a bírósági döntések kötelező ereje a többi bíróságot nem kötik, csak figyelembe veszik, a feleket csupán orientálhatja a megismerhető joggyakorlat. Az etikai kódex normáit hagyományosan elfogadják a franchise rendszer résztvevői, ezáltal kötelező erővel bírnak, ezzel szemben ezen iránymutatások kikényszerítése, megszegésük szankcionálása nem kiforrott. Emellett a hazai jogirodalom a

⁵¹⁰ WELLMANN György: „A szerződések általános szabályai az új Ptk.-ban. I. Rész” lásd:

ptk2013.hu/szakcikk/wellmann-gyorgy-a-szerzodesek-altalanos-szabalyai-az-uj-ptk-ban-i-resz/3576

⁵¹¹ VÉKÁS Lajos – GÁRDOS Péter (szerk.): „A Ptk. kódex jellege” in *Kommentár a Polgári Törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvényhez* (WoltersKluwer Kiadó 2018) 13.

⁵¹² TAJTI (455. l.) 62.

⁵¹³ Bár a tanulmányozás elsősorban az európai szabályozásra helyezi a hangsúlyt, az amerikai minta megemlézése nem hagyható figyelmen kívül, mivel az tekinthető a franchise szabályozás kiindulópontjának.

⁵¹⁴ Az American Association of Franchisees and Dealers (AAFD) és American Franchisee Association (AFA) szerepéről részletesen lásd: Nicilas ARGYRES – Janet BERKOVITZ: „Franchise Associations as Sources of Bargaining Power? Some Evidence” *Journal of Economics & Management Strategy* 2015/4. 816.

franchise szerződésre vonatkozóan nem kiterjedt, a Ptk. hatálybalépését megelőzően, illetve azt követően felmerülő irodalmi aggályok és módosítási javaslatok nem kerültek megvitatásra. Így ezen indokok alapján nem látom valószínűnek, hogy belátható időn belül várható lenne a hazai organikus jogfejlődés a franchise szerződés vonatkozásában.

Az első szint másik oldalán a *hardlaw*-ra épülő szabályozás található, amely tovább csoportosítható a szabályozás kiterjedtsége alapján, így elkülöníthetünk teljeskörű szabályozást, amely a szerződéskötés teljes fázisára kiterjed. Erre lehet példa a román vagy a már ismertetett olasz franchise törvény. Ennek a másik oldala a részleges szabályozás, amely esetben csak a szerződéskötés bizonyos szakaszára, tipikusan a szerződéskötést megelőző információk átadására vonatkozik a szabályozás. Ebben a tekintetben a Menyhárd–Mike–Szalai felosztás alapján ez a szabályozás döntően eljárási kógens szabályokra épül, amelyek magatartásszabályok meghatározásával képesekhatni a szerződés egészére. Az információ feltárást célzó szabályozás általánosságban pozitív megközelítésű, így meghatározza a feltárni kívánt információk részletességét, csoportjait, rendelkezik a szükséges határidőről, a megosztandó dokumentumok főbb tartalmi elemeiről. A teljességre törekvő szabályozásban ezzel szemben a negatív irányú védelem a jellemzőbb. Negatív lehet a védelem abban a tekintetben, ha a szabályozás az eltérés lehetőségét tiltja, például az egyes átvevői jogok korlátozását vagy kizárását. Kivételt képezhet ez alól az olasz szabályozás, ahol a szerződés kötelező tartalmi elemeit határozzák meg, ezáltal a belső tartalmi szabályozás zárja ki az ettől való eltérést.

A mikro (vagyis az uniós államok) szintű vizsgálatok után azonban szükséges makro (vagyis uniós szinten) is megvizsgálni az egyes szabályozások egymásra hatását és az azokban rejlő lehetőségeket. A kitekintés elősegíti továbbá abban a kérdésben való állásfoglalást, hogy a szabályozás a külföldi minták alapján csak a szerződéskötés egyes, a gyakorlatban leginkább problémát okozó területre terjedjen-e ki a franchise rendszer működési defektusaira reagálva, vagy a jogalkotó törekedjen a minél szélesebb körű és részletesebb szabályok megalkotására. Az adaptáció kérdése is újra mérlegre tehető abban az értelemben, hogy a magyar jogalkotásnak a szabályozás korrekciója során az egyes mintaadó államok szabályozását kellene-e áttekinteni, vagy sokkal inkább az unió jogegységesítő mechanizmusai felé kellene fordulnia.

III. Az Európai Unió hatása a tagállami franchise szabályozásra

Az Európai Parlament 2017. szeptember 12-én, a franchise működéséről a kiskereskedelmi hálózatban szóló jelentésében a franchise szerződés szabályozási harmonizációját sürgette.⁵¹⁵ Jelentésben kifejtésre kerül, hogy az uniós államok szabályozása inkonzisztens és gyakran csak a szerződéskötés bizonyos aspektusaira fókuszál, így sokszor nem terjed túl a szerződéskötést megelőző információszoolgáltatási kötelezettség szabályozásán. A fragmentált szabályozás pedig gátját képezi a franchise rendszerek Európai Unióban való jövőbeli fejlődésének és kiterjesztésének.⁵¹⁶ A Parlament a harmonizált jogi standardok hiányában látja

⁵¹⁵ Jelentés a franchise működéséről a kiskereskedelmi ágazatban [2016/2244(INI)]

www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-8-2017-0199_HU.html#_part1_def6 továbbiakban: Jelentés

⁵¹⁶ Elliot R. GINSBURG – Elizabeth M. WELDON: *Annual Franchise and Distribution Law Developments 2018* (Chicago: American Bar Association. Forum on Franchising 2018) 445.

az amerikai franchise szabályozáshoz viszonyítva az uniós államok lemaradottságának okait.⁵¹⁷ Az uniós szintű szabályozás lehetőségeinek áttekintése előtt, azonban érdemes röviden számba venni a jelenleg rendelkezésünkre álló jogegységesítést szolgáló dokumentumokat.

III.1. Európai jogegységesítő dokumentumok szerepe

A föderális szabályozástól eltérően az Európai Unióban nincs átfogó uniós szabályozás a franchise szerződésre vonatkozóan,⁵¹⁸ azonban a tagállami szabályozást orientálhatják az uniós államok polgári jogának egységesítésére szolgáló dokumentumok. A 2006-ban megalkotott, a magyar szabályozás kialakítása során is iránymutató, PEL CAFDC jogszabálytervezet az első ilyen említést igénylő dokumentum, amelynek harmadik fejezete tartalmazza a franchiseszerződésre vonatkozó rendelkezéseket. A szabályozási koncepcióban rejülő ellentmondás, hogy a jogegységesítő dokumentumban „a szabályok a professzionális piaci szereplők egymás közti (belső) viszonyait érintik.”⁵¹⁹ Mivel bár a franchise szerződés hasonló karakterjegyeket mutat a kereskedelmi ügynökökre vonatkozó szabályokkal és a forgalmazási (disztribútori) szerződéssel, amely szabályokat a PEL CAFDC szintén tartalmazza, azonban nem minden franchise átvevő tekinthető professzionális szereplőnek.⁵²⁰ Így annak ellenére, hogy a dokumentum fontos iránymutatásokat tartalmaz például „[az] információszolgáltatás vonatkozásában meghatározott szabályok esetén eltérést nem engedő rendelkezések beiktatását [...],⁵²¹ figyelmen kívül hagyja egyes franchise rendszerek eltérő szabályozási igényeit.

2009-ben fogalmazták meg a DraftCommonFrame of Refence-t (a továbbiakban DCFR), amely a Principles, Definitions and ModelRules of European Private Law című áttekintésen alapszik, amely célja az összeurópai szabályozások szintetizálása volt. Ez a szabálytervezet a definíciók és alapelvek megalkotása által az európai jogi terminológia egységesítésére is hatni kívánt.⁵²² A PEL CAFDC-hez hasonlóan a DCFR IV. fejezete együtt tárgyalja a kereskedelmi ügynökökre, a franchise és a forgalmazási szerződésekre vonatkozó mintaszabályokat azzal,

⁵¹⁷ Az Európai Franchise Szövetség 2018-as adatai alapján Európában körülbelül 13,627 franchise rendszer működik. lásd.: www.franchise-ed.org.au/uncategorized/franchise-statistics-for-europe/ Ezzel szemben az USA-ban 759,240 franchise tevékenykedik 757,2 millió dolláros összárbevétellel 2020. januári adatok alapján. lásd.: www.franchisedirect.com/blog/franchising-by-the-numbers A franchise rendszer elégtelen működését mutatja az is, hogy az Európai Unióban a franchise rendszer bevételei a GDP csupán 1,89%-át adja az egyesült államokbeli 5,95%-kal és az ausztráliai 10,83%-kal szemben, úgy, hogy a franchise-ból eredő forgalom 83,5%-a mindössze hét tagállamban koncentrálódik. A franchise szabályozási keretének jogi szempontja és kihívásai az EU-ban” című, az IMCO bizottság megbízásából készült 2016. szeptemberi tanulmány 12. [www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2016/587317/IPOL_STU\(2016\)587317_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2016/587317/IPOL_STU(2016)587317_EN.pdf)

⁵¹⁸ Az Európai Unió Működéséről szóló Szerződés 81. cikk (3) bekezdésének a vertikális megállapodások és összehangolt magatartások csoportjaira történő alkalmazásáról szóló 2790/1999/EK rendelet (1999. december 22.) a franchise szerződésekre is alkalmazandó.

⁵¹⁹ CSEHI Zoltán: „Közvetítői szerződések a magyar jog fejlődésében és az uniós jog környezetében” *Polgári jog* 2019/4-4. 47. bek.

⁵²⁰ A kutatás során franchise-átvevő modelljének elsősorban a korlátozott racionalitással rendelkező, információs és erőfölény hátrányban lévő kis-és középvállalkozás felel meg, azonban vannak olyan nagyvállalkozások is pl. a szállodaláncok esetén, amelyek professzionális szereplőnek tekinthetők.

⁵²¹ Odavia Bueno DIAZ (et al.): *Commercial Agency, Franchise and Distribution Contracts (PEL CAFDC)* (Brüsszel: Sellier European Law Publishers 2006) 218.

⁵²² MOLNÁR Hella: „A képviselet jogegységesítési problémái – különös tekintettel a Draft Common Frame of Reference szabályaira” in *Jogi tanulmányok. 3. köt.* 2010. 93-107.; 94. epa.oszk.hu/02600/02687/00003/pdf/

hogy egyes közös általános rendelkezéseket is megfogalmaz e három jogviszony vonatkozásában és háttérszabályként a megbízási szerződés szabályait rendeli alkalmazni. A közös szabályok a felek információszolgáltatására, az információk bizalmosságára, a felek együttműködésének és tájékoztatásának fontosságára, a felmondásra, az ahhoz kapcsolódó igények rendezésére és a felmerülő kártérítési kérdésekre vonatkozóan tartalmazznak rendelkezéseket.⁵²³ A DCFR szabályai között részletesen tárgyalja a felek egyes kötelezettségeit, amelyektől való eltérés kizárása a kógens szabályok általi védelem fontosságát mutatja.

Az UNIDROIT franchise modelltvény⁵²⁴ már nem a franchise szerződés egészére, hanem kifejezetten az információszolgáltatási kötelezettségre vonatkozóan tartalmaz javaslatokat.⁵²⁵ A modelltvény Preambuluma emellett segítségül szolgálhat a tagállamok⁵²⁶ számára annak eldöntésében is, hogy szükséges-e franchise specifikus szabályozás kialakítása, és amennyiben igen, milyen típusú szabályozás bevezetése lenne a legmegfelelőbb.⁵²⁷ A jogegységesítő törekvések célja a felek között lévő információs aszimmetria és az egyenlőtlen tárgyalási pozíció mérséklése mellett kiemelt figyelmet fordítani a franchise-átvevő szerződési érdekeire is.⁵²⁸ A modelltvénynek hasonlóan a többi jogegységesítést segítő dokumentumhoz nincs jogi kötőereje, de a közlési kötelezettség vonatkozásában megalkotott szabályok és a hozzájuk kapcsolt jelentés alapján segítséget nyújtanak az államok számára a megfelelő szabályozási környezet kialakítására. Amennyiben erre nem kerülne sor, a felek azt is megtehetik, hogy anyagi jogi jogválasztással az információszolgáltatási kötelezettségükre vonatkozóan kikötik a modell tvény szabályainak alkalmazását. Így azt egyező akarattal a szerződésük részévé tehetik függetlenül a szerződésre alkalmazandó jog diszpozitív szabályaitól, de a kógens szabályok alól ebben az esetben sem szerződhetnek ki érvényesen, valamint a fórum imperatív szabályai is kötik a feleket.⁵²⁹

A jogegységesítést szolgálja, azonban az említett dokumentumoktól bizonyos tekintetben kategóriát képeznek, az Európai Franchise Szövetség iránymutatásai és a 2016-ban hatályosított Európai Franchise Etikai Kódex.⁵³⁰ Ezek hasonlóan a jogegységesítő dokumentumokhoz nem tartalmazznak a tagállami franchise rendszer tagjaira kötelező erejű rendelkezéseket, csak abban az esetben, ha azoknak a felek önkéntesen alávetik magukat. E tekintetben szükséges figyelembe venni a nemzeti franchise szövetségek szabályozás alakítására ható erejét, amely intenzitása azonban az egyes tagállamok vonatkozásában eltérő jelentőségű. Így a franchise szövetségek nem csak etikai normák megfogalmazásával, hanem iránymutatások kiadásával, a jogalkotóval való konzultáció által is képesek lehetnek hatni a

⁵²³ Christian VON BAR – Eric CLIVE – Hans SCHULTE-NÖLKE (szerk.): *Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law Draft Common Frame of Reference (DCFR)* (München: Sellier European Law Publishers 2009) 347–351.

⁵²⁴ A modelltvényt és a hozzátartozó indokolást lásd: www.unidroit.org/instruments/franchising/model-law

⁵²⁵ A modell tvényhez fűzött magyarázó rendelkezések szerint ennek oka, hogy bár csak egy kis részét foglalja magába a franchise szerződés szabályozásának a tárgyalást megelőző tárgyalásra vonatkozó információfeltárás, azonban a leginkább ez a probléma szolgált a szerződéssel kapcsolatos viták alapjául.

⁵²⁶ A modelltvény nemzetközi magánjog egységesítését elősegítő dokumentum, azonban jelentőségét jelen szakaszban csak annak európai uniós államokra vonatkozóan kívánom röviden bemutatni.

⁵²⁷ Alex S. KONIGSBERG: *International Franchising* (New York: Juris Publishing 2008) 50.

⁵²⁸ Odivia Bueno DIAZ: *Franchising in European Contract Law* (München: Sellier European Law Publishers 2008) 25.

⁵²⁹ MÁDL-VÉKÁS (477. lj.) 459–462.

⁵³⁰ Lásd: www.eff-franchise.com

szabályozásra.⁵³¹ Az Európai Parlament azonban kiemelte az etikai normák független jogérvényesítő mechanizmusok hiányát és azt, hogy emiatt néhány tagállam jogszabályalkotással lépett fel a tisztességtelen kereskedelmi gyakorlattal szemben.⁵³² Mindezek mellett a szövetségekbe való belépési hajlandóság is igen alacsony⁵³³ az unió tagállamaiban, a szövetségek lobbitevényése során pedig sokszor nagyobb hangsúlyt kap a franchise átvevők érdekeinek képviselete.⁵³⁴

Ahogy láthattuk a jogegységesítést szolgáló dokumentumoknak nincs kötelező jogi kötőereje, így a nemzeti jogba való adaptációjuk nagymértékben függ az adott tagállam jogpolitikai célkitűzéseitől. A dokumentumok, így a DCFR és az UNIDROIT modell törvény is tekintettel van a franchise-aszimmetriára, illetve a franchise specifikus szabályozás megalkotásának elősegítése is célkitűzéseik között szerepel, azonban annak kialakításának egységességét nem tudták sikeresen előmozdítani. Ezt tükrözi a tagállamok eltérő nézőpontja is a franchise szerződés szabályozásban, így például eltérő a megközelítés a franchise (szerződés) fogalmának meghatározásában, a szerződéskötést megelőző információszolgáltatási kötelezettség szabályozására, illetve a közzétételi kötelezettség tartalmára vonatkozóan.

Az eddigi elemzések során a magyar szabályozást, mint nem specifikus modellt már mintaadó államok szabályozásához képest vizsgáltam, azonban érdemes ezt nemcsak egy másik állam szabályozási modelljének adaptációját, hanem az Európai Unión belüli egységesített szabályok lehetséges megvalósulását is figyelembe venni. A következő szakaszban be kívánom mutatni az Európai Parlament aggályait a specifikus szabályozás kapcsán, az uniós jogegységesítés mellett szóló érveket és annak lehetséges megvalósulási módjait. Amint láthattuk az anyagi jogi jogegységesítő dokumentumok nem tudják jelenleg megvalósítani a szabályozási modellek egymáshoz való közelítését, így szükséges lehet más szabályozási eszközök alkalmazására annak érdekében, hogy megfelelő szabályozási környezetet alakíthassanak ki a tagállamok a franchise hálózatok eredményes működése érdekében.

III.2 A Bizottság jelentésébe foglalt javaslatok megvalósíthatóságáról

Az önszabályozó környezetnek jelenleg számos hibája van. Először is, ahogyan az már említésre került, hiányzik a homogén szabályozás az egyes tagállamokban. Láthattunk példát organikus módszerekre, amelyeknél a softlaw eszközök alkalmazása, a jogirodalom és a bíróságok értelmezése kerül előtérbe normatív szabályozással szemben. Vannak dualista megközelítések és monista elvet valló államok. Találunk arra is példát, hogy ezen kódexeket bővítik a franchise szerződésre specifikusan vonatkozó egyéb rendelkezésekkel, de az a megoldás is létezik, hogy külön törvényben szabályozzák a franchise szerződést. Bizonyos

⁵³¹ Lásd az organikus modellek jellemzését a 12. oldalon

⁵³² Lásd a Jelentés 15. pontját

⁵³³ A Jelentés 14. pontja szerint a kódex az Európai Unióban működő franchise-ok csupán szűk kisebbségére vonatkozik, mivel a franchise-ok többsége sem az Európai Franchise Szövetségnek, sem azoknak az országos egyesületeknek nem tagja, amelyek elfogadták a kódexet, és számos tagállam nem rendelkezik országos franchise-szövetségekkel;

⁵³⁴ Jelentés 13. pontja megjegyzi, hogy a kódexet a franchise-vevők alapvetően kritizálták, rámutatva többek között arra, hogy a kódex 2016-os felülvizsgálatát megelőzően erősebben fogalmazott a kötelezettségvállalásaik tekintetében;

államokban csak a franchise szerződés megkötését megelőző információközlésre vonatkozóan fogadtak el különös rendelkezéseket,⁵³⁵ míg más államokban jogértelmezés útján jutottak el ezen, már létező szabályok franchise szerződésre való alkalmazásáig.

Az európai jogegységesítés mellett szóló érvek az amerikai mutatókhoz képest való elmaradottság mellett a szabályozás kiterjesztésének korlátozottságáról is szólnak. A franchise hálózat kiterjesztésének technikai korlátját az eltérő szabályozási megoldások adják, amely eltérés független a szabályozás specifikus vagy generális voltára. Az eltérő szabályozási környezet emellett nem segíti a franchise hálózatok európai terjedését sem, az eltérő követelményeknek való megfelelés pedig a hálózat tagjai között is egyenlőtlenséget okozhat. Bár néhány szabályozás esetén megjelenik a felek közötti aszimmetria mérséklésének célkitűzése, de a legtöbb államban a felek érdeklődéseit és erőfőlényben való különbségeinek megoldását a felek szabad akaratára bízva a jogalkotó.⁵³⁶

Ahogy már az előzőekben kifejtésre került az Európai Franchise Szövetség hatása a hálózatok elterjedésére és annak érdekérvényesítésben játszott szerepe nem hasonlítható az amerikai szövetségekéhez. Emellett az is megjegyzendő, hogy a szövetségek nemzeti szinten sem fejtenek ki jelentős befolyást, mivel a franchise láncok közel 80%-a nem tagja a nemzeti franchise szövetségeknek, így azok etikai normáinak kikényszerítése alávetés nélkül nem tud megvalósulni.⁵³⁷ A nemzeti franchise rendszerek végrehajtási mechanizmusai nem biztosítják kellő hatékonysággal a franchise-kapcsolat fenntartását.⁵³⁸ Az átláthatóság, a kiszámíthatóság és az arányosság hiányában pedig a szabályozás nem képes megfelelő védelmet nyújtani a franchise-átvevők számára sem.

Az Európai Parlament a franchise-átvevőként működő kis- és középvállalkozások uniós helyzetének áttekintése céljából készült jelentésében a franchise jelentőségét annak határon átvéelő jellegében és a belső piacra való élénkítő hatásában látta, amely utóbbi a munkahelyteremtésben, kis- és középvállalkozások fejlődésében, vállalkozó készséges kifejlesztésében és megszerzésében nyilvánul meg.⁵³⁹ Ebből a megállapításból az is kiolvasható, hogy a szabályozás egységesítésére vonatkozó célkitűzések és javaslatok elsősorban a franchise rendszerek azon csoportjára irányul, amelyek franchise-átvevőit kis vagy közepes vállalkozások teszik ki. A jelentés megfogalmazza, hogy a jogviszonyban a franchise-átvevő a gyengébb szerződő fél, ez pedig különösen igaz abban az esetben, amikor kkv-ről van szó.⁵⁴⁰ A gyengébb szerződési pozíciót azzal magyarázza, hogy a franchise modell-t a franchise átadó fejlesztette ki, így az átvevő kevésbé jól informált és folyamatos függésben van a franchise-átadó szakértelmétől emellett pénzügyi helyzete is gyengébb, ezért nagymértékben függ a franchise-rendszer eredményessége a felek együttműködésétől.

Emellett a franchise-átvevők gyakran kollektív érdekképviseleti szervvel sem rendelkeznek, így az Európai Parlament szerint a képviselő szervezetek létrehozásának támogatását ki

⁵³⁵ Lásd a Jelentés 5. pontját

⁵³⁶ Andrew TERRY – Cary DI LERNIA – Rozenn PERRIGOT: *Handbook of Research on Franchising* (London: Edward Elgar Publishing 2017) 169.

⁵³⁷ Mark ABELL: „Legalperspective of regulatoryframework and challengesforFranchising in the EU” www.europarl.europa.eu/cmsdata/105027/ABELL%20Mark%20Franchising%20presentation.pdf

⁵³⁸ Lásd. Jelentés 5. pontja

⁵³⁹ Lásd. Jelentés D. pontja

⁵⁴⁰ Lásd. Jelentés 6. pontja

kiemelt fontosságúnak tekintendő.⁵⁴¹ A franchise-átvevők megfelelő képviselése gátat tudna vetni az olyan szerződési gyakorlatoknak is, mint amilyen a franchise-átadó „rátelepedési jogának”⁵⁴² szerződésben való kikötése. A rátelepedési jog szerződésben való kikötésével a franchise átvevőnek lehetősége nyílik a franchise-átvevő szomszédságában újabb vállalkozást nyitni, illetve az általa kialakított vállalkozást felvásárolni, amely joggal abban az esetben érdemes az átadók élni, amikor a franchise-átvevő befektetésének köszönhetően a piacon a franchise lánc jövedelmezővé és ismertté válik.⁵⁴³ Az új vállalkozás létesítésével a franchise-átvevő tevékenysége jelentős mértékben megnehezítik, mivel belső versenyt generál a hálózaton belül, valamint adott esetben akár el is lehetetlenülhet a tevékenység folytatása, amely a vállalkozás csődjét is jelentheti.⁵⁴⁴

A Jelentésben irányadó elveket fogalmazott meg a franchise szerződésre vonatkozóan, mint amilyen a kiegyensúlyozott partnerség elve a 18. pontban, amely szerint „a franchise-adónak és a franchise-vevőnek is észszerűen és a másikkal szemben tisztességesen kell eljárnia és a panaszokat, sérelmeket és vitákat őszinte, átlátható, észszerű és közvetlen kommunikáció útján kell megoldaniuk.” A Jelentés 20. pontja emellett hangsúlyozza a „konkrét elvek fontosságát mint például a szerződéskötést megelőző egyértelmű, korrekt és átfogó tájékoztatásra, többek közt a franchise-modell teljesítményéről, mind általánosan, mind a franchise-vevő tervezett működési helye vonatkozásában célzottan, valamint a titoktartási követelményekkel kapcsolatos egyértelmű korlátokra, amelyeknek a megállapodás aláírása előtt kellő időben, írásban rendelkezésre kell állniuk, továbbá adott esetben elállási időszak bevezetésére a megállapodás aláírását követően; rámutat továbbá a franchise-adó által a franchise-vevő számára szükség esetén a megállapodás időtartama alatt biztosítandó folyamatos kereskedelmi és technikai segítségnyújtás szükségességére.”

Ezen elvek érvényesítése érdekében a Jelentés 3. pontjában olvashatunk arról, hogy az Európai Parlament felhívta a Bizottságot, hogy vezessen be a franchise-szerződésekre vonatkozó iránymutatásokat e szerződések normatív környezetének jobb kialakítása érdekében, biztosítva a munkaügyi normáknak való megfelelést, valamint a tisztességes és kiváló minőségű szolgáltatást. Mindezek alapján látható, hogy időszerűnek mutatkozik a normatív környezet uniós szintű szabályozása, amelynek lehetséges formája a polgári jog egységesítésére előzőekben is alkalmazott irányelv kibocsátása is lehet. A polgári jog harmonizációját szolgáló joganyagok (rendelet vagy irányelv) tagállami jogba való beiktatásának alapját, olyan tárgykörök esetén, amelyek tárgy a belső piac megteremtése és működése az Európai Közösséget létrehozó szerződés 94. és 95. cikke határozta meg, amelyet most az EUMSZ⁵⁴⁵ 114. és 115. cikke tartalmaz. Erre vonatkozóan láthattuk, hogy a polgári jog egyes területein, így pl. a fogyasztóvédelmi szabályok⁵⁴⁶ kialakítása esetén már

⁵⁴¹ Lásd Jelentés 9. és 10. pontja

⁵⁴² 'encroachment' lásd. ABELL (490. lj.) 2013. 289.

⁵⁴³ TAJTI (455. lj.) 55.

⁵⁴⁴ Francine LAFONTAINE – Roger BLAIR: *The Economics of Franchising* (Cambridge: Cambridge University Press 2005) 233.

⁵⁴⁵ Európai Unióról szóló szerződés és az Európai Unió Működéséről szóló Szerződés egységes szerkezetbe foglalt változata. 2012/C 326/01

⁵⁴⁶ Európai Parlament és a Tanács 2011/83/EU irányelve (2011. október 25.) a fogyasztók jogairól, a 93/13/EGK tanácsi irányelv és az 1999/44/EK európai parlamenti és tanácsi irányelv módosításáról, valamint a 85/577/EGK tanácsi irányelv és a 97/7/EK európai parlamenti és tanácsi irányelv hatályon kívül helyezéséről

megvalósult az irányelv általi harmonizáció, így ez a megoldás nem idegen a magánjog egységesítésének területén.

A szerződési jog, és azon belül a franchise szerződés szabályozása a jogegységesítő dokumentumokból is láthatóan az egységesítő mechanizmusok homlokterében helyezkedik el. E tekintetben azonban fontos kiemelni, hogy a már meglévő sikeresen átültetett irányelvi rendelkezések és a jövőbeli tendenciák is inkább a jogközelítést, harmonizációt⁵⁴⁷ kívánják elősegíteni nem pedig az egységes jog alkalmazását. Az implementációt, vagyis az irányelvi rendelkezések átültetését megnehezítik a jogintézmények eltérő jelentéstartalma, így az irányelvek alapján a jogszabályalkotás túl kell, hogy mutasson az irányelv szó szerinti lefordításán.⁵⁴⁸ Fontos azonban kiemelni, hogy nem az implementáció, hanem maga az irányelv határozza meg, mely csoportokra vonatkozóan alkalmazandó az egységesített szabályanyag. E tekintetben tehát figyelembe kell venni az uniós joganyagok közvetlen hatása mellett azok közvetett hatását is, amely abban mutatkozik meg, hogy a szabályozási környezetet is annak megfelelően kell kialakítani, hogy a beiktatott uniós normák minél hatékonyabban tudják kifejteni hatásukat. Az európai jogharmonizáció az eddigiekben főként minimum harmonizáció által valósul meg, amely esetén lehetőség van a nem kötelező elemektől való eltérésre is.⁵⁴⁹ Azonban egyes jogegységesítő folyamatokban így pl. a termékfelelősség szabályozásánál⁵⁵⁰ láthatunk a maximumharmonizációra, vagyis általánosan kötelező szabályok előírására való törekvést is.⁵⁵¹

Egységes normatív környezet kialakítására vonatkozó iránymutatások eddig is hangsúlyozott előnye, hogy nagymértékben elősegítenék a franchise rendszerek elterjedését és bővítését, az egységes európai követelmények átláthatósága által segíthetné a franchise rendszerek hatékonyságát. Ezzel szemben a specifikus szabályozás ellen egyértelműen az szól, hogy a megnehezítenék a külföldi franchise láncok hazai elterjedését. A harmonizációnak is van azonban árnyoldala, amely számos kérdést vet fel mind az uniós mind pedig a hazai jogalkotás számára. Kizárólag a kis-és középvállalkozások védelmében szükséges szabályokat alkotni a franchise jogviszonyra vonatkozóan? Az irányelvi szabályok kialakítása során elegendő bizonyos minimumstandardok megfogalmazása vagy maximumharmonizációra kellene törekedni? A franchise szerződés szabályozása során figyelembe kívánják venni a jogviszonyok hasonlóságát és egységesen irányadó szabályokat kívánnak irányelvbe foglalni a franchise, a közvetítői, illetve a forgalmazási szerződésre vonatkozóan? Az egyes tagállamoknak milyen változásokat szükséges az implementáció előtt, és annak megvalósítása során a meglévő jogszabályi környezetben eszközölniük? Milyen hatással lesz a jogszabályoktól való eltérést keretek közé szorító szabályozási környezet a franchise-átadók uniós tevékenységére, hálózatbővítési hajlandóságára?

⁵⁴⁷ Giannantonio BENNACHIO: *Az Európai Közösség magánjoga* (Budapest: Osiris Kiadó 2003) 30–33.

⁵⁴⁸ GYURIS Árpád: *Az Európai Unió hatása a magyar szerződési jogra (különös tekintettel a fogyasztói szerződés tisztességtelen feltételei szabályainak meghatározására a magyar magánjogi kódexekben* (Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar. Phd értekezés 2018) 33.

⁵⁴⁹ KENDE Tamás – SZÜCS Tamás: *Európai közjog és politika* (Budapest: Complex Kiadó 2006) 421.

⁵⁵⁰ Lásd Tanács 85/374/EGK irányelve (1985. július 25.) a hibás termékekért való felelősségre vonatkozó tagállami törvényi, rendeleti és közigazgatási rendelkezések közelítéséről

⁵⁵¹ MENYHÁRD Attila: *Az új polgári törvénykönyv. Kézirat.* 2016. 328.

IV. A specifikus szabályozás a megoldás, vagy az első átlépendő akadály?

A diszpozitív normák megteremtik a felek szerződési szabadság garanciáját, amely által kölcsönös egyetértésben a felek össztársadalmi szinten is hatékony szerződést tudnak kötni. A franchise szerződés vonatkozásában igazolásra került a kógens szabályok alkalmazásának összes joggazdasági kritériuma, vagyis a felek között lévő információs aszimmetria, az erőfölény megléte, a jogviszony hatása harmadik szereplőkre, valamint az egyik fél korlátozott racionalitása. Mivel ezek a feltételek mind a franchise-átadó javára állnak fenn, a franchise szerződés aszimmetriájának ellensúlyozását az átvevő nem képes a megfelelő szabályozási környezet kialakítása nélkül megvalósítani. Azt a tételt, miszerint a franchise-aszimmetria ellensúlyozást kíván a jogirodalomban ma már kevesen kérdőjelezik meg. Azonban arra a kérdésre a válasz nem adható meg hasonló egyszerűséggel, hogy a kógens normákra épülő specifikus szabályokat milyen módon lehet a legmegfelelőbbben adaptálni jogrendszerbe.

Az Európai Unió államaiban több szabályozási modell létezik, sőt vannak unikális utak is, amelyek esetén a szabályozás kialakításában a *softlaw* eszközök szerepe is felértékelődik. A tanulmány célja azonban túlmutatott azon, hogy ismertesse a diszpozitív szabályok alkalmazásának indokait és szembe állítsa azt a kógens szabályok által nyújtható védelem előnyeivel. A kógens szabályok által nyújtható garanciák többféle eszközzel is biztosíthatók, erre az államok nem találtak univerzális megoldást. Az alkalmazandó eszközök modellekhez való rendelése nagymértékben függ a szabályozási környezettől és a jogpolitikai célkitűzésektől. Így az aszimmetria kezelése során nem csak az egyes mintaadó államok megoldásait szükséges valamilyen módon a hazai jogrendszerbe beemelni, hanem mérlegelni kell az egységes megoldások által nyújtotta előnyöket is. A széttagozott specifikus szabályozási modellek nem tudják maximálisan kiaknázni a franchise rendszerben rejlő gazdasági előnyöket, ennek megoldására indokolt lehet az unión belül egységes szabályozásra törekedni. A kutatás legfőbb kérdése így az volt, hogy van-e hatékonyabb útja a specifikus szabályozás bevezetésének a franchise-átadók védelme érdekében, amellyel a franchise rendszer működése és bővítése is hatékonyabban tud megvalósulni mind tagállami mind uniós szinten?

A szabályok egymáshoz való közelítésének lehetséges módja lehet, hogy az államok a kötőerővel nem rendelkező jogegységesítő dokumentumok irányutatói alapján alakítják ki a saját szabályozásukat, azonban ezen dokumentumok is eltérő megközelítéseket foglalnak magukba. A másik lehetséges út az irányelvi szintű szabályozás, amelynek kialakítása az eddigi dilemmákon is túlmutató kérdéseket vet fel. Bizonyos esetekben ugyanis a franchise-átvevő kitettsége igazolja a kógens szabályok alkalmazását, azonban a korlátozottan racionális, információs hátrányban lévő, gyengébb szerződő félre modellezett kógens szabályok nem illeszkednek minden átvevőre. A szabályozás franchise-átadók vállalkozási hajlandóságra való hatása pedig hasonlóképpen nem elhanyagolható kérdés. A tagállamok sajátos fejlődési útjaira is tekintettel kell lennie a jogegységesítő folyamatoknak, amikor közelíteni kívánják egymáshoz a magánjogi szabályozásokat. Ezen és a tanulmányban felvetett további kérdések megtárgyalása a franchise szerződés vonatkozásában időszerűnek mutatkozik, amely párbeszédet már nemcsak a tagállami szinten releváns szempontokat, hanem az uniós belső piacra való lehetséges hatásokat is figyelembe véve kell megvalósítani.

Sebestyén Annamária:

Mobilizáció, mobilizálók és mobilizáltak a magyar nappali tagozatos hallgatók körében

Bevezetés⁵⁵²

A fiatalok társadalmi szerepvállalásával foglalkozó munkák rendszerint a korosztály különféle szervezetekben való jelenlétére helyezik a hangsúlyt és adottnak tekintik azt az összefüggést, hogy amennyiben az ifjúság szervezeti részvétele csökken, annak a fő oka az, hogy a fiatalok kevésbé érdeklődnek a közügyek iránt. Csakhogy amennyiben a fiatalok kevésbé hajlandóak a különböző, közérdekű ügyekkel foglalkozó szervezetek munkájába bekapcsolódni, az nem pusztán az érdeklődésük függvénye, hanem annak az eredménye is lehet, hogy a maguk a szervezetek kevésbé elérhetőek a számukra. Akérdés megközelítésekor ilyenformán nem elegendő pusztán a fiatalok felől kiindulni, azt is meg kell vizsgálni, hogy a közéleti részvétel vonatkozásában milyen szervezeti-intézményi környezet áll a rendelkezésükre.⁵⁵³ E megfontolásokat szem előtt tartva jelen tanulmány, amely az állampolgári cselekvés két sajátos esete – a pártpolitikai és a civil szervezeti részvétel – előfeltételeinek vizsgálatára vállalkozik, megkísérli a fiatalok részvételhez való viszonyát mindkét aspektusból szemügyre venni.

A rendszerváltást követően született ifjúságkutatások rendre a fiatalok gyenge szervezeti aktivitását regisztrálták hazánkban.⁵⁵⁴ Ez alól nem jelentenek kivételt a legfrissebb adatok sem. Az Európai Unió tagországaiban élő fiatalok átlagától (31 százalék) jelentősen elmaradva, a magyar 15-30 éveseknek mindössze 19 százaléka kapcsolódik valamilyen jellegű szervezethez. Ezzel a magyar ifjúság a 26-ik helyet foglalja el a vizsgált 28 ország rangsorában. A legtöbbszabadiós organizációkban és sportegyesületekben tevékenykednek és csupán a fiatalok 2-2 százaléka vesz részt pártpolitikai, illetve emberi jogi-szolidaritási vagy máscivil szervezet munkájában.⁵⁵⁵ A kétoldalú megközelítés logikáját követve, ezek az eredmények egyaránt jelenthetik a közéleti szervezetek alacsony mozgósítási hajlandóságát vagy képességét és e szervezetek népszerűtlenségét a fiatalok körében. Érdemes ezért részletesebben megvizsgálni, hogymaguk a szervezetek mennyire bátorítják a fiatalokat arra, hogy csatlakozzanak hozzájuk, és mennyire sikeresek a felkéréseik, vagyis járnak tényleges csatlakozással. Nem szabad ugyanakkor arról sem megfeledkezni, hogy bár a mozgósítás kétségtelenül a részvétel előmozdítója lehet, önmagában nem feltétlenül elegendő a

⁵⁵² Jelen elemzés az Információs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült

⁵⁵³ Marc HOOGHE – Dietlind STOLLE: „Youth Organisations within Political Parties: Political Recruitment and The Transformation of Party System” in Joe FORBRIG (szerk.): *Revisiting Youth Political Participation. Challenges for Research and Democratic Practice in Europe* (Strasbourg: Council Europe Publishing 2005) 43.

⁵⁵⁴ STUMPF István: „Ifjúság, politikai részvétel, pártpreferenciák” in GAZSÓFerenc – STUMPF István (szerk.): *Vesztesek. Ifjúság az ezredfordulón* (Budapest: Ezredforduló Alapítvány 1995) 110–121; BAUER Béla [et al.] (szerk.): *Ifjúság 2000. Tanulmányok I.* (Budapest: Nemzeti Ifjúságkutató Intézet 2002); BAUER Béla – SZABÓ Andrea (szerk.): *Ifjúság 2004. Gyorsjelentés* (Budapest: Mobilitás Ifjúságkutató Iroda 2005); BAUER Béla – SZABÓ Andrea (szerk.): *Ifjúság 2008. Gyorsjelentés* (Budapest: Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézet 2009); OROSS Dániel: „Társadalmi közérzet, politikához való viszony” in SZÉKELY Levente (szerk.): *Magyar Ifjúság 2012. Tanulmánykötet* (Budapest: Kutatópont 2013) 283–315.

⁵⁵⁵ FLASH EUROBAROMETER 455 – TNS POLITICAL & SOCIAL: „European Youth. Report” (Brüsszel: Európai Bizottság 2018) 22; 72.

csatlakozáshoz. Az eddigi kutatási tapasztalatok ugyanis azt mutatják, hogy a közéletileg aktív fiatalok szociodemográfiai karakterük és politikai szocializációjuk tekintetében kiváltságos réteget alkotnak az ifjúsági társadalmon belül.⁵⁵⁶ A mobilizáción kívülezért az is fontos feltárni, hogy milyen egyéb tényezők és mechanizmusok játszanak közre a fiatalok részvételi hajlandóságának kialakulásában, és ezekhez képest mennyire kiterjedtszerepe vana szervezetek mozgósításának.

Mindezen kérdések megválaszolásához a tanulmány az *Aktív Fiatalok Magyarországon Kutatócsoport* nappali tagozatos hallgatók körében készített, 2019-es reprezentatív vizsgálatának adatait elemzi.⁵⁵⁷ A célpopulációt ebből következően jelen esetben nem a teljes magyar ifjúság, hanem annak csakegy szűkebb, ugyanakkor mintaadóul szolgáló szegmense, az egyetemi és főiskolai hallgatók képezik. E célcsoport kiválasztását egyidejűleg több körülmény is motiválta. A felsőoktatási intézményekben tanulók valamennyi nemzetközi és hazai vizsgálat szerint az átlagnál jobban érdeklődnek a közéleti kérdések iránt és aktívabban vesznek részt a politikában, legyen szó a bekapcsolódás bármely formájáról.⁵⁵⁸ Ezen felül az is általános tapasztalat, hogy az egyetemi hallgatók másoknál gyakrabban válnak politikai, illetve civil szervezetek mozgósításának célpontjaivá,⁵⁵⁹ következésképpen más ifjúsági rétegeknél nagyobb eséllyel találunk a körükben közéleti szervezetekben aktivizálódó fiatalokat, és hatékonyabban vizsgálható a mozgósítás és az egyéni részvételi hajlandóság egymáshoz viszonyított súlya a részvételben.

E speciális réteg vizsgálatán túl az *Aktív Fiatalok* kutatás azért is kivételes jelentőségű, mert ez az első olyan ifjúsági felmérés hazánkban, amely egyidejűleg vizsgálta a pártpolitikai, illetve civil mobilizáció és részvétel kérdéskörét. Így adatbázisa alapján nemcsak a pártok és a civil szervezetek mozgósítási hajlandóságárólalkothatunk képet, hanem e két részvételi dimenzió mobilizációs potenciáljáról is, vagyis azon hallgatókról, akik készek csatlakozni eszervezetekhez, ha azok felkérlik őket erre.⁵⁶⁰

⁵⁵⁶ Lásd pl. Pippa NORRIS: *Democratic Phoenix. Reinventing Political Activism* (Cambridge: Cambridge University Press 2002); Paul WHITELEY: „Party Membership and Activism in Comparative Perspective” in Joan DEBARDELEBEN – Jon H. PAMMETT (szerk.): *Activating the Citizen. Dilemmas of Participation in Europe and Canada* (New York: Palgrave MacMillan 2009) 131–150; Susan E. SCARROW – Burcu GEZGOR: „Declining Memberships, Changing Members? European Political Party Members in a New Era” *Party Politics* 2010/16. 823–843; Sidney VERBA [et al.]: *Unequal and Unrepresented. Political Inequality and People’s Voice in the New Gilded Age* (Princeton: Princeton University Press 2018).

⁵⁵⁷ A kutatás az Aktív Fiatalok Magyarországon (AFM) kutatócsoport reprezentatív egyetemista kutatásának legújabb, negyedik hulláma, amelynek adatfelvételére 2019. február 11. és 28. között, Dr. Szabó Andrea vezetésével került sor. A minta 800 fős kvóta minta, reprezentatív az intézmény fenntartója (állami, egyházi, magán); az intézmények felsőoktatáson belüli súlya; az intézményeken belüli kari összetétel; az intézményeken és karokon belüli nemi megoszlás; és a képzési szintek megoszlása alapján. A kutatócsoport 2011 óta ugyanazokkal a módszerekkel, szisztematikusan vizsgálja a nappali tagozatos magyar hallgatókat. További részletekért lásd: www.aktivfiatalok.hu/

⁵⁵⁸ Lásd pl. Lisa YOUNG – William CROSS: *A Group Apart: Young Party Members in Canada. Charting the Course for Youth Civic and Political Participation* (Canada: Canadian Policy Research Networks 2007); William CROSS – Lisa YOUNG: „Factors Influencing the Decision of the Young Politically Engaged to Join a Political Party: An Investigation of the Canadian Case” *Party Politics* 2008/14. 345–369.

⁵⁵⁹ Alan SCHUSSMAN – Sarah A. SOULE: „Process and Protest: Accounting for Individual Protest Participation” *Social Forces* 2005/84. 1083–1108.

⁵⁶⁰ Bert KLANDERMANS – Dirk OEGEMA: „Potentials, Networks, Motivations, and Barriers: Steps Towards Participation in Social Movements” *American Sociological Review* 1987/52. 519–531.

A tanulmány a következőkben elsőként röviden áttekinti a téma szakirodalmi előzményeit, különös tekintettel a probléma nemzetközi és hazai kontextusára, majd a vizsgálat konceptuális kereteit, kérdéseit és hipotéziseit mutatja be. Ezt követően az adatokat és az alkalmazott módszereket ismerteti, majd pedig az eredmények bemutatása következik. Végül a záró fejezetben a főbb megállapítások összegzésére és átfogó értelmezésére kerül sor.

I. Ifjúsági részvétel a pártokon innen és túl Nyugat-Európában, Kelet-Közép-Európában és hazánkban

A párttagság szerepének leértékelődése és ezzel párhuzamosan a párttagok számának csökkenése és elöregedése az elmúlt évtizedekben valamennyi nyugat-európai demokrácia tapasztalatává vált.⁵⁶¹ A témában készült kutatások ugyanakkor arra is rámutattak, hogy a negatív tendenciák sokkal jobban érintik a második világháború előtt született pártokat, mint a háborút követően, s különösen az 1980 után létesült társaikat. Az újabb pártok, mint például a szélsőjobboldali pártok, a zöld pártok és a regionális-etnikai pártok közül többen is sikeresen növelték az elmúlt években a tagságukat a fiatal korosztály is magasabb arányban képviselteti magát a tagjaik között a régebb óta fennálló pártokhoz képest.⁵⁶² Ezek a fejlemények azonban eddigiekben még nem tudták ellensúlyozni a nyugati társadalmakban a pártoktól való általános eltávolodás trendjét, amely legnyilvánvalóbban a fiatalok körében észlelhető. A szakirodalomban bevett magyarázat szerint a jelenség hátterében az a tény húzódik meg, hogy a mai fiatal korosztályok kevésbé érdeklődnek a hagyományos politikát megtestesítő pártok iránt és nagyobb hajlandóságot mutatnak az emberi jogok érvényesülését szorgalmazó mozgalmakhoz, illetve a humanitárius ügyek védelmére szerveződött önkéntes szervezetekhez való csatlakozásra. Ezeket a pártoknál befogadóbbnak, kevésbé hierarchizáltnak és véleményeikre sokkal nyitottabbnak érzékelik.⁵⁶³ Ezt támasztják alá a vonatkozó kutatási eredmények is, amelyek szerinte a pártok és az ifjúsági szervezeteik fiatal tagságának elmúlt évtizedekben megfigyelhető rohamos csökkenésével párhuzamosan az emberi jogi és az önkéntes segítő szervezetekben dinamikus növekedett a fiatalok részvétele.⁵⁶⁴ Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a szervezetek a pártoknál hatékonyabban

⁵⁶¹ Peter MAIR – Ingrid VAN BIEZEN: „Party Membership in Twenty European Democracies, 1980-2000” *Party Politics* 2001/1. 5–21; Ingrid VAN BIEZEN [et al.]: „Going, going, ... gone? The Decline of Party Membership in Contemporary Europe” *European Journal of Political Research* 2012/51. 24–56.

⁵⁶² Lásd pl. Anika GAUJA – Emilie VAN HAUTE: „Conclusion: Members and Activists of Political Parties in Comparative Perspective” in U.ők (szerk.): *Party Members and Activists* (London: Routledge 2015) 195; Ann-Kristin KÖLLN: „Party Membership in Europe: Testing Party-Level Explanations of Decline” *Party Politics* 2016/4. 465–477.

⁵⁶³ Pippa NORRIS: *Democratic Deficit: Critical Citizens Revisited* (Cambridge: Cambridge University Press 2013); Russel J. DALTON: „Ifjúság és politika a választásokon túl” *Replika* 2013/3. 19–35; Gema M. GARCIA-ALBACETE: *Young Peoples' Political Participation in Western Europe. Continuity or Generational Change* (Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan 2014); Judith BESSANT – Sarah PICKARD (szerk.): *Young People Re-generating Politics in Times of Crisis* (Cham: Palgrave Macmillan 2018)

⁵⁶⁴ Svédországban például a pártifjúsági szervezetek közel harminc év leforgása alatt, 1993-ra tagjaik több mint hetven százalékát veszítették el, lásd Bo ROTHSTEIN: „Sweden. Social Capital in the Social Democratic State” in Robert PUTNAM (szerk.): *Democracies in Flux* (Oxford: Oxford University Press 2002) 294. Hasonló folyamat zajlott le Németországban is, ahol az egyik legerősebb pártifjúsági szervezet, a Szociáldemokrata Párthoz tartozó Jusos taglétszáma számottevően megfogyatkozott a 2000-es évek elejére, Lásd Claus OFFE – Susanne FUCHS: „A Decline of Social Capital? The German Case” in Robert PUTNAM (szerk.): *Democracies in Flux* (Oxford: Oxford University Press 2002) 216. Egy Belgiumban végzett összehasonlító vizsgálat adatai pedig arra mutattak rá, hogy a pártok ifjúsági szervezeteinek tagsága sokkal gyorsabb ütemben csökken, mint maguknak a pártoknak a

képesek alkalmazkodni a fiatal korosztályok változó igényeihez, vonzóbbak a számukra, ezért az is elképzelhető, hogy potenciálisan pártpolitikailag aktív fiatalokat vonnak el a pártoktól.⁵⁶⁵

A kép ettől sok szempontból eltérően fest a kelet-közép-európai régió országaiban. Itt valamennyi politikai párt – szemben a nyugati társaival – újnak mondható, leszámítva azt a kevés kivételt, amelyek gyökerei a távoli múltra nyúlnak vissza. Ezen felül új pártoknak lenni egy olyan rendszerben, ahol minden párt relatíve újnak számít, egészen mást jelent, mint amit nyugaton e kifejezés alatt érteni szokás.⁵⁶⁶ A rendszerváltás gyors és elitvezérelt jellegetöbnyire felülről kiépített pártokat eredményezett a régióban, amelyek stratégiájában a tömegbázisra épülő szervezeti háttér megteremtése helyett a választási mobilizációra került a hangsúly.⁵⁶⁷ A modern tömegkommunikációs eszközök már a pártok alapításától kezdve a rendelkezésre álltak a választók eléréséhez, az állami pártfinanszírozás viszonylag korai bevezetése pedig hosszú távon is gyengítette a pártok tömegszervezetek kiépítésére vonatkozó igényét.⁵⁶⁸ A párttagság és a pártpolitikai részvétel szintje a régió országaiban jócskán elmarad a nyugat-európai demokráciákéi mögött, még annak ellenére is, hogy ez utóbbiak párttagsága jelentősen lecsökkent az elmúlt évtizedekben. Az 1990-es évek vége óta a párttagság csökkenése viszont ezekben az országokban is megfigyelhető tendencia.⁵⁶⁹

A kelet-nyugati különbség az ifjúságkörében ugyancsak kimutatható. Az Európai Unió 28 tagországa fiataljainak társadalmi szerepvállalását feltérképező *Flash Eurobarometer* legújabb hullámának adatai szerint szignifikáns eltérés van a párttagsággal rendelkező nyugat-európai és kelet-közép-európai 15-30 évesekarányai között (6 százalék és 4százalék). Jelentős különbségmutatkozik ugyanakkor az emberjogi-szolidaritási és más civil szervezetekben résztvevők arányai tekintetében. Amíg a nyugat-európai fiatalok 8 százaléka kapcsolódik emberjogi-szolidaritási mozgalomhoz vagy szervezethez és 12 százaléka más jellegű civil szervezethez, a kelet-közép-európai társaiknak csak mintegy 3százaléka és 6 százaléka vesz részt e szervezetek munkájában.⁵⁷⁰ Mindez azt jelenti, hogy a kelet-közép-európai régió ifjúsága esetében nem teljesen állja meg a helyét az az interpretáció, miszerint fiatalok körében a pártoktól való elzárkózás a kézben jár a társadalmi mozgalmak és a civil szervezetek felértékelődésével.

---

tagsági bázisa, lásd HOOGHE–STOLLE (553. l.) 47. Ez idő alatt az emberjogi mozgalmak és önkéntes szervezetek fiatal tagjainak száma dinamikusan növekedett. Így például az Amnesty International ifjúsági szekciójának tagsága alig több mint 10 év alatt 1300 főről 15000 főre gyarapodott, lásd OROSS Dániel: *Ifjúsági részvétel a pártpolitikán túl. PhD disszertáció* (Budapest: BCE Politikatudományi Doktori Iskola 2015) 56.

⁵⁶⁵ Kaare STRØM – Lars SVÅSAND: „Political Parties in Norway: Facing the Challenges of a New Society” in Uők. (szerk.): *Challenges to Political Parties. the Case of Norway* (Ann Arbor: University of Michigan Press 2000) 16; Patrick SEYD – Paul WHITELEY: „British Party Members: An Overview” *Party Politics* 2004/4. 358.

⁵⁶⁶ Kris DESCHOUVER: „New Parties and the Crisis of Representation” in Thomas POGUNKTE – Philipp HARFST – Ina KUBBE (szerk.): *Parties, Governments and Elites: The Comparative Study of Democracy* (Wiesbaden: Springer VS. 2017) 73–85.

⁵⁶⁷ ENYEDI Zsolt – Linek LUKÁŠ: „Searching for the Right Organisation. Ideology and Party Structure in East-Central Europe” *Party Politics* 2008/4. 457–479.

⁵⁶⁸ Ingrid VAN BIEZEN: *Political Parties in New Democracies. Party Organization in Southern and East-Central Europe* (New York: Palgrave Macmillan 2003)

⁵⁶⁹ VAN BIEZEN (568. l.) 33; Filip KOSTELKA: „The State of Political Participation in Post-Communist Democracies: Low but Surprisingly Little Biased Citizen Engagement” *Europe-Asia Studies* 2014/6. 952.

⁵⁷⁰ FLASH EUROBAROMETER 455 – EUROPEAN YOUTH adatbázisa alapján:
data.europa.eu/euodp/en/data/dataset/S2163_455_ENG

A magyar fiatalság valamennyi dimenzióban a rangsor végén foglal helyet, amit a hazai ifjúsági vizsgálatok is megerősítenek. A *Magyar Ifjúságkutatás 2016* adatai alapján megállapítható, hogy a politikához, illetve a pártpolitikához valamilyen módon kapcsolódó szervezetek csak mindössze a 15-29 éves korosztály 1 százalékos rétegét vonzzák. További 1 százalékuk kapcsolódik emberjogi mozgalomhoz vagy szervezethez, és csupán 3 százalékuk tagja jótékonyssággal foglalkozó civil szervezetnek.⁵⁷¹ Ezek az eredmények érvényesnek mondhatók az elmúlt három évtizedre vonatkozóan is. Az ifjúsági részvétel nyolcvanas évek második felében történő gyors fellendülését – amikor a fiatalok több mint 10 százaléka kapcsolódott a felemelkedő politikai és közéleti organizációkhoz – a rendszerváltás utáni első évtizedbendramái visszaesés követte. A kétezres évek folyamán még tovább csökkent a szervezeti részvétel, majd tartósan alacsony szinten rögzült.⁵⁷² A pártstruktúra elmúlt tíz évben bekövetkezett változásai ilyenformán nem tükröződnek a fiatalok pártpolitikai részvételében, a pártok kicserélődése viszont feltehetően érhető.

A 2010-es választás a magyar pártpolitika színterén elsöprő erejű változást hozott, átalakítva a hosszú ideje uralkodó „kétblokkrendszer” logikáját. A Fidesz óriási többséget szerzett, az MSZP meggyengült, két mainstream párt, az MDF és az SZDSZ kikerült a parlamentből, s helyüket –megtörve a pártrendszer előregedő trendjét – két antiestablishment karakterű, új párt foglalta el.⁵⁷³ E két új politikai erő – a Jobbik Magyarországért Mozgalom és a Lehet Más a Politika – egyértelműen elhatárolta magát az intézményesült pártoktól és mélyreható változásokat követelt, noha más-más értékek mentén. A Jobbik a nemzeti radikalizmus talaján a politikai elit lecserélése mellett kampányolt, míg az LMP a globalizációkritikus, a környezetvédő és az emberi jogi mozgalmak legfontosabb alapelveit felvállalva a bal- és jobboldal között húzódó szakadék meghaladását tűzte célul. Mindkét párt igen hamar népszerű lett a fiatalok, és különösen az egyetemista fiatalok körében, a Fidesz ugyanakkor mindvégig megőrizte a támogatottságát.⁵⁷⁴

Az új pártok sikerét hamarosan újabb pártok megjelenése követte. 2011-ben Gyurcsány Ferenc volt miniszterelnök megalapította a Demokratikus Koalíciót, míg 2013-ban három társadalmi mozgalom – Haza és Haladás Egyesület, Egymillióan a Magyar Sajtószabadságért Egyesület és Magyar Szolidaritás Mozgalom – szövetségéből létrejött a Bajnai Gordon nevével fémjelzett politikai párt, az Együtt 2014. Ugyanebben az évben az LMP-ből kilépett Párbeszéd Magyarországért Platform tagjai megalapították a saját pártjukat, majd 2014-ben Magyarország első viccpártja, a Magyar Kétfarkú Kutya Párt is feltűnt a bejegyzett pártok listáján. Jelenleg a legfiatalabb párt szerepét a 2017-ben mozgalmából párttá alakult Momentum Mozgalom és a 2018-ban Toroczkai László vezetésével alapított Mi Hazánk Mozgalom tölti be. Az Együtt kivételével mindegyik új párt egzisztálás a legtöbbjük parlamenti képviseléssel rendelkezik, azonban ez idáig egyikük sem tudta megtörni a Fidesz hegemoniáját, amely a 2014-es és 2018-as országgyűlési választáson is kétharmados

⁵⁷¹ BAUER Béla [et al.] (szerk.): *Magyar Ifjúságkutatás 2016. Az ifjúságkutatás első eredményei. Ezek a mai magyar fiatalok* (Budapest: Új Nemzedék Központ 2016) 84.

⁵⁷² STUMPF (554. l.) 114.; BAUER–SZABÓ (553. l.) 95.; 117.; OROSS (553. l.) 308.

⁵⁷³ SOÓS Gábor: „Kétblokkrendszer Magyarországon” in BODA Zsolt – KÖRÖSÉNYI András (szerk.): *Van irány? Trendek a magyar politikában* (Budapest: Új Mandátum 2012) 14–40.

⁵⁷⁴ KMETTY Zoltán: „Fiatal, vallásos és Fideszes” in SZABÓ Andrea (szerk.): *Racionálisan lázadó hallgatók II. Apátia-Radikalizmus-Posztmaterializmus a magyar egyetemisták és főiskolások körében* (Szeged-Budapest: Belvedere Meridionale – MTA TK PTI 2014) 173–185.

többséget szerzett. A 2019-es önkormányzati választás ugyanakkor, amelynek során a főpolgármesteri cím és a fővárosi közgyűlési többség megszerzése mellett az ellenzéki pártok jelöltjei a megyei jogú városok közel felében is diadalmaskodtak, mindenképpen egyfajta áttörésként értelmezhető a Fidesz uralta szisztémában, noha a kormánypárt továbbra is őrzinépszerűségéért a vidéki települések nagy részében, amely egyúttal az ellenzéki pártok gyenge társadalmi beágyazottságát jelzi a vidéken.⁵⁷⁵

Mindent egybevetve az mondható, hogy annak ellenére, hogy a fiatal párttagság lélekszáma stabilitást mutat hazánkban, az új pártok megjelenése érzékelhető kell, hogy legyen. Annál is inkább, mert szemben a mainstream pártokkal a legtöbbször alulról szerveződő, ún. „mozgalmi párt”, amely nemcsak a választási győzelmet célozza, hanem a politikai rendszer radikális átalakítását is azáltal, hogy egy sokkal közvetlenebb beleszólást és részvételt kínál az emberek számára a mindennapi tevékenységeiben csakúgy, mint a politikában. E szerveződések párttá formálódása elkerülhetetlen volt egy olyan politikai kontextusban, ahol a társadalmi egyeztetés korlátozott, pusztán minimális lehetőségekben merül ki. A civil egyesületek ki vannak szorítva a politikai játéktérről, nem állíthatnak jelölteket a választásokon, s többleterőforrások és intézményesített befolyás szerzése kizárólag pártalapítás révén lehetséges.⁵⁷⁶ Az új pártok mozgalmi karaktere az a tény, hogy még újoncnak számítanak a hazai politika terepén, egyértelműen érdekeltté teszi őket a fiatal támogatók és aktivisták toborzásában. Különösen a Momentum Mozgalom előretörésére lehet számítani, miképpen maga a párt döntően a 20-as és a 30-as éveiben járó, értelmiségi fiatalokból áll, akik magukat Magyarország új politikai generációjaként határozzák meg. A Momentum az elmúlt három évben látványos erőfeszítéseket tett a fiatalok mozgósítására, amely jelentős sikereket hozott a párt számára.⁵⁷⁷ A kérdés azonban az marad, hogy képes lesz-e a jövőben utolérni, netán meghaladni a Fidesz népszerűségét.

II. Mozgósítás és részvétel: a vizsgálat elméleti keretei, kérdései és hipotézisei

A mozgósításnak régóta meghatározó szerepet tulajdonítanak a politikai részvételben, az azonban vitatott kérdés, hogy mennyire kiterjedt ez a szerep. Ez részben azzal indokolható, hogy az eddigi kutatások érdeklődése, vagy csakegyedül a szavazás aktusára vagy a széles értelmezett politikai részvétel egészére terjedt ki, így a mozgósítás hatékonyságáról az egyes részvételi formákra vonatkozóan csak kevés információval rendelkezünk.⁵⁷⁸ Jelen vizsgálódás számára a politikai mobilizáció és részvétel két elméleti modellje szolgál fontos kiindulópontként. Az egyik Bert Klandermans és Dirk Oegema, holland szerzőpáros

⁵⁷⁵ BÍRÓ-NAGY András – SEBŐK Miklós: *Hungarian Politics in 2019* (Budapest: Friedrich-Ebert-Stiftung; Policy Solutions 2020) 13.

⁵⁷⁶ MIKECZ Dániel: „Új pártok változó mozgalmak. A radikális jobboldali és az alternatív mozgalmak pártosodása” in BODA Zsolt – KÖRÖSÉNYI András (szerk.): *Van irány? Trendek a magyar politikában* (Budapest Új Mandátum 2012) 81.

⁵⁷⁷ BÍRÓ-NAGY–SEBŐK (575. l.) 27.

⁵⁷⁸ Steven J. ROSENTSTONE – John Mark HANSEN: *Mobilization, Participation and Democracy in America* (New York: Palgrave Macmillan 1993); Jeffrey A. KARP – Susan A. BANDUCCI: „Party Mobilization and Political Participation in New and Old Democracies” *Party Politics* 2007/2. 217–234.; Marguerite A. GRABAREK: *Mobilization and Political Participation: Who is Asked to Play the Game? PhD Dissertation* (Michigan: University of Michigan 2011); Donald P. GREEN – Michael SCHWAM-BAIRD: „Mobilization, participation and American Democracy” *Party Politics* 2016/22. 158–164.; VERBA (556. l.)

társadalmi mozgalmakhoz való csatlakozás előfeltételeit taglaló elmélete, míg a másik a Sidney Verba és szerzőtársai által bevezetett Polgári Önkéntesség Modell (Civil Voluntarism Model; CVM). Mindkettő koncepció alapvetésként fogalmazza meg, hogy a mozgósítás önmagában nem, csak bizonyos feltételek teljesülése mellett vezethet eredményre.

Az első modell központi hipotéziseszerint a mozgósítás abban az esetben működik a részvétel katalizátoraként, ha a csatlakozásra invitált személy beletartozik a mozgósító szervezet „mobilizációs potenciáljába.” E terminus alatt a szerzőpáros a potenciálisan mozgósítható személyek csoportját érti, vagyis azok körét, akik ismerik a mozgósító szervezetet, pozitívan viszonyulnak hozzá és készek arra, hogy részt vegyenek a munkájában, ha az felkéri őket erre. Ez egyfelől magában foglalja, hogy a szervezet ezeket az embereket korábban már valamilyen csatornán keresztül elérte és pozitív vélemény alakult ki bennük a szervezet munkájáról és céljairól. Másfelől pedig azt is implicálja, hogy azok a személyek, akik kívül esnek a mobilizációs potenciálon, nem fognak csatlakozni a szervezethez még akkor sem, ha annak mozgósítási kísérletei elérik őket.⁵⁷⁹

A Polgári Önkéntesség Modellje szintén előfeltételezi, hogy a mozgósítás se nem szükséges, se nem elégséges feltétele a részvételnek. Az emberek csatlakozhatnak önszántukból, a szervezet felkérése nélkül, és a szervezet felkérésére mondhatnak nemet. A felkérés aktuusa ugyanakkor az egyik legfontosabb indikátora annak, hogy mennyire elérhetőek a mobilizációs csatornák az emberek számára. Ezen aspektus figyelembevétele különösen fontos hazánkban, ahol a politikai ifjúsági csoportosulások nem lehetnek jelen a felsőoktatási intézményekben, továbbá számos vidéki településen a pártok, és különösen az újabb pártok nem rendelkeznek helyi szervezettel, következésképpen az ott élő fiataloknak nincs lehetőségük e szervezetekkel és az általuk szervezett rendezvényekkel való találkozásra, ami már ezen a ponton ellehetetlenítheti a potenciális résztvevővé válásukat.⁵⁸⁰ A modell szerint a mozgósítás azoknak a részvételét segítheti elő, akik megfelelő tulajdonságokkal és motivációkkal rendelkeznek. Az előbbieket azokat a szociodemográfiai sajátosságok tartják, amelyek szorosan kötődnek a részvételhez elengedhetetlenül szükséges erőforrásokhoz, mint például a pénzhez, az időhöz, a közéletben való jártassághoz és az egyéb nélkülözhetetlen készségekhez. Az utóbbiak pedig azokra a politikai szocializációs tapasztalatokra utalnak, amelyek elősegítik a közügyek iránti érdeklődés kialakulását. A szocializációs ágenseknek – s különösen a családoknak – kulcsfontosságú szerep jut mindkét dimenzióban, miképpen ezek nyújtják azokat a tanulási és tapasztalati közegeket, amelyek keretei között a részvételhez szükséges erőforrások és képességek elsajátíthatók.⁵⁸¹

A mobilizáció és participáció e két elméleti modelljét alapul véve jelen vizsgálat is hipotézisként fogalmazza meg, hogy a mozgósítás önmagában nem elegendő a hallgatók bevonódásához, továbbá azt is, hogy a mozgósítás sikertelen lesz azok esetében, akik nem tartoznak a vizsgált szervezetek mobilizációs potenciáljába. A Klandermans – Oegema koncepcióval szemben ugyanakkor azt feltételezi, hogy a szervezetről alkotott pozitív vélemény még kevésnek bizonyul a csatlakozáshoz, ezért szükséges megvizsgálni, hogy a kérdezettek társadalmi háttere és politikai szocializációjamiként működik közre a

⁵⁷⁹ KLANDERMANS–OEGEMA (560. l.j.) 519.

⁵⁸⁰ SZABÓ Andrea – OROSS Dániel: *A politika és a magyar fiatalok* (Budapest: Kossuth 2019) 35.

⁵⁸¹ VERBA (556. l.j.) 50–51.

részvételben. A tanulmány ebben az értelemben a mobilizációs potenciál fogalmát az eredetnél szélesebben értelmezi.

A szakirodalomból jól ismert tény, hogy a mozgósítás és a politikai részvétel nem követ véletlenszerű mintázatot a társadalomban. Az iskolázottabb és a vagyonosabb emberek sokkal gyakrabban találkoznak csatlakozásra való felhívásokkal, mint a kevésbé szerencsés társaik. Az életkor és a társadalmi nem szintén hatást gyakorol a toborzásra. A mozgósító szervezetek gyakrabban szólítják meg a fiatal állampolgárokat és a férfiakat, mint az időseket és a nőket.⁵⁸² A politikai részvétel tekintetében ugyancsak jelentős társadalmi egyenlőtlenségek figyelhetők meg. A férfiak, az előnyös anyagi helyzetűek és a magasan képzettek az átlagnál gyakrabban aktivizálódnak, legyen szó a részvétel bármely formájáról.⁵⁸³

A részvételi potenciál meglétében vagy hiányában a politikai szocializációs kutatások a kezdetektől fogva meghatározó szerepet tulajdonítanak a családnak, az iskolának és a kortársaknak. Azokban a családokban, ahol a szülők politikailag aktívak és a családi kommunikációnak rendszeresen a részét képezi a helyi, illetve országos politikai eseményekről való párbeszéd, a felnővekvőkben is nagyobb eséllyel alakul ki a téma iránti fogékonyság és annak a képze, hogy politikai aktivitás elengedhetetlenül része a mindennapi életnek. A szülők emellett közvetetten is befolyásolják a gyermekük részvételi hajlandóságát, méghozzá a társadalmi státuszuk révén. A magasan iskolázott szülők gyermekei másoknál nagyobb valószínűséggel szereznek felsőfokú végzettséget, ami szintén megnöveli a bevonódásuk esélyét.⁵⁸⁴ A család hatása ugyanakkor nem teljesen determinisztikus, a családon kívüli közegek a tapasztalás új lehetőségeit nyitják meg az egyén számára, amelyek új élményeket hozhatnak magukkal és akár a családi hatások módosulását is előidézhetik. Így például nem feltétlenül van kontinuitás a szülők és gyermekeik ideológiai preferenciái között. A társadalmi szerepvállalásra való nyitottság ettől függetlenül általában átvételre kerül.⁵⁸⁵

Az iskola keretei között folytatott közéleti tárgyú kommunikáció, illetve az iskolai diákközösségekben, különösen a proto-politikai gyakorlóterepként felfogható diák- és hallgatói szervezetekben, önkormányzatokban való közreműködés szintén előrevetítheti a későbbi közéleti aktivitást. Számos korábbi kutatás igazolta, hogy azok a fiatalok, akik diákként önkénteskednek ilyen szervezetekben, felnőttként is nagyobb valószínűséggel működnek közre civil, illetve politikai jellegű szervezetek munkájában.⁵⁸⁶

A családdal és az iskolával szemben akortárs csoportokelsősorban bizonyos életkor felett, kiváltképp a serdülőkortól kezdve gyakorolnak markáns hatást az identitás alakulására. Ebben az életszakaszban egyre inkább a kognitív szempontok kerülnek előtérbe az érzelmiakkal szemben, és ekkor szilárdulnak meg az egyén ismeretei, véleményei és attitűdjei. A kortársakkal folytatott politikai, közéleti témájú beszélgetések és véleménycserék olyan aktusok, amelyek által a felnővekvők önmaguk számára is letisztítják, konkretizálják a

⁵⁸² VERBA (556. lj.) 62–63 ; GRABAREK (578. lj.) 9.

⁵⁸³ SCARROW–GEZGOR (556. lj.); NORRIS (563. lj.); GAUJA–HAUTE (562. lj.) 194–195.

⁵⁸⁴ VERBA (556. lj.) 65–66.

⁵⁸⁵ Michael BRUTER – Sarah HARRISON: *The Future of Our Democracies? Young Party Members in Europe* (New York: Palgrave Macmillan 2009) 42.

⁵⁸⁶ Lásd pl. Molly W. ANDOLINA (et al.): „Habits from Home, Lessons from School: Influences on Youth Civic Engagement” *Political Science & Politics* 2003/36. 275–280.

politikai azonosságukat. Nem ritkán a kortársak segítik a fiatalokat a családban elsajátított attitűdök és viselkedésminták újragondolásában és átformálásában, illetve ők szolgálnak az állampolgári cselekvés partnereiülés vonzzák be egymást a különböző szervezetekbe, szerveződésekbe. Azok a fiatalok, akik kimaradnak e folyamatokból, nagyobb eséllyel válnak politikai értelemben is passzívvá.⁵⁸⁷

És végül, de nem utolsósorban, nem szabad megfeledkezni közvetlen vagy közvetett politikai jellegű személyes élményekről és a politikától látszólag független, mégis politikai szocializációs jelentőségű tapasztalatokról sem, amelyek szintén közre játszhatnak a részvételi hajlandóság kialakulásában. Ilyen katalizáló momentumok lehetnek az egyén életében például az őt vagy hozzátartozóit hátrányosan érintő kormányzati döntések, a sokkoló hatású társadalmi események (pl. háború, erőszakos tüntetések), de akár egy meghatározó film- vagy olvasásélmény is.⁵⁸⁸

Mindezen fejlemények ismeretében immár lehetőségünk nyílik bizonyos várakozások megfogalmazására a nappali tagozatos hallgatók pártpolitikai és civil szervezeti részvételére vonatkozóan. Hasonlóan a korábbi kutatásokhoz jelen vizsgálat is szignifikáns társadalmi egyenlőtlenségekre számít mind a mozgósítás, mind pedig a részvétel tekintetében. Ugyanakkor mivel a célcsoportot olyan fiatalok alkotják, akiknek az átlagéletkora 22 életév és valamennyien felsőfokú végzettséggel rendelkeznek vagy a jövőben potenciálisan elérik e végzettséget, az elemzés nem vizsgálja az életkor és az iskolai végzettség mozgósításra és részvételre gyakorolt hatását. Ehelyett a kérdezett állandó lakhelyével, felsőfokú intézményének fenntartói típusával, valamintképzésének helyével, szintjével és területével bővíti a szociodemográfiai jellemzők spektrumát, és feltételezi, hogy a tanulmányaikat állami fenntartású intézményekben folytató hallgatók, a Budapesten élők, a fővárosi egyetemeken és főiskolákon tanulók, valamint a közülethez valamilyen módon kapcsolódó képzéseket (pl. társadalomtudományok) végzők nagyobb eséllyel válnak a mozgósító szervezetek célpontjaivá, mint a hallgatói társadalom többi része. Ezen kívül azt is feltételezi, hogy a férfiak és az előnyösebb anyagi helyzetűek más hallgatóknál gyakrabban találkoznak a pártok és a civil szervezetek részéről toborzó felhívásokkal. Ezek a jellemzők kiegészülve a részvételre predisponáló politikai szocializációs tapasztalatokkal és a szülők magas szocioökonómiai státuszával feltehetően szintén meghatározó előfeltételeket alkotnak a pártpolitikai és a civil részvétel esetében.

Miként a mozgósítás a részvétel katalizáló tényezője lehet, a tanulmány felderítő jelleggel megvizsgálja, hogy más csatlakozásra hajlamosító hatásokhoz mérten milyen jelentőséget képvisel a mobilizáció a szervezeti részvételben. Valamint, a széleskörű változókkal dolgozó adatbázis előnyeit kihasználva, azt is szemügyre veszi, hogy mennyire hasonlítanak vagy különböznek a pártpolitikai és a civil szervezetekben közreműködő hallgatók politikai attitűdjei, egyúttal arra is választ keresve, hogy milyen feltételektől függően indul el hazánkban egy, a közéleti részvételre nyitott fiatal az egyik vagy a másik típusú szervezet irányába.

⁵⁸⁷ BRUTER –HARRISON (585. l.j.) 45–57.; Anja NEUNDORF – Kaat SMETS: *Political Socialization and the Making of Citizens* (Oxford: Oxford Handbooks Online 2017) 9–10.

⁵⁸⁸ Annick PERCHERON: „Szocializáció és politikai szocializáció” in SZABÓ Ildikó – CSÁKÓ Mihály (szerk.): *A politikai szocializáció. Válogatás a francia nyelvterület szakirodalmából* (Budapest: Új Mandátum 1999) 14.

III. Adatok és módszerek

Az elemzés alapjául szolgáló Aktív Fiatalok Magyarországon, 2019 (a továbbiakban: AFM, 2019) elnevezésű, nappali tagozatos egyetemista és főiskolai hallgatók reprezentatív mintáján készült survey egyaránt vizsgálta a pártpolitikai és a civil szervezetek mozgósítási hajlandóságát és e szervezetekben való részvétel gyakoriságát a hallgatók körében, továbbá adatokat gyűjtött a hallgatók szocioökonómiai és demográfiai karakteréről, egyetemi vagy főiskolai képzésére vonatkozó jellemzőiről, serdülőkori és későbbi politikai szocializációs tapasztalatairól, pártpreferenciáiról és más politikai attitűdjeiről, amelyek mind alkalmas változók a megfogalmazott hipotézisek tesztelésére.

A mozgósítás tekintetében a hallgatóknak arról kellett nyilatkozniuk, hogy találkoztak-e már az életük során toborzó felhívással valamely párt vagy civil szervezet részéről, és amennyiben igennel válaszoltak, az őket megszólító szervezetet is meg kellett nevezniük, amely révén nemcsak arról alkothatunk képet, hogy vajon a pártpolitikai vagy a civil szervezetek mozgósítják-e inkább a hallgatókat hazánkban, hanem az egyes szervezetek mozgósítási hajlandóságáról is. A csatlakozással járó felkérések száma információt nyújt a pártok és a civil szervezetek mobilizációs potenciáljának nagyságáról. Annak a vizsgálata pedig, hogy a ténylegesen résztvevők mekkora szegmense működik felkérés alapján közre a szervezetekben, megmutatja, hogy a mobilizációnak mennyire kiterjedt szerepe van a részvételben. A mozgósítás szocidemográfiai előfeltételeinek vizsgálata az elemzésben kiegészítő próbával történt, ahola hipotéziseknek megfelelően a magyarázóváltozók csoportjaita következő változók alkották:

- nem (nő, férfi)
- állandó lakhely (főváros, megyei jogú város, más város, község)
- szubjektív jövedelemérzet (nélkülözések között élek, hónapról-hónapra anyagi gondjaim vannak,épphogy kijövök a jövedelmemből,a pénzem okos beosztásával jól kijövök,gondok nélkül élek)
- felsőfokú intézmény fenntartója (állami, egyházi, magán)
- képzés helye (főváros, vidéki város)
- képzés szintje (alapképzés, mesterképzés, osztatlan képzés, doktori képzés)
- képzési terület (alkalmazott tudományok, társadalomtudományok, természettudományok, humán tudományok)

Az AFM, 2019 kutatás egyedülálló módon egyaránt mérte a pártokhoz és a pártok ifjúsági szervezeteihez formálisan kötődő hallgatók jellemzőit és azokat, akik ugyan tagsággal nem feltétlenül rendelkeznek, de a kérdezést megelőző egy év során részt vettek párt munkájában vagy tevékenységében. E három részvételi aspektus az elköteleződés különböző – az előbbi kettő az erősebb, míg az utóbbi a gyengébb – szintjeit jeleníti meg, van azonban átfedés közöttük. A pártpolitikai tevékenységet folytatóknak mintegy 36 százaléka párt- vagy pártifjúsági szervezet tag, illetve az is megállapítható, hogy a párttagok és a pártifjúsági szervezettagok közel harmada nem végzett párttevékenységet az elmúlt 12 hónapban. Az egyes szegmensek kiszűrése esetén fennáll annak a veszélye, hogy fontos információkat veszítünk a pártpolitikai részvételre hajlamosító tényezők vonatkozásában. Ebből kifolyólag

az elemzés során a három dimenzió együttesen kerül figyelembevételre, amely a teljes minta 5,1 százalékát adja (a továbbiakban: *pártpolitikai szervezetekben résztvevők*). Vagyis a pártpolitikailag aktív magyar fiatalok egy jelentős része az egyetemi és a főiskolai hallgatók közül kerül ki.

A pártpolitikai szervezeti részvétellel rendelkező fiatalok közül 7 főcivil szervezetekhez is kapcsolódik, ezeket a hallgatókat az átfedés kiküszöbölése és az alacsony elemszám végett a pártpolitikai csoportba tartozónak tekintjük. Acivil szervezeti részvételt a kutatás egyfelől az emberjogi mozgalmi vagy szervezeti kötődéssel, másfelől a különböző társadalmi csoportokra specializálódó szociális és segítő szervezetekhez való kötődéssel mérte. A két csoport együttesen a teljes minta 10,8 százalékát adta, vagyis ezek a hallgatók – megerősítve a korábbi nemzetközi vizsgálatok eredményeit – mintegy kétszer annyian vannak, mint a pártpolitikai szervezetekben résztvevő társaik (a továbbiakban: *civil szervezetekben résztvevők*).

A szervezeti részvételre hajlamosító szociodemográfiai és szocializációs tényezők beazonosítása és egymáshoz viszonyított hatásainak feltárása – az egyes magyarázó változók és az eredményváltozók közötti összefüggéselőtesztelését követően – binomiális logisztikus regresszió analízis segítségével történt, melynek során négy magyarázó modell felépítésére került sor.⁵⁸⁹ Az első kettő modellben az eredményváltozót a kétértékű pártpolitikai részvétel változó adta, míg a második kettőben a kétértékű civil szervezeti részvétel változó. Azért, hogy felmérhessük a mobilizáció többi változóhoz mért fontosságát a részvételben, mindkét részvételi dimenzió esetében a szervezetek mozgósítása az első modellben nem szerepelt magyarázó változók sorában, a második modellbe viszont bevonásra került. A szülők társadalmi státuszát a kutatás a kérdezett édesanyjának és édesapjának iskolai végzettségével mérte, míg a politikai szocializációt a politikai nézeteket meghatározó személyes élményekkel, a közéleti kérdésekről, társadalmi problémákról folytatott kommunikáció rendszerességével a középiskolai évek alatt és a jelenben, illetve a hallgatói szervezetekben való közreműködéssel:

- apa iskolai végzettsége (érettséginnél alacsonyabb, érettségizett, diplomás)
- anya iskolai végzettsége (érettséginnél alacsonyabb, érettségizett, diplomás)
- politikai nézeteket befolyásoló esemény (nincs, van; és pedig...)
- közéleti tárgyú kommunikáció rendszeressége a családban a középiskolai évek alatt (soha, alkalmanként, rendszeresen)
- közéleti tárgyú kommunikáció rendszeressége a kortárcsoportban a középiskolai évek alatt (soha, alkalmanként, rendszeresen)
- közéleti tárgyú kommunikáció rendszeressége az iskolában (történelem, osztályfőnöki órákon, szünetben) a középiskolai évek alatt (soha, alkalmanként, rendszeresen)
- közéleti tárgyú kommunikáció rendszeressége a családban (soha, alkalmanként, rendszeresen)

⁵⁸⁹ A logisztikus regresszió analízis enter módszerrel történt. A binomiális logisztikus regresszió előnyeként említendő, hogy megengedi mind a metrikus, mind a nem metrikus független változók használatát, továbbá nem kívánja meg a variancia-homogenitás teljesülését és nem törődik a modell változóinak eloszlásával sem, így a lineáris regressziónál és a diszkriminancia-elemzésnél szélesebb körben alkalmazható.

- közéleti tárgyú kommunikáció rendszeressége a kortárscsoportban (soha, alkalmanként, rendszeresen)
- HÖK tag (nem, igen)
- más hallgatói szervezetben tag (nem, igen)

Az elemzés utolsó részében a pártpolitikai és civil szervezetekben résztvevők attitűdbeli hasonlóságainak és eltéréseinek vizsgálata következik, amely során a hallgatók politikaiérdeklődését és politikával kapcsolatos asszociációit, a demokráciával és a fennálló társadalmi viszonyokkal való elégedettségét, valamint az ideológiai orientációit (bal-jobboldal; liberális-konzervatív; mérsékelt-radikális) vesszük szemügyre.

IV. Eredmények

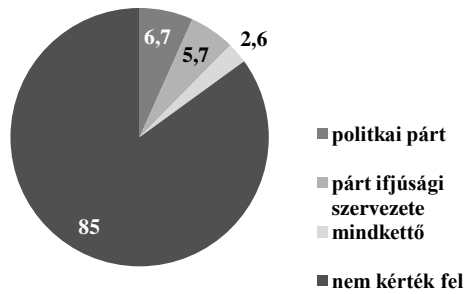
Az Aktív Fiatalok Magyarországon, 2019 kutatás eredményei tükrében a mozgósítás korántsem tekinthető általános jelenségnek a hallgatók körében. A kapott válaszok mind a politikai pártok, mind a civil szervezetek gyenge mozgósítási hajlandóságáról árulkodnak, ugyanakkor az is megállapítható, hogy a pártpolitikai szervezetek a civil szervezeteknél valamivel nagyobb hangsúlyt fektetnek a hallgatók toborzására. Az adatok alapján megkérdezett fiataloknak az eddigi élete során 15 százalékát kereste fel párt vagy annak ifjúsági szervezete azzal a céllal, hogy csatlakozzon hozzá, és mindössze 7 százalékát valamilyen civil szervezet (1. és 2. ábra). A felkérések pontos számát nem tudjuk megmondani, de az biztosan tudható, hogy valamivel magasabb a felkért fiatalok számánál, minthogy azok a hallgatók, akik hajlandóak voltak megnevezni az őket megszólító szervezetet, sok esetben több szervezet megkereséséről is számot adtak. A pártok között ez alapján a három dobogós pozíciót a Fidesz, a Jobbik és a Momentum Mozgalom foglalja el, s szintén ez a sorrend mutatható ki a pártifjúsági szervezetek esetében. A hallgatók megkeresésében élen jár a Fidelitas, a második helyen a Jobbik Ifjúsági Tagozat szerepel, őt követi a Momentum TizenX, a Societas – Baloldali Ifjúsági Mozgalom (MSZP), valamint az LMP ifjúsági szervezete, a Lehet Más a Jövő.

A másik részvételi dimenzió tekintetében jóval kevesebb hallgató tudott visszaemlékezni az őt mozgósító szervezetre, mint a pártok esetében. Azok között, akik igen, a legtöbben hazai szolidaritási, illetve rászoruló gyermekek és diákok segítségével foglalkozó szervezetek (pl. BAGÁZS, Deviszont Közösségi Tér, Bátor Tábor) megkereséséről számoltak be (1. táblázat).

1. ábra

Megkeresett-e párt/párt ifjúsági szervezete
azzal a szándékkal, hogy csatlakozz hozzá?

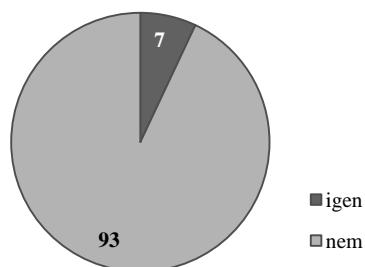
(százalékos megoszlás; AFM 2019 N=800;
saját számítás)

2. ábra

Megkeresett-e társadalmi, civil szervezet
azzal a szándékkal, hogy csatlakozz hozzá?

(százalékos megoszlás; AFM 2019 N=800;
saját számítás)

1. táblázat

A hallgatókat mozgósító szervezetek sorrendje a felkérések száma alapján

Politikai párt		Pártifjúsági szervezet		Szervezet	
Fidesz	27	Fidelitas	25	hazai szolidaritási civil szervezet	7
Jobbik	20	Jobbik IT	17	gyermek és diákok segítségével foglalkozó szervezet	6
Momentum	10	Momentum TizenX	5	nemzetközi emberjogi szervezet	4
MSZP	6	Societas	3	helyi közösségi szervezet	4
DK	6	Lehet Más a Jövő	2	hazai emberjogi szervezet	2
LMP	5			nemzetközi segélyszervezet	1
PM	3			kulturális és hagyományörző szervezet	1
KDNP	3				
MKKP	2				
Mi Hazánk	1				

A várakozásokkal ellentétben a szociodemográfiai változók többsége nem gyakorolt szignifikáns hatást a mozgósításra. Úgy tűnik, a hallgatók társadalmi háttéré és a demográfiai helyzete nem számít abban, hogy a mozgósító szervezetek célpontjaivá válnak-e vagy sem. A pártpolitikai mobilizációt egyedül a képzési terület, míg a civil mobilizációt a képzési terület és a képzés szintje befolyásolja, noha egyik esetben sem beszélhetünk erős összefüggésről. A társadalomtudományi képzéseken tanulók valamivel nagyobb eséllyel találkoznak a pártok felhívásaival, míg a humán- és természettudományi képzési területeken, valamint az osztatlan és a doktori képzéseken tanulók a civil szervezetek invitálásával.

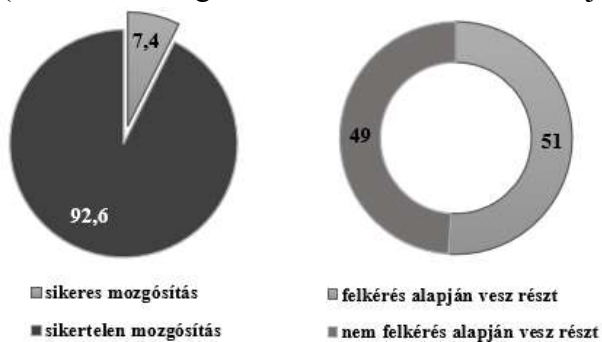
A pártok mozgósító tevékenysége első látásra kevésbé tűnik eredményesnek, az adatok a pártpolitikai szervezetek szűk mobilizációs potenciálját tükrözik. A megkeresett fiataloknak csak mintegy 7,4 százalékánál járt csatlakozással a felkérés (3. ábra). A pártok ifjúsági szervezetei valamennyivel sikeresebbek voltak ebben a tekintetben (9 százalék), mint az anyapártjaik (2,6 százalék). Ennek ellenére nem szabad alábecsülni a mozgósítás erejét, miképpen megállapítható, hogy a pártszervezetekhez kötődő fiataloknak pontosan fele felkérésre csatlakozott, a formálisan nem kötődő, de az elmúlt egy éven belül pártban tevékenykedő hallgatóknak pedig több mint felét kérte fel párt vagy annak ifjúsági szervezete a részvételre. Ezek az eredmények alátámasztani látszanak Sidney Verba és szerzőtársai arra vonatkozó hipotézisét, hogy a mozgósítás elsősorban a cselekvésre eleve nyitott fiatalok részvételét segíti elő.

A civil szervezetek esetében a mozgósított hallgatóknak mintegy negyede csatlakozott a szervezethez, ugyanakkor a szervezetteknek csupán 16 százaléka működik közre a szervezet felkérése alapján (4. ábra). Ez utóbbi eredmény egyaránt utalhat arra, hogy a hallgatók a pártpolitikailag aktivizálódó társaikhoz képest nagyobb arányban rendelkeznek önálló csatlakozási szándékkal, és a szervezeteik toborzás nélkül is vonzóak voltak a számukra, de azt is jelentheti, hogy más, közvetettebb csatornákon – pl. ismerőseiken – keresztül kerültek velük kapcsolatba.

3. ábra

A sikeres mozgósítás és a mozgósítás alapján résztvevők arányai a pártpolitikai szervezetekben közreműködők között

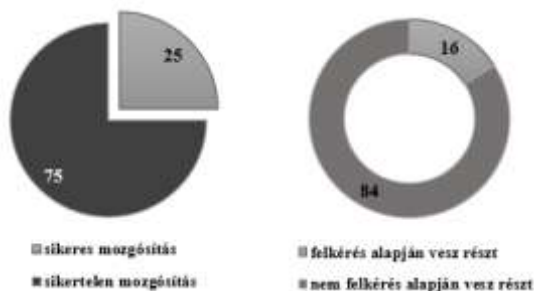
(százalékos megoszlás; AFM 2019 N=800; saját számítás)

4. ábra

A sikeres mozgósítás és a mozgósítás alapján résztvevők arányai a civil szervezetekben közreműködők között

(százalékos megoszlás; AFM 2019 N=800; saját számítás)

A mozgósítással szemben a megvalósult részvételt vizsgálva már jelentős egyenlőtlenségek tapasztalhatók a nemek tekintetében, ami azt sugallja, hogy a nemi szocializációnak komoly hatása van a pártpolitikai és a civil szervezetek közötti választásra. A pártszervezetekben aktivizálódó hallgatók között jelentősen többen – közel kétszer annyian – vannak a férfiak (66 százalék) mint a nők (34 százalék), míg a civil szervezetekben éppen fordítva, a női tagok aránya (60 százalék) meghaladja a férfiakét (40 százalék). A szociokulturális változók közül ugyanakkor sem a szülők iskolai végzettsége, sem a kérdezett szubjektív jövedelemérzete nem mutatott szignifikáns összefüggést egyik részvételi dimenzióval sem. A hallgatók körében ilyenformán nem érvényesül a korábbi nagymintás ifjúságkutatások által a közéleti

szervezeti részvétel vonatkozásában megállapított társadalmi lejtő.⁵⁹⁰ A társadalmi struktúra különböző rétegeibe tartozó hallgatók hasonló hajlandóságot mutatnak mind a pártpolitikai, mind pedig a civil szervezeteknek való elköteleződésre. Ezt a következtetést azonban árnyalja a hallgatók társadalmi összetétele. A főiskolások és az egyetemisták között ugyanis relatív túlsúlyban vannak az előnyös anyagi helyzetűek és azok a fiatalok, akiknek legalább az egyik szülője diplomás (59 százalék).⁵⁹¹ Feltehetőleg ez a sajátosság tükröződik a fenti eredményekben.

Bár a mintabeli arányukhoz (26 százalék) képest mind a pártokban (30 százalék), mind a civil szervezetekben résztvevők (29 százalék) között magasabb a fővárosi hallgatók aránya, az állandó lakhely nem gyakorol szignifikáns hatást egyik vizsgált részvételi dimenzióra sem. Ez alighanem a kormánypárt erőteljes jelenlétét vetíti előre a pártpolitikai szervezetekben közreműködőknél. Ha pedig szemügyre vesszük azoknak a hallgatóknak a pártpreferenciáit, akik azt hajlandóak voltak megosztani velünk, afeltételezésegyértelműen beigazolódnak. A pártokban aktivizálódóknak közel harmada Fidesz-szavazó. A második legnépszerűbb párt a körükben a Momentum Mozgalom, míg a harmadik a Magyar Kétfarkú Kutya Párt. Tőlük jelentősen lemaradva és a negyedik helyet megosztva a Jobbik és az LMP hívei következnek, az MSZP és a DK szimpatizánsai pedig a legkevésbé vannak közöttük (2. táblázat). A mobilizációnál tapasztalt sorrenddel szemben itt tehát kiszorult a Jobbik a dobogós pozíciókból és helyére került a Momentum Mozgalom, illetve a fiatalok mozgósításában az adatok alapján korántsem aktív MKKP. A viccpárti karakter és a formabontó akciók ugyanakkor nemcsak a pártpolitikai cselekvésre nyitott fiatalok körében bizonyulnak népszerűnek, hanem a civil szervezetekhez kötődők körében is, mi több, náluk éppen az Kutypártszimpatizánsai képezik a legnépesebb tábort. A Fidesz azonban nem sokkal marad le a MKKP mögött, a harmadik helyet pedig megosztva a Momentum és a Jobbik foglalja el.

2. táblázat

A pártokban és a civil szervezetekben aktivizálódók pártpreferenciái (fő)

Párt	Pártpolitikai szervezetekben résztvevők	Civil szervezetekben résztvevők
Fidesz	12	13
Momentum	10	11
MKKP	5	16
Jobbik	3	11
LMP	3	3
DK	1	2
MSZP	1	5

⁵⁹⁰ BAUER–SZABÓ (553. lj.) 95.; 117.; OROSS (553. lj.); BAUER (553. lj.) 84.

⁵⁹¹ SZABÓ Andrea: *A hallgatók politikai integrációja, 2019* (Prága: Heinrich Böll Stiftung 2019) 14–16.

Az egyetemi és főiskolai képzéssel kapcsolatos változókmeglepő módon ugyancsak nem mutattak szignifikáns összefüggést a pártpolitikai és a civil részvétellel, ellenben a szervezetek mozgósítása és a politikai szocializációs tapasztalatokat megragadó változók többsége igen, érdemes ezért megvizsgálni, hogy hogyan működnek közre e tényezők a részvételen. A kérdés megválaszolásához segítségül hívott binomiális logisztikus regresszióelemzés eredményeit a 3. és a 4. táblázat foglalja össze. Ahogy az már a harmadik fejezetben bemutatásra került, mindkét esetben az első magyarázó modellben nem szerepel a szervezetek mozgósítását leképező változó, míg a másodikban igen, hogy fel tudjuk mérni a mobilizáció relatív fontosságát. A regressziós táblázatok a magyarázó változókat, a hozzájuk tartozó B értékeket, esélyhányadosokat, valamint a modellek magyarázóerejét tartalmazzák.⁵⁹²

3. táblázat

A binomiális logisztikus regresszió eredményei: a pártpolitikai részvétel előfeltételei (AFM 2019 N=800; saját számítás)

<i>Változó</i>	Modell I.			Modell II.		
	B	Sig.	Exp(B)	B	Sig.	Exp(B)
Nem						
<i>férfi</i>	0,203	0,58	1,225	0,220	0,56	1,246
Politikai szocializáció						
<i>közéleti tárgyi kommunikáció rendszeressége a családban</i>	1,145	0,02	3,141	1,200	0,01	3,321
<i>közéleti tárgyi kommunikáció rendszeressége a családban a középiskolai évek alatt</i>	0,081	0,83	1,085	-0,067	0,86	0,935
<i>közéleti tárgyi kommunikáció rendszeressége a kortárs-csoportban</i>	-0,201	0,59	0,818	-0,270	0,76	0,763
<i>közéleti tárgyi kommunikáció rendszeressége a kortárs-csoportban a középiskolai évek alatt</i>	0,726	0,02	2,067	0,613	0,05	1,845
<i>politikai nézeteket befolyásoló esemény</i>	0,956	0,00	2,602	0,795	0,03	2,215
Mobilizáció						
<i>pártpolitikai mozgósítás</i>				1,797	0,00	6,031
Konstans	-3,860	0,00	0,021	-4,336	0,00	0,013
	724			724		
A modell magyarázóereje: R_L^2	0,141			0,218		

⁵⁹² Az SPSS által felkínált két mutató (COX-SNELL és NAGELKARKE-féle R^2) helyett célszerűbb R_L^2 statisztikát alkalmazni, az R_L^2 azt fejezi ki, hogy a független változók bevonása a modellbe milyen mértékben csökkenti a $-2LL(0)$ (D0) értékét..

A pártpolitikai szervezeti részvétel első magyarázó modelljén végigtekintve az első meglepő eredmény az eddig fontosnak mutakozó változóval, a nemi hovatarozással való kapcsolat hiánya, amely arra enged következtetni, hogy a nemi szocializációs különbségek ereje más tényezőkhöz képest marginálisnak bizonyul a pártpolitikai részvételben. A modell alapján ezek a hatások mindenekelőtt a családhoz, a középiskolai kortársakhoz és a személyes élményekhez kötődnek. A közéleti tárgyú családi beszélgetések érzékenyítő és részvételre orientáló hatása régóta ismeretes a szakirodalomban és a magyarázó modellben is visszaköszön. A többi független változó kontroll alatt tartása mellett a családi közéleti tárgyú kommunikáció rendszerességével egyértelműen nő a pártpolitikai szervezeti részvétel esélye. A család mellett valamivel gyengébben ugyan, de a rajta kívül szerzett tapasztalatok is közrejátszanak a participáció e formájában. A többi független változó hatását kiszűrve több mint két és félszer nagyobb a részvétel esélye azoknál a hallgatóknál, akiknek történt az életében olyan esemény, amely befolyásolta a politikai nézeteit, mint azoknál, akiknek az életében nem volt ilyen. Ez az eredmény némileg előre látható volt, hiszen a pártpolitikailag aktív hallgatóknak közel 60 százaléka számolt be a politikai orientációját alapvetően meghatározó élményről, míg a párton kívüliek között ennek az aránya csak kevesebb, mint 30 százalék volt. A politikai szocializáción nyomot hagyó személyes tapasztalatok spektruma meglehetősen szélesnek bizonyult, a pártpolitikailag aktív fiatalok egyaránt említettek nemzetközi (pl. „9/11”; „2008-as gazdasági válság”; „menekültkrízis”) és hazai történéseket (pl. „MTV-székház ostroma”, „2014-es országgyűlési választás”, „Kockás inges tüntetés”), személyi (pl. „osztályfőnök”, „párttag szülő”, „párttag barát”), tárgyi (pl. „film- és olvasásélmény”) és társadalmi környezeti impulzusokat (pl. „női politikusok hiánya”; „kisebbség helyzete”). A kortársak hatása már ezek között is megjelenik, érdemes ugyanakkor részletesebben is szemügyre venni a szerepüket.

A modell tanulsága szerint nem a jelenlegi, mint inkább a középiskolai évek alatti közéleti tárgyú baráti beszélgetések gyakoriságának van kiemelkedő jelentősége. Azok a hallgatók, akiknek gyakran volt része ilyen beszélgetésekben, nagyobb eséllyel váltak nyitottá a pártpolitikai cselekvésre. Hazai viszonylatban ez azért is fontos eredmény, mert a rendszerváltás egyik legfőbb vívmányavolt a pártok és a politikai csoportosulások kitiltása a munkahelyekről, az iskolákból és a tanintézményekből. Ez azonban – ahogy azt Csákó Mihály megfogalmazta – „nemcsak azt jelentette, hogy direkt politikai tevékenység nem folytatható »kerítésen belül«, de azzal a következménnyel is járt, hogy minden politikáról szóló vagy azzal kapcsolatos ismeret és gondolat – például a kormányformákról, választási rendszerekről, különösen pedig a politikai harcok tétjeiről – gyanússá vagy tilalmassá vált.” Vagyis egy kalap alá került a pártpolitizálás és a politikai szocializáció, ami miatt a rendszerváltást követően felnövekvő nemzedékek nem juthattak megfelelő tudáshoz a demokráciáról és a politikai rendszerükről az iskolákban.⁵⁹³ A politikailag stimuláló családi környezetből érkező kortársak éppen ezért fontos kompenzáló erővel bírnak, kiváltképp a formatív években, ahogy az a magyarázó modellben is megmutatkozik. Figyelemre méltó eredmény, hogy a középiskolai évek alatt folytatott közéleti témájú családi kommunikációt mérő változó nem mutatott szignifikáns összefüggést, ami alighanem azt jelzi, hogy a politikai szocializáció egyes ágensei, így a család és a kortársak is a személyiségfejlődés különböző szakaszaiban

⁵⁹³ CSÁKÓ Mihály: „Ifjúság és politika” *Educatio* 2004/4. 545.

kerülnek előtérbe, összességében azonban mindkettő nélkülözhetetlen funkciót tölt be a pártpolitikai cselekvéspotenciál formálódásában.

A pártpolitikai szervezetekben való részvétel előfeltételeit vizsgáló második modell eredményei fenntartják az első modellben megismert mintázatot, ugyanakkor a pártok mozgósítását megragadó változó bevonása jelentősen növeli a modell magyarázóerejét jelezve a pártok robusztus hatását a részvételben. Sőt mi több, a pártpolitikai mobilizáció hatása bizonyul a legerősebbnek. Azok között, akiket felkértek a pártok a bennük való részvételre több mint hatszor nagyobb eséllyel bukkanunk pártpolitikailag aktív hallgatóra, mint azok között, akiket ilyen célból nem szólítottak meg. A család megmarad a legerősebb tényezőnek a szocializációs változók között a mobilizáció bevonása esetén is, és a kortársak és a politikai nézeteket meghatározó események is szignifikánsan hatnak, bár gyengébb erővel. Mindezek szintén azt az elgondolást erősítik, hogy a mozgósítás elsődlegesen a politikai cselekvésre eleve hajlandó fiatalok csatlakozásának a katalizátora.

4. táblázat

A binomiális logisztikus regresszió eredményei: acivil szervezeti részvétel előfeltételei
(AFM 2019 N=800; saját számítás)

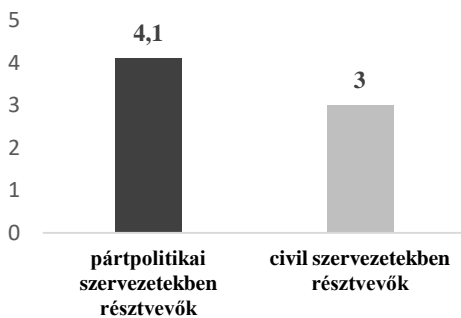
Változó	Modell I.			Modell II.		
	B	Sig.	Exp(B)	B	Sig.	Exp(B ⁹)
Nem						
<i>nő</i>	0,493	0,05	1,637	0,526	0,04	1,691
Politikai szocializáció						
<i>közéleti tárgyi kommunikáció rendszeressége a családban</i>	0,391	0,21	1,478	0,420	0,18	1,522
<i>közéleti tárgyi kommunikáció rendszeressége a családban a középiskolai évek alatt</i>	0,009	0,97	1,009	0,022	0,94	0,978
<i>közéleti tárgyi kommunikáció rendszeressége a kortárcsoportban</i>	0,035	0,88	1,035	0,007	0,97	0,993

A következő két magyarázó modell az előző kettőnél jóval kevésbé információgazdag, csupán néhány, a szocializációs dimenzióban vizsgált változó mutatott kapcsolatot a civil szervezeti részvétellel. Emellett fel kell hívni a figyelmet a modellek gyenge magyarázó erejére is, ami miatt az eredményeket csak óvatosan szabad interpretálni. Az összefüggést mutató változókra legfeljebb, mint bizonyos tendenciák indikátoraira tekinthetünk. Ezek közül is a diákszervezetekben való részvételt érdemes kiemelni. A hallgatói önkormányzatban, illetve más hallgatói szervezetben közreműködők körében a többi független változó hatásának kiszűrése mellett több, mint kétszer nagyobb eséllyel találunk civil szervezetekhez kötődő fiatalot. Ezen felül az első magyarázó modell alapján a társadalmi nem is szignifikáns kapcsolatot mutat, a nők a férfiakhoz képest nyitottabbnak bizonyulnak e szervezetek iránt. A civil szervezetek mozgósításának bevonása jelen esetben is növeli a modell magyarázóerejét,

noha a pártpolitikai részvételnél sokkal szerényebb mértékben. A civil szervezetek által megszólított hallgatók között mintegy két és félszer nagyobb a valószínűsége annak, hogy civil szervezetekben aktivizálódó hallgatót találunk, mint a mozgósításból kimaradt társaik esetében.

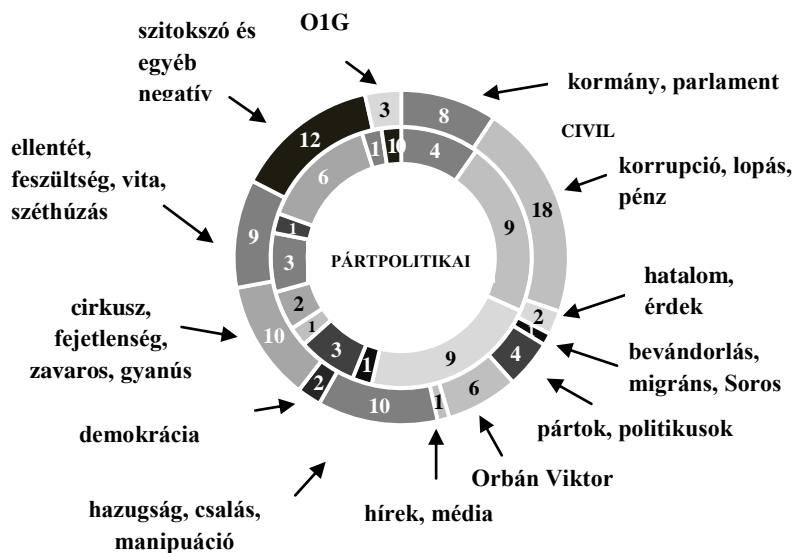
5. ábra

A politika iránti érdeklődés a pártokban és a civil szervezetekben aktivizálódók körében (1-től ötig terjedő skála átlagai)

6. ábra

A politikával kapcsolatos asszociációk a pártokban és a civil szervezetekben aktivizálódók körében (fő)

Az attitüdinális dimenziókra rátérve megállapítható, hogy a pártokban aktivizálódó hallgatók politika iránti érdeklődése egyértelműen magasabb a civil szervezetekben közreműködő társaikénál (5. ábra). A magasabb szintű politikai affinitás azonban nem eredményezi a politika világának sokkal kedvezőbb megítélését. Politikával kapcsolatos asszociációik kellőképp hasonlítanak a civil szervezetekhez kapcsolódó hallgatók asszociációihoz. Az ő válaszaikban is a „korrupció” szó dominál és relatíve sokan említettek a politika átláthatatlanságára utaló olyan szavakat, mint a „zavaros” vagy a „gyanús”. Bár az is igaz, hogy a politikára vonatkozó saját értelmezéseikben kisebb arányban kaptak helyet a „hazugság”, a „csalás” és a szitokszavak, illetve nagyobb arányban a „hatalom” és az „érdek” szavak (6. ábra). A demokráciával és a fennálló társadalmi viszonyokkal való elégedettségük ugyancsak a többiek véleményét követik. Döntő részük a civil szervezetekben közreműködő társaikkal egyetértésben elégedetlennek bizonyul mind a magyar demokrácia jelenlegi állapotával (61 és 69 százalék), mind a jelenlegi magyar politikai, gazdasági és társadalmi helyzettel (63 és 66 százalék).

5. táblázat

Ideológiai orientáció a bal-jobboldali, liberális-konzervatív, valamint a mérsékelt-radikális skálán

	1 baloldali	2	3	4	5	6	7 jobboldali
pártpolitikai szervezetekben résztvevők	1	6	6	13	1	10	3
civil szervezetekben résztvevők	10	9	8	35	13	7	1
	1 liberális	2	3	4	5	6	7 konzervatív
pártpolitikai szervezetekben résztvevők	4	8	3	10	7	5	3
civil szervezetekben résztvevők	14	14	17	18	9	8	3
	1 mérsékelt	2	3	4	5	6	7 radikális
pártpolitikai szervezetekben résztvevők	1	6	5	19	5	4	0
civil szervezetekben résztvevők	15	17	12	29	9	1	0

Jelentősebb különbségek mutatkoznak viszont a két csoport ideológiai preferenciáiban (5. táblázat). Amíg a pártpolitikailag aktív hallgatók egyenlő arányban oszlanak meg a bal-, a közép és a jobboldali mezőben a baloldali-jobboldali orientációt mérő skálán, addig a civil szervezetekben aktivizálódó társaik közel fele középre helyezte magát, és csupán negyedük

bizonyult jobboldali értékrendűnek. A liberális-konzervatív tengely mentén a pártpolitikai szervezetekhez kötődők ugyancsak egyenlő arányban oszlanak meg a két térfélen, míg a civil szervezetekben résztvevők több mint felét liberális értékrendű hallgatók alkotják. A mérsékelt-radikális skála tekintetében pedig elmondható, hogy az előbbiek inkább a radikálisok táborát gyarapítják, míg az utóbbiak a mérsékelteket, noha egyik csoportban sem akadt olyan fiatal, aki teljes mértékben radikálisnak vallotta volna magát.

V. Összegzés

A tanulmány abból a feltevésből indult ki, hogy a fiatalok alacsony szintű szervezeti részvételét nemcsak az érdeklődésük hiánya, hanem a szervezetek gyenge láthatósága, elérhetősége is magyarázhatja. E kérdés vizsgálata különösen időszerű és fontos Magyarországon, ahol európai viszonylatban is rendkívül alacsony a fiatalság szervezeti részvétele, s legfőképpen a közéleti jellegű szervezetekben való jelenléte. Az egyetemi és a főiskolai hallgatók azonban valamelyest jobb eredményeket mutatnak az átlagnál, így alkalmasnak bizonyultak arra, hogy megvizsgáljuk, vajon a mobilizáció vagy az egyéni részvételi hajlandóság megléte esik-e nagyobb súllyal a latba, ha a közéleti részvétel két sajátos esete, a pártpolitikai és a civil szervezetekben való közreműködés kerül terítékre. Az előbbi vonatkozásában az empirikus elemzés mindkét szervezettípus gyenge mozgósítási hajlandóságára mutatott rá a hallgatók körében. Az egyetemisták és a főiskolások nagy többsége még nem találkozott sem a pártpolitikai, sem pedig a civil szervezetek toborzó célú felhívásaival. Azok viszont, akik igen, jórészt véletlenszerűen kerültek kiválasztásra, miképpen a szakirodalomból ismert egyik befolyásoló tényező sem bizonyult relevánsnak a mozgósításban. Hozzá kell ugyanakkor tenni, hogy a célcsoport a privilegizált státuszával és a hallgatói minőségével már eleve teljesítette a mozgósítás néhány közkeletű feltételét, ezek fennállása esetén pedig úgy tűnik, hazánkban a mobilizáció többnyire random módon zajlik. Nem számít, hogy a hallgató hol él, hol és milyen fenntartású intézményben tanul, és a képzési területe és szintje is csak mérsékeltten befolyásolja a mozgósításra való esélyeit.

A szervezetek mobilizációs potenciálját illetően felemás következtetések vonhatók le. A pártpolitikai szervezetek mobilizációs potenciálja meglehetősen szűknek mondható, ami miatt a rekrutációjuk is kevésbé hatékony. Ezzel egyidejűleg ugyanakkor az is igaz, hogy az egyes pártok különböznek egymástól abban, hogy mennyire törekszenek a hallgatók mozgósítására és abban is, hogy a potenciálisan mozgósítható csoport mekkora szegmense áll a rendelkezésükre. A kormánypárt domináns pozíciót birtokol mind a kettő dimenzióban erősen rajta tartva a kezét az ifjúságon, de a Momentum Mozgalom ilyen irányú törekvése sem láthatatlan, amit mi sem bizonyít jobban, mint, hogy a hallgatói aktivisták száma tekintetében meglehetősen rövid idő alatt sikerült felküzdenie magát a Fidesz mögé, a második helyre. A Magyar Kétfarkú Kutya Párt, amely a Fidesszel és a Momentummal szemben nem jeleskedik a fiatalok közvetlen felkérésében, ugyancsak megjelenik a palettán. Példája mutatja, hogy a mozgalmi pártok direkt mozgósítás nélkül is vonzóak lehetnek a fiatalok számára, különösen akkor, ha a forradalmi szellemiségük nemcsak szavakban, hanem tettekben is testet ölt. Az MKKP olyan akciói, mint például a buszmegállók építése, a zebrák és a járdák felújítása, valamint a lokális problémákra rávilágító street art alkotások, egyfajta biztosítékot

jelenthetnek arra, hogy a párt komolyan veszi a céljait és betartja az ígéreteit. Mindezek ellenére nem szabad alulértékelni a mobilizáció szerepét, miképpen megállapítható, hogy a pártpolitikai szervezetekben résztvevők jelentős része a pártok felkérésére működik közre, és a pártpolitikai részvételre hajlamosító mechanizmusok között is messze kitűnik a mozgósítás hatása. Az eredmények azonban alátámasztva a fő hipotézisünket, azt is megmutatták, hogy a pártok önmagukban aligha képesek döntő hatást gyakorolni a részvételre, szükség van arra is, hogy a családi és a baráti kommunikáció ennek kedvező klímát teremtsen, továbbá nem nélkülözhetők a politikai nézetekre hatással bíró események és személyes élmények sem, amelyek szintén pártpolitikai cselekvés felé billentik a mérleg nyelvét.

Más helyzet áll elő a civil szervezetek esetében, amelyek az alacsony mozgósítási hajlandóságuk ellenére a pártoknál sikeresebbek a rekrutációban és kiterjedtebb mobilizációs potenciállal rendelkeznek a hallgatói társadalomban. Bár kevesebbszer mozgósítják a hallgatókat, mégis több mint kétszer annyi hallgatói aktivistát tudhatnak maguk mögött, és a mozgósítási kísérleteikre is nagyobb arányban számíthatnak pozitív válasza, mint a pártpolitikai szervezetek. A civil szervezetekben és a pártokban aktivizálódó hallgatók szocializációs karakterük tekintetében ugyanakkor korántsem azonosak, ebben az értelemben nem állítható, hogy a civil szervezetek potenciálisan pártpolitikailag aktív fiatalokat vonnának el a pártoktól. A pártpolitikai részvételre predisponáló szocializációs mechanizmusok ugyanis nem jelentek meg civil szervezeti részvételt magyarázó modellben. Egyedül a nem és a hallgatói szervezetekben való jelenlét mutatkozott szignifikáns hajlamosító tényezőnek, a hallgatói szervezetek tagságának döntő többségét (60 százalékát) pedig ugyancsak nők alkotják. A két csoport pártválasztásában és ideológiai preferenciáiban is különbözik egymástól, emellett megállapítható, hogy a pártokat részvételi terepül választó hallgatók politika iránti érdeklődése kimutathatóan magasabb. Ez utóbbi ugyanakkor nem jár együtt a politika sokkal pozitívabb értékelésével. A politika kifejezést a civil szervezetekben közreműködő társaikhoz hasonlóan a pártokhoz kötődő hallgatók is alapvetően hazai kontextusban értelmezik, a pártpolitikával azonosítják, és döntően olyan szavakat társítanak hozzá, amelyek alapján a politika nem valami elismerésre méltó, vonzó cselekvés a fiatalok számára, hanem sokkal inkább olyan, ami korrump, vagy legalábbis gyanús. Mindezek felvetik a kérdést, hogy amennyiben a fiatalok ily módon vélekednek a politikáról, mégis milyen szándékok vezérlik a részvételüket. Egyaránt elképzelhető, hogy döntően a fennálló viszonyokat látszólag vagy ténylegesen elfogadó, azokhoz igazodó, karrier-orientált fiatalokat vonzza a politika hazánkban, és az is, hogy éppen ellenkezőleg, az elkeseredettség és a változtatni akarás szándéka tereli őket a pártpolitika világába. A kormányzati pozíciójából adódóan a Fidesz esetében feltehetően az előző, míg a Momentum és az MKKP esetében az utóbbi scenárió érvényesül. Ennek eldöntése azonban túlmutat e tanulmány keretein és mélyebb, elsősorban kvalitatív jellegű vizsgálódást igényel. A jelenlegi adatok alapján csak annyit mondhatunk, hogy a demokráciával és a fennálló viszonyokkal való nagyarányú elégedetlenség a változásra orientált, avagy reformátor szemlélet túlsúlyát valószínűsíti.

Szabó Szandra⁵⁹⁴

Uniós támogatásokkal kapcsolatos szabálytalanságok kialakulásában közrejátszó háttérfaktorok

A Strukturális Alapokból származó támogatások felhasználása közösségi szinten átfogó jelleggel, fő prioritásokat, célokat, elvárásokat megfogalmazva került szabályozásra, a részletszabályokat a tagállamok alakítják ki az uniós keretszabályok között. A tagállamokra van bízva az ehhez szükséges intézményrendszer és pályázati eljárásrend kialakítása, ellenőrzési mechanizmusok és követeléskezelés módjának meghatározása. Ez a sajátosság életszerű és logikus, hiszen a szabályokat a meglévő nemzeti jogrendszerhez szükséges igazítani, azoknak szükségszerűen be kell tagozódnia a meglévő jogszabályok rendszerébe. Központi részletes előírások implementálása jogtechnikailag nehezebb lenne, a tagállamok számára sok esetben rendkívüli nehézséget jelentene a tagállamban nem létező jogintézmény integrálása, vagy egy másként alkalmazott jogintézmény beillesztése a meglévő szabályozásba. A fenti struktúra szükségszerűen azt eredményezi, hogy tagállamonként eltérő rendszerek és szabályozások alakulnak ki, melyek között azonos vonások és egységes tapasztalatok természetesen felfedezhetőek.

A külföldi szakirodalom nem foglalkozik bőségesen a tagállami rendszerek összehasonlításával, vizsgálatuk elsősorban a 2004 után csatlakozott államokra terjed ki. Az alapító tagállamok, valamint a 2004 előtt csatlakozott államok régóta részesülnek támogatásokban, hosszú idő állt rendelkezésükre egy kiforrott és hatékonyabb rendszer kialakítására. Ezzel szemben az újonnan csatlakozott tagállamok elmaradottabb régiókkal rendelkeznek, ők a fő támogatottjai a kohéziós politikának, mégsem állt számukra megfelelő idő rendelkezésre a rendszerek kidolgozására, illetve korábbi tapasztalatok vagy uniós tanácsok sem segítettek eredményesen a felkészülést. A 2004-es csatlakozók így „mély vízbe” estek, egyenesen a 2003-2007-es pénzügyi időszak közepébe csöppenve, az új rendszer megismerésével és bevezetésével töltött három-négy év pedig kevésnek bizonyult ahhoz, hogy új, sikeres rendszert lehessen fejleszteni, vagy akár a 2004-2006 között kialakított szabályozást teljesen átalakítani a következő pénzügyi időszakra. Az új pénzügyi időszak jogszabályainak előkészítése idejére ugyanis az új tagállamok még nem rendelkeztek elegendő tapasztalattal, továbbá a működtetni éppen elkezdett rendszer alapos kiértékelésére sem kerülhetett még akkor sor. Mindez azt eredményezte, hogy a támogatások felhasználása nem ment – sok országban pedig a mai napig sem megy – gördülékenyen, egyrészt az elvi, másrészt a gyakorlati kívánalmakat teljesítve. Következésképpen a 2004 után csatlakozott tagállamok abszorpciós (felhasználási) képessége gyenge. A külföldi szakirodalom a fentiek okán elsősorban az új tagállamok abszorpciós képességének feltérképezésével, valamint a rendszerek kritikáival foglalkozik példaként sorakoztatva korábbi tagállamok eredményeit, tapasztalatait. A jól teljesítő tagállamok tapasztalatairól, rendszereik összehasonlításáról kutatásom során összehasonlító, alapos elemzést nem találtam.

⁵⁹⁴ Ügyvéd és doktorjelölt (Miskolci Egyetem, Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola)
e-mail: szabo@drbsz.hu

1997-ben foglalkoztak először bizottsági szinten azzal, hogy a meglévő tagállamokat általános és fejlesztő tanácsokkal lássák el a forrásfelhasználás terén, és csak 2000 után jutott az Európai Bizottság arra a döntésre, hogy a csatlakozás előtt álló államoknak is segítséget nyújtson tanulmányok készítésével. 1998 óta ugyanis évente vizsgálta a Bizottság, hogy a tagjelölt országok a csatlakozási feltételeket miként teljesítik és ezekről rendszeres jelentést készített egészen 2002-ig. Ezen jelentések azonban az abszorpciós problémákkal csak részben foglalkoztak, alapos minőségi és mennyiségi elemzést e témakörben nem tartalmaztak. 2002-ben jelent meg az első olyan bizottsági tanulmány, amely ír, spanyol, portugál és észak-német tapasztalatok alapján szakterületi (menedzsment, programozás, implementáció, monitoring és értékelés, pénzügy) információkat, kulcs indikátorokat, benchmarkot fogalmazott meg annak érdekében, hogy a tagjelölt országok abszorpciós képességének megteremtését elősegítse. A hivatkozott szakirodalom szerint ez a tanulmány leginkább az intézményrendszeri lehetőségekre és adminisztratív forrásokra koncentrált. 2003-ban a Bizottság a lefektetett fő indikátorokat tíz tagjelölt országban tesztelte, akkoriban e tíz országból nyolcra gondolták, hogy 2004-ben csatlakozni fog az Európai Unióhoz, valamint kettőről (Bulgária és Románia) azt, hogy 2006 után. A teszt eredményei meglehetősen alacsony szintet ütöttek meg a vizsgált országok közül nyolcban. A vizsgálat rámutatott arra, hogy nemcsak a 2004-es csatlakozásból kizárt országok (azaz Románia és Bulgária) tekintetében volt túl korai a csatlakozás, de a 2004-es csatlakozásban részt vevők vonatkozásában is.⁵⁹⁵ Ebből eredően talán nem okoz meglepetést, hogy a szakirodalom komoly kritikával illeti a kohéziós politikát, illetve az sem, hogy milyen komoly akadályokba ütközik egy hatékony rendszer kialakítása.

Fentiek okán a tanulmány elsősorban a 2004-től csatlakozott tagállamok, köztük Magyarország által a kohéziós támogatások felhasználására kialakított rendszer kritikai elemzésével foglalkozik, ugyanakkor betekintést enged régebben csatlakozott államok rendszerbeli sajátosságaira, eredményeire is. A szabálytalanságok kialakulásában így szerepet játszó háttérindokokat két fő csoportra osztottam: a jogszabályok és az intézményrendszer kritikai elemzését végeztem el.

I. A jogszabályok kritikai elemzése

A tapasztalatok szerint a kohéziós politikát szabályozó joganyag rendkívül komplex, szerteágazó, átláthatatlan és nehezen értelmezhető, ami a jogalkalmazás során bizonytalanságokat és eltérő értelmezési lehetőségeket eredményez. Ez a probléma nemcsak a kedvezményezetteket, de a támogatói oldalt is érinti és nemcsak Magyarországon, de nemzetközi szinten is problémát jelent. A kedvezményezettek számára a joganyagban való eligazodás megnehezíti a támogatások szabályszerű felhasználását és az előírásoknak való megfelelést, támogatói oldalon pedig – ahogyan az később az intézményrendszer problematikájának elemzésénél részletesebben kifejtésre kerül – akadályozza az egységes gyakorlatok és elvárások kialakulását, hiszen maguk az állami intézményrendszerben

⁵⁹⁵ Andrej HORVAT – Gunther MAIER: *Regionaldevelopment, Absorptionproblems and the EU Structural Funds* [44th Congress of the European Regional Science Association: „Regions and FiscalFederalism”, 25th - 29th August 2004, Porto, Portugal, European Regional Science Association (ERSA), Louvain-la-Neuve] 6–7.

dolgozók sem látják át teljes egészében a rendszert. Ez a sajátosság legfőképpen a következő lényegi körülményekből fakad.

I.1. Időzítési probléma

Az egyes pénzügyi időszakok váltakozásával nemcsak új költségvetés kerül meghatározásra, de a kohéziós támogatások szabályozásának időszakos újragondolása miatt új „jogszabálycsomag” is elfogadásra kerül minden egyes hétéves periódusra nézve. A jogalkotás különlegessége, hogy mind közösségi, mind tagállami szinten minden egyes időszakra nézve **komplett új jogszabályok kerülnek kidolgozásra**, nem pedig a korábbi jogszabályok kerülnek pontosításra (azaz például Magyarországon formailag nem a 2004-es törvények és rendeletek vannak hatályban kisebb-nagyobb változtatásokkal, hanem 2004 óta háromszor dolgoztak ki teljesen új jogszabály pakkot).

A jogalkotási folyamat azonban a gyakorlatban rendszerint elhúzódik és **afolyamat zárása már a pénzügyi időszak szigorúan vett kezdetét követő időre esik**. A késedelem oka legfőképpen a kétlépcsős eljárás hátrányában keresendő: először az uniós szabályok kerülnek kidolgozásra, és csak azok elfogadását követően tud megkezdődni a nemzeti jogszabályok előkészítése, véglegesítése és elfogadása. Az időbeli csúszás az első lépcsőben is tapasztalható, bár szigorúan nézve az új időszak kezdetére mindig kihirdetésre kerülnek az uniós jogszabályok, a tagállamok számára azonban nem marad elég idő azok implementálására, illetve a részletes nemzeti szabályrendszer kidolgozására. Tehát az időbeli késedelem a második lépcsőben könnyebben nyomon érhető. Az időbeli faktorokat jól mutatják a következő példák:

A 2007-2013-as pénzügyi időszakra nézve a Strukturális Alapokra vonatkozó főbb uniós jogszabályok már 2006 második felében kihirdetésre kerültek. A magyar kormány 2007 elejére kidolgozott egy szabályozást (amely alatt legfőképpen a *2007-2013 programozási időszakban az Európai Regionális Fejlesztési Alapból, az Európai Szociális Alapból és a Kohéziós Alapból származó támogatások felhasználásának alapvető szabályairól és felelős intézményeiről* szóló 255/2006. (XII. 8.) Korm. rendeletet és a *2007-2013 időszakban az Európai Regionális Fejlesztési Alapból, az Európai Szociális Alapból és a Kohéziós Alapból származó támogatások felhasználásának általános eljárási szabályairól* szóló 16/2006. (XII. 28.) MeHVM-PM együttes rendeletet értem), ez azonban kezdetleges volt: a jogszabályok rövid terjedelme legfőképpen az intézményrendszer kialakítására szorítkozott, a pályázati eljárások és támogatások felhasználásának szabályozása nem történt meg kellően részletes mértékben. A részletszabályok kidolgozása további négy évet vett igénybe, a 2007-2013-as időszakra vonatkozó legfontosabb magyar jogszabály, a *2007-2013 programozási időszakban az Európai Regionális Fejlesztési Alapból, az Európai Szociális Alapból és a Kohéziós Alapból származó támogatások felhasználásának rendjéről* szóló 4/2011. (I.28.) Korm. rendelet ugyanis 2011. február 9-én lépett hatályba. **A teljeskörű tagállami implementáció tehát tulajdonképpen a pénzügyi időszak közepére került megvalósításra**, amelyet végeredményben az utolsó három évben tudott használni a tagállam, illetve értelemszerűen a 2013. év végéig kiadott támogatások felhasználása még évekig eszerint történik. A jelentős késedelem azonban nem eredményezett tökéletes jogalkotást, hiszen 2011. február 9. óta

kisebb-nagyobb mértékben 2014 elejéig kb. 20 alkalommal, ezt követően még további kb. 25 alkalommal módosították a hivatkozott kormányrendeletet!

A késelem természetesen jelentős problémát jelent a jogalkalmazásban, ugyanakkor nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy Magyarország csak 2004-ben csatlakozott az Európai Unióhoz, akkor, illetve valamivel előtte kezdődött meg a felkészülés az első jogszabálysomagok kidolgozására és tapasztalatok híján voltunk. A 2004-2006 közötti idő rendkívül szűk időszak volt arra, hogy a 2004-2006 közötti időre kialakításra kerüljön egy új rendszer, majd annak értékelése is elvégzésre kerüljön, és annak következtetéseivel felhasználásával lehessen a 2007-es változásokra a felkészülést időben megkezdeni, a szükséges jogalkotást elvégezni. Álláspontom szerint ez vezethetett az időbeni csúszás kialakulásához.

Összességében 2004 és 2013 között azonban már elegendő idő állt rendelkezésre a támogatási szabályok alkalmazására, a tapasztalatok összegyűjtésére és kiértékelésére, hazánkkal szemben így elvárás volt, hogy a soron következő 2014-2020-as pénzügyi időszakra nézve a támogatásokra vonatkozó új/módosított szabályozás időben, a pénzügyi időszak elejére rendelkezésre álljon, főleg annak figyelembe vételével, hogy az uniós jogszabálysomag már 2013 végére ismert volt. Az időzítést azonban ezúttal sem sikerült tartani, igaz ekkor csak 9 hónapos késelem eredményeképpen lépett hatályba az új nemzeti szabályozás. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy hazánk esetében az Európai Unió Bizottsága 2014. augusztus 29-én fogadta el a Partnerségi Megállapodás szövegét, melyet 2014. szeptember 11-én írt alá Budapesten Magyarország miniszterelnöke és az Európai Unió Bizottságának elnöke, **az operatív programokat pedig 2015. februárban hagyták jóvá.** Továbbá az uniós rendeletek újraalkotása is hosszú időt vett igénybe. A gazdasági válsággal is terhelt 2007-2013-as költségvetési periódus tapasztalatai alapján mind tartalmi, mind abszorpciós teljesítést tekintve egyaránt szigorúbb szabályozási rendszert alakított ki az Európai Unió Bizottsága a 2014-2020-as fejlesztéspolitikai forráskeret tekintetében egy 25 hónapos tagállami érdekegyeztetési folyamat eredményeként.⁵⁹⁶ Azt sem szabad továbbá elfelejteni, hogy az uniós költségvetési keretről szóló tárgyalások is mindig elhúzódnak, az utolsó előtti pillanatban sem születik kompromisszum, csak a végső határidőre sikerül megegyezni.⁵⁹⁷ Ezen folyamat elhúzódása nagyban hozzájárulhatott a magyar jogalkotás késedelméhez.

A nemzeti szabályok tehát általában nem világosak, nem részletesek és nem véglegesek az egyes időszakok kezdetén, így a szabályok implementálásával egyidejűleg **értelmezési problémák merülnek fel**, melyeket jogszabálmódosítással vagy csak egyszerűen bizottsági útmutatók kiadásával kezelnek. Ez a folyamatban lévő operatív programok és projektek esetén nagy nehézséget okoz, különösen, ha a korábbi gyakorlat nem volt összhangban a későbbi útmutatás által javasolttal.⁵⁹⁸ Alapvető szempont tehát, hogy a programok indulásakor világos és egyértelmű szabályozás rendezze a különböző intézményi, eljárási, végrehajtási

⁵⁹⁶ GYŐRINÉ SZABÓ Gabriella: *A kohéziós alapok minőségi felhasználásának feltételei és kihívásai. PhD értekezés* (Budapest: Corvinus Egyetem 2016) 45. 51.

⁵⁹⁷ KENGYEL Ákos: „A megszokott keretek csapdájában, gondolatok az Európai Unió 2014–2020 közötti költségvetési kiadásairól” *Köz-Gazdaság* 2013/1. 2.

⁵⁹⁸ NYIKOS Györgyi – Robert TALAGA: „Cohesionpolicy in transition, comparative aspects of the Polish and Hungarian systems of implementation” *Comparative Law Review* 18/2014. 117.

kérdéseket. Induláskor tisztában kell lenni a szereplőknek a teljesítendő kötelességekkel és nem menetközben, utólagosan kell rögzíteni a szabályokat és a feltételeket.⁵⁹⁹ Ellenkező esetben ugyanis nincsenek olyan jogszabályok, melyek keretet szabnának a támogatásoknak. Kizárólag az uniós rendelet megléte a pályázati feltételeket és támogatói elvárásokat tisztázatlanná, míg a kedvezményezetteket tanácsstalanná teszi. Ez pedig több milliárd forintnyi pénzügyi támogatás kiosztása esetén elfogadhatatlan és érthetetlen körülmény.

I.2. A közösségi és tagállami szabályozás közötti szakadék

Ahogy a fentiekben is utaltam rá, a duális rendszerből fakadóan mind a nemzeti, mind a közösségi jogszabályok vizsgálata szükséges elvileg, hogy a jogalkalmazó egy tárgyi ügyben eligazodjon a támogatásokra vonatkozó előírások kereszttüzében. Például amikor egy támogatásra való pályázat benyújtásáról, egy megkapott támogatás elköltésének feltételeiről vagy a felhasználás szabályszerűségének vizsgálatára vonatkozó eljárás lefolytatásáról van szó. Ugyanakkor a közösségi jogszabályok és nemzeti jogszabályok közötti szakadék mértéke egy olyan tényező, amely az eligazítást nehezíti. Ez alatt a következőket értem.

Az Európai Uniórendszerint rendeletek formájában alkotja meg a támogatási forrásokra vonatkozó szabályrendszert. A rendeletek minden tagállamra és azok természetes és jogi személyeire kötelező erővel bírnak és közvetlenül alkalmazandók, ennek ellenére azok tartalma mégsem kerül olyan részletgazdagsággal meghatározásra, hogy további nemzeti jogszabályok meghozatalát szükségtelessé tegye. Pedig a lehetőség meglenne rá és egységesebb szabályozás lenne elérhető az Unióban. Ezzel ellentétben és annak ellenére, hogy az uniós rendeletek nagy terjedelemmel bírnak, a gyakorlati alkalmazás szemszögéből nézve általános tartalmú rendelkezéseket tartalmaznak és legtöbbször csak a tagállamokkal, tagállami szabályokkal szembeni elvárásokat fogalmazzák meg. Ily módon, akárcsak az irányelveknél, a tagállamokra van bízva a közösségi keretszabályokon belül a nemzeti részletszabályok kidolgozása. Ez részben előnyös, hiszen minden tagállam részben szabad kezet kap egy rendszer kiépítésére, ugyanakkor túl nagy szabadságot is enged, a keretek kellenére a tagállam kedve szerint alakíthatja ki és módosíthatja a szabályozást. Mindez a tagállamok között a forrásfelhasználási szabályokat tekintve jelentős eltéréseket eredményezhet.

A fentiekből eredően a jogalkalmazás során az alábbi fő nehézségek merülhetnek fel. Egyrésztől kizárólag az uniós szabályok ismerete elégtelen egy jogvita megoldásához (pl.amikor a nemzeti jogalkotás a fentiekben bemutatottak szerint késelemben szenved és az új pénzügyi időszakban folyósított támogatások nemzeti szabályrendszere nem ismert). Másrésztől, amennyiben a nemzeti jogszabályok esetében értelmezési probléma merül fel, úgy az uniós jogszabályok tartalma nem feltétlenül oldja fel az értelmezés során keletkezett ellentmondást, illetve nem válaszolja meg a felmerülő kérdéseket. Harmadrésztől az egyes rendelkezések többféleképpen értelmezhetők, amely mind a kedvezményezettek, mind a hatóságok számára problémát okoz. Lengyelországban a támogatás felhasználásával

⁵⁹⁹ NYIKOS Györgyi: „A közbeszerzés és a kohéziós politika viszonya és egymásra hatása a gyakorlatban” in *A közbeszerzés gyakorlata. Szakértők útmutatói ajánlatkérőknek és ajánlattevőknek* (Budapest: Raabe Tanácsadó és Kiadó Kft. 2006) 18.

foglalkozó hatóságok munkavállalói olyan fennakadásokról is beszámoltak, hogy gyakran náluk sincs egyező, határozott álláspont a jogszabály értelmezési kérdésekben, a pontos teendők kapcsán, amelynek oka egyrészt a jogszabályok pontatlan szövege, másrészt a pénzügyi időszak során változó előírások. Továbbá a támogatások felhasználása terén óriási adminisztrációs terhet írtak elő mindenki számára, a rendszer rendkívül bürokratikusá vált. A fenti probléma fennállása gyakran túlbonyolított eljárásokat és nemzeti jogi szabályozást eredményez. Összehasonlítások szerint a szlovák, lengyel és cseh szabályozást vizsgálva Lengyelországban a legégetőbb a tagállami szabályozási hiba. A nemzeti jogszabályok megalkotása az EU-csatlakozást követő években természetesen nem egyszerű, azonban úgy tűnik, hogy idővel a többi tagállam próbálta az eljárásokat egyszerűsíteni, a szabályozást valamivel világosabbá tenni.⁶⁰⁰

Következésképp az EU források implementációjának egyik legnagyobb akadály a folyton változó és komplex jogszabályi rendelkezések, amely nemcsak hazánkban, de más, 2004 után csatlakozott tagállamokban is felismert probléma. Mivel a kedvezményezett és támogatói oldal a gyakorlatban egyaránt a nemzeti jogszabályokra tud legfőképpen támaszkodni, annak kidolgozása különösen nagy jelentőséggel bír. A jogalkotó szervek munkáját alaposabb előkészítő munkával kellene segíteni, továbbá hatékonyabb lenne uniós szinten a jelenleginél részletesebb előírások kidolgozása.

I.3. A részletfeltételeket tartalmazó, joganyagnak nem minősülő dokumentumok

Szűk értelemben véve az uniós támogatásokra vonatkozó szabályozás rendszere kizárólag az uniós és nemzeti jogszabályokból áll (ideértve az uniós rendeleteket, határozatokat, irányelveket, magyar törvényeket és rendeleteket). Valójában azonban a szabályozási rendszert tág keretek között szükséges vizsgálni, mert **a mindennapi munkát ennél jóval több dokumentum szabályozza**, kiegészítve a jogszabályokat, illetve segítve azok helyes értelmezését. Ugyanakkor ezen kiegészítő aktusoknak a **kötelező ereje egyes esetekben vitatott**, számos alkalommal nehezíti a gyakorlatot.

A legjelentősebb és jogilag legnehezebben megítélhető ilyen dokumentum a bizottsági iránymutatás. Az Európai Bizottság a támogatások témakörében rendszeresen ad ki iránymutatásokat, melyek a központi elvárásokat és az iránymutatás tárgyában követendő eljárásokat fektetik le, segítik az uniós joggal összefüggésben az egységes tagállami jogalkotást, jogalkalmazást, valamint tájékoztatást adnak a bizottsági mércéről a jogsértések vizsgálata esetén.⁶⁰¹ Egy magyar vizsgálat során megállapításra is került, hogy a kedvezményezettek nézve a legtöbb korlátozó szabályt e bizottsági iránymutatások

⁶⁰⁰ Andrzej BUKOWSKI (et.al.): „Barriers and Obstacles in the Process of Awarding and Implementation of EU Funds in Poland” *Polish Sociological Review* 2008/164. 445–47.

⁶⁰¹ Pl. a közbeszerzésre vonatkozó szabályok megsértése esetén alkalmazandó pénzügyi korrekciók meghatározására vonatkozó iránymutatások a strukturális alapok és a Kohéziós Alap által társfinanszírozott kiadások tekintetében - COCOF 07/0037/02-FR -; Csalásra utaló jelek ismertetője az ERFA, az ESZA és a KA vonatkozásában - COCOF 09/0003/00-EN

tartalmazzák, korlátozások jóval csekélyebb arányban találhatók meg az uniós rendeletekben vagy nemzeti jogszabályokban.⁶⁰²

Az iránymutatások kezelése azért sarkalatos kérdés, mert a jogszabályok azokról nem tesznek említést. Az **Európai Unió Bírósága** 2007-ben már érdemben foglalkozott az iránymutatások jogi megítélésével. Egyik ítéletében⁶⁰³ azt a megállapítást tette, hogy **az iránymutatás nem tartozik a formális kötelező jogi aktusok körébe**. Következésképpen az iránymutatás azoknak a szabályoknak a kategóriájába tartozik, amelyek önmagukban elvben nem rendelkeznek kötelező erővel, harmadik személyekkel szemben, és amelyeket a Bizottság széles körben alkalmaz az igazgatási gyakorlata keretében annak érdekében, hogy mérlegelési és felügyeleti jogkörének gyakorlását strukturálja és átláthatóbbá tegye. A Bizottság azonban tulajdonképpen az iránymutatások közzétételével azt hirdeti, hogy a továbbiakban az azokban lefektetett szabályokat kívánja alkalmazni az érintett esetekre, így korlátozza magát mérlegelési jogköre gyakorlásában. Tehát a Bizottság nem térhet el e szabályoktól, ellenkező esetben ugyanis a jogbiztonság és bizalomvédelem elvének megsértése címén felelősségre vonható. Következésképpen nem zárható ki, hogy az ilyen általános hatályú magatartási szabályok bizonyos feltételekkel és tartalmuknak megfelelően joghatást válthatnak ki. Amennyiben a Bizottság az említett iránymutatással ellentétes intézkedést hoz, vele szemben a tagállam hivatkozhat az iránymutatásra.

Ez a megfogalmazás úgy állítja be az iránymutatásokat, mint amelyek mintegy a közösségi jog „harmadlagos jogforrásai”: nem térhetnek el az elsődleges és másodlagos jogtól, de általános magatartási szabályok, amelyek a kibocsátót kötelezik, rájuk a bíróság előtt hivatkozni lehet. Ezek a normák egyrészt a kötelező jog keménységével korlátozzák a Bizottságot, másrészt azonban a címettek számára magatartásuk jogszerűsége megítélése vonatkozásában hatékony, a gyakorlatban erősen érvényesülő hatást váltanak ki – anélkül azonban, hogy őket az „igazi” joggal egyenértékűen köteleznék vagy jogosítanák. Gondoljuk meg, hogy ha az állami támogatások ellenőrzéséért felelős Bizottság iránymutatásában kinyilvánítja, hogy a tagállamok által nyújtott állami támogatásokat mikor tekinti az uniós joggal ellentétesnek, az EuB pedig ezeket az iránymutatásban rögzített feltételeket számon kéri a Bizottságon, akkor a tagállamok az iránymutatásban foglaltakat olyan szabályokként fogják fogadni, mint amelyek ténylegesen behatárolják támogatási gyakorlatukat.⁶⁰⁴ Következésképp, bár az iránymutatások nem minősülnek jogszabálynak, a Bizottságot szolgálók és a tagállami intézmények arra reagálni kötelesek és sajnos azok néha visszamenőleges hatállyal rendelkeznek, a jelenlegi jogalkotással szembe menve.⁶⁰⁵ Ugyan jogi kötőereje elvileg nincs ezen dokumentumnak, azonban mivel a bizottsági ellenőrök használják a megállapításaiknál, a tagállamok számára nagyon ajánlott a benne foglalt módszertan alkalmazása.⁶⁰⁶

⁶⁰² „Evaluation of theregulatoryconstraints”, melyet az AAM Tanácsadó Zrt. készített 2012-ben a Nemzeti Fejlesztési Ügynökség felkérésére. www.palyazat.gov.hu/evaluation_of_the_regulatory_constraints#

⁶⁰³ T-374/04. sz. NSZK kontra Bizottság ügyben 2007. november 7-én hozott ítélet [EBHT 2007., 449–450.] 110. pontja

⁶⁰⁴ VÁRNAY Ernő – PAPP Mónika: *Az Európai Unió joga* (Budapest: Complex 2010) 218.

⁶⁰⁵ NYIKOS–TALAGA (598. lj.) 131.

⁶⁰⁶ NYIKOS (599. lj.) 14

Bár nem minősülnek jogszabálynak, a támogatások szabályozási körébe tartoznak a **fejlesztési programok és az egyes pályázatokhoz tartozó pályázati dokumentációs csomagok**, melyek a pályázatra és a projekt megvalósítására rendkívül részletes előírásokat tartalmaznak. Ezek attól válnak kógenssé, hogy egyrészt a pályázatra jelentkezéssel a feltételeket a pályázó elfogadja, másrészt a pályázat nyertesével kötendő támogatási szerződés mellékletét képezik a későbbiekben, ezáltal a benne foglaltak kötelező erővel bírnak. Azonban ezen a területen is probléma jelentkezik: a kiírások sokszor több dokumentumban határozzák meg azt, hogy a pályázónak milyen kötelezettségei vannak, és milyen elszámolhatósági feltételekkel kell számolnia a tervezés és a megvalósítás során. (Így pl.vannak olyan pályázati kiírások, amelyekhez tartozik egy felhívás, egy útmutató, az általános EU-s útmutató a költségek elszámolásához, költségvetési specifikáció, stb.) Ez nehézkessé, bonyolulttá teszi a tervezést, továbbá sok hibalehetőséget is magában hordoz.⁶⁰⁷ Célszerű lenne ezen kiegészítő dokumentációk egyszerűsítése, egységesítése.

A fentiekből arra az egyértelmű következtetésre jutok, hogy a **joganyag egyszerűbbé és átláthatóbbá tételével elérhető lenne a szabálytalanságok csökkentése**, illetve a tapasztalatok szerint erre igény is mutatkozik⁶⁰⁸ a szabálytalanságok mennyiségétől függetlenül. A jogszabályok egyértelműsítése a kedvezményezetti oldalt is nagyban segítené. A támogatást nyújtó szervek és a központi intézményrendszer célja, hogy a fejlesztésre fordítható forrásokat a fejlesztéspolitika céljainak megfelelően, határidőre és szabályszerűen használják fel. Éppen ezért a támogatást nyújtó szervezetek a projektek végrehajtásával kapcsolatos vizsgálataik során a projektcélok (és az indikátorok) teljesülésére koncentrálnak, és ezzel párhuzamosan vizsgálják a források szabályszerű felhasználását, a támogatási szerződésben és a vonatkozó jogszabályokban előírt szabályok betartását. A támogatást közvetítő szervezetek célja nem a szándékos hibakeresés, még kevésbé a projektcélok elérésének veszélyeztetése.⁶⁰⁹ Egy magyar adózási folyóiratban megjelentek szerint fontos lenne, hogy az uniós támogatásokra pályázók megértsék és elfogadják, hogy a támogatáspolitikai jogszabályi keretei nem korlátok felállítását célozzák, hanem a szabályszerű és támogatási célnak megfelelő pályázás kereteit állítják fel, így azok megismerése, nem pedig (megkerülendő) korlátként való kezelése a cél.⁶¹⁰ Ugyanakkor a 2004 óta csatlakozott tagállamok tekintetében általánosan megállapítható, hogy a változásokon átment szabályozás a források szabályszerű felhasználását nemhogy elősegítené, inkább megnehezíti és a kedvezményezettek eligazodását is jelentősen hátráltatja. Pedig a világos jogszabályok és egyszerű eljárásrend megalkotását a tagállamoknak elsődleges célként lenne indokolt kitűzniük, tekintve, hogy a szabálytalansági eljárásokat követő

⁶⁰⁷HUTKAI Zsuzsanna: „Az uniós források felhasználásának gyakorlata, szabályozási háttere” *Pro Publico Bono – Magyar Közigazgatás* 2013/3. 71.

⁶⁰⁸ Megjegyzem, hogy az Állami Számvevőszék egy 13 országra kiterjedő ellenőrzés részeként kérdőíves módszerrel felmérte a kedvezményezettek – vállalkozók, önkormányzatok, civil szervezetek – tapasztalatait. 30 ezer kedvezményezettet kerestek meg, hogy mondják el véleményüket. A beérkezett 14 ezer válaszból 1600 konkrét egyszerűsítési javaslatot tartalmazott. A válaszadók többsége elsősorban az adminisztráció csökkentését és a pályázatok gyors elbírálását javasolta, valamint hiányolták a közvetlenebb ügyfélszolgálatot és személyes konzultáció lehetőségét a projektekből. Ez is rávilágít arra, hogy a kedvezményezettek nagyon is észlelik az tanulmányban is taglalt problémákat. Forrás: Az Állami Számvevőszék honlapján 2013.01.10-én közzétett, „Felmérés az uniós támogatási rendszerről” c. cikk.

⁶⁰⁹ *Adó-kódex* 2011/11. (Budapest Complex 2011) 90.

⁶¹⁰ *Adó-kódex* (609. lj.) 89.

követeléskezelés kockázatokkal jár, valamint a szabálytalanul felhasznált összeg be nem hajtása esetén a tagállamok saját költségvetésükből kötelesek a kedvezményezettek által az alkalmazott szankciók és megtett jogi lépések ellenére vissza nem fizetett összeget az uniós költségvetésbe visszafizetni. Tehát az államháztartási és számviteli szempontokat is figyelembe véve a szabálytalanságok csökkentését célul kell kitűzni, a jogszerű támogatás felhasználás elengedhetetlen eszköze pedig a jól alkalmazható jogszabályi rendelkezések.

II. Az intézményrendszer kritikai elemzése

A kohéziós politika **decentralizált végrehajtási rendszer** keretében működik. Decentralizált közigazgatásról beszélünk, ha a közigazgatási feladatok ellátása túlnyomó részben nem a központi szervek, vagy azokhoz tartozó szervek kötelezettsége, hanem azoktól különböző és bizonyos mértékben önálló közigazgatási szervek feladata. Az uniós források felhasználása terén tehát nem az uniós forrásokat biztosító Európai Bizottság menedzseli a támogatások felhasználását (bár vannak olyan támogatások, melyeket közvetlenül ez a szerv nyújt a kedvezményezetteknek), hanem a tagállami szinteken kifejezetten erre a célra létrehozott, illetve ilyen feladatok ellátására kijelölt, már meglévő szervezetek. Természetesen mind uniós, mind nemzeti szinten számos intézmény részt vesz a fejlesztéspolitikai és forrásfelhasználási munkában, a támogatások végső kiosztása, a támogatási szerződések aláírása és a felhasználás ellenőrzése azonban a legalsóbb területi szinten zajlik. A központi, uniós jogszabályok mindig kellő rugalmasságot biztosítanak a tagállamok számára a szükséges intézményrendszer kialakításához. Az uniós rendeletek ugyanis kizárólag annyit írnak elő, hogy a tagállamok kötelesek a támogatások felhasználását irányító és ellenőrző szervezetek létrehozására, kijelölésére. A rendeletek megadják ezen szervek kötelezően ellátandó feladatait, gyakran az elvárt szervek típusait is (pl. irányító hatóság, igazoló hatóság, ellenőrzési hatóság), ugyanakkor a tagállamokra van bízva, hogy nemzeti szinten milyen és hány darab szervet jelölnek ki. Az Unió által előírt feladatokat akár egy intézmény is elláthatja országosan, nem kötelező a hatáskörök megosztása. Ezen szabad mozgástér miatt az egyes tagállamokban az intézményrendszer eltérő lehet. A teljes intézményrendszer szervezete, működése azonban nagyban befolyásolja a támogatások felhasználásának sikerességét, ezért annak kialakítására és működtetésére különös figyelmet szükséges fordítani. Következésképp nagyszámú szabálytalansági eljárások esetén a hiba nem feltétlenül a kedvezményezettek eljárásában, hanem gyakran az állami intézményrendszerben keresendő.

II.1. Intézményrendszer vizsgálata uniós szinten

Az intézményrendszer problematikájával, a hibák felkutatásával többen foglalkoztak már mind Magyarországon, mind külföldön. Az egyes szerzők eltérő tudományágakat képviselnek, megállapításaikat különféle vizsgálatok eredményeképpen osztották meg.

A támogatások nominális és hatékony lehívásának egyik kulcsa az ezt szabályozó intézményrendszer, tagállami és uniós szinten egyaránt. *Ederveen* és társai egyenesen azzal a kijelentéssel élnek, miszerint a strukturális alapok a megfelelő intézményrendszerrel

rendelkező államokban hatékonyak.⁶¹¹ Charron és szerzőtársai tanulmánya azzal egészítette ki a megállapítást, hogy az országok, régiók kormányzási és közigazgatási színvonala is hatással van a kohéziós források hatékony és eredményes felhasználási kapacitására.⁶¹² A Burnside és Dollar által szélesebb értelemben vett „támogató politikai környezettel” azonosíthatjuk a felhasználásért felelős intézményrendszert, véleményük szerint ebben az esetben működik legjobban a kohéziós politika.⁶¹³ Ezzel az állásponttal megegyezően a lengyel szakértő, Marek W. Kozak úgy fogalmaz, hogy az egyetlen küldetés a csökkentés, az intézményi rendszer kialakításának javítása egy teljesen új rendszer megalkotása helyett, egy hosszú távú perspektíva megalkotása.⁶¹⁴ Az intézményi környezet működésének módja és a felhasználás hatékonysága közötti összefüggést számos további tanulmány támasztja alá a hazai és a nemzetközi szakirodalomban egyaránt.⁶¹⁵

Az egyes tagországok regionális intézményei közötti eltérés megjelenik a közigazgatási, döntéshozatali, végrehajtó és ellenőrző tevékenységekben egyaránt, központi, regionális, illetve szubregionális szinteken. A strukturális alapokból származó támogatások felhasználása szempontjából elsősorban a területfejlesztéshez kötődő intézményrendszerre érdemes koncentrálni. A nemzeti kormány felelőssége tehát, hogy mely intézményt bízta meg a regionális politikában való részvétellel, ezen túlmenően a szubnacionális szinten elhelyezkedő, az adott fejlesztésben érdekelt szereplőknek milyen beleszólási lehetőséget enged meg az adott fejlesztés megvalósításával kapcsolatban. Ennek köszönhető, hogy a szigorú szabályozás ellenére ma az **EU-ban a területfejlesztés intézményrendszere rendkívül változatos**. A regionális fejlesztés intézményrendszere alapvetően az **adott ország politikai, közigazgatási berendezkedésétől, történelmi hagyományaitól függ**.⁶¹⁶ A strukturális alapokhoz kapcsolódó közreműködő szervezeti rendszer kialakítása jól tükrözi az egyes országok államberendezkedésének meghatározó szerepét az uniós források felhasználásában.⁶¹⁷

A támogatások felhasználásának sikeressége leginkább az intézményrendszeren múlik, mind uniós, mind tagállami szinten. Uniós szinten ez az Európai Bizottságot és annak szolgáltatásait jelenti. Nemzeti szinten pedig az olyan intézményrendszeri faktorok számítanak, mint a gazdasági rendszer, közigazgatási kapacitás és képesség, politikai rendszer típusa (szövetségi vagy központi) és gazdasági irányelvek. Ennek megfelelően az abszorpciós képességek és problémák tagállamonként eltérőek lehetnek. A Bizottság befolyása a tagállami

⁶¹¹ Sjeff EDERVEEN (et al.): „Fertile Soil for Structural Funds? A Panel Data Analysis of the Conditional Effectiveness of European Cohesion Policy” *Kyklos* 2006/1. 17–42.

⁶¹² Nicholas CHARRON (et al.): *Regional Governance Matters: A Study on Regional Variation in Quality of Government within the EU* (Directorate-General for Regional Policy. European Commission) 2012/1.

⁶¹³ Craig BURNSIDE – David DOLLAR: „Aid, Policies and Growth” *American Economic Review* 2000/4. 847–868.

⁶¹⁴ Marek KOZAK: *Managing European regional policy in Poland in the initial period after the accession*. www.euroreg.uw.edu.pl/dane/web_euroreg_publications_files/1220/2007_5_kozak.pdf

⁶¹⁵ A hivatkozott külföldi szakirodalom alapján az összefoglalót készítette: GYÖRINÉ SZABÓ Gabriella: „A 2014–2020-as kohéziós források felhasználásának hazai vállalásai az uniós kötelezettségek szorításában” *Közgazdaság* 2015/4. 141–142.

⁶¹⁶ KENGYEL Ákos: „Szubszidiaritás az EU és tagállamai regionális politikájában” *Prosperitas* 2015/1. 29–30.

⁶¹⁷ John BACHTLER – Irene MACMASTER: *Structural Funds Management Capacity. European Week of Cities and Regions. Presentation* (Glasgow: European Policies Research Centre 2006)

intézményrendszer kialakítására rendkívül csekély, az a Strukturális Alapokra vonatkozó általános és közös szabályokra szorítkozik.⁶¹⁸

A Strukturális Alapok kezelése történhet a **kormányzaton belül vagy ahhoz párhuzamosan kapcsolt intézményrendszerben**. Írországban, Spanyolországban és Németországban leginkább a meglévő közigazgatási rendszer látja el a szükséges feladatokat. Ezzel szemben Portugáliában a közigazgatási rendszer bővítésével teremtették meg a Strukturális Alapok teljes kezelését, amely duális rendszert eredményezett. Mindkét megközelítésnek megvan a saját előnye, a kormányzati rendszer teljesítményétől és erősségétől függően.⁶¹⁹ Egy tipikus rendszer nem garancia a sikerre, eltérő intézményrendszerek és megoldások is vezethetnek hasonló eredményességre.⁶²⁰ A tagállami tapasztalatok azt mutatják, hogy a rendszer gördülékeny működésének segítése érdekében fontos, hogy a Strukturális Alapokat kezelő intézményrendszer a meglévő nemzeti intézményi hierarchiával és közigazgatási rendszerrel összhangban kerüljön megtervezésre, ugyanis a különféle szereplők hatalma közötti kompetenciák és egyensúlyok jelentik a siker legfőbb kulcsát.⁶²¹ Az újonnan csatlakozó tagállamok esetében az a célszerű, ha a csatlakozást követően azon szervek, hatóságok (illetve konkrétan azon munkaerő) kezelik a Strukturális Alapokból származó támogatásokat, amelyek már a csatlakozásra felkészítő fázisban a kezdetektől fogva ezen terület előkészítésével foglalkoztak. Ez azonban nem jelenti azt, hogy egy újonnan kialakítandó rendszer ne lehetne hatékony, ilyenkor általában a politikai változás eredményez pozitív változást az intézményrendszer terén. A csatlakozást előkészítő munkaerőállomány megtartása pedig azért fontos, hogy alkalmazható és fejleszthető tudással bíró munkavállalók kezeljék a rendszert, akik az új munkaerő számára is át tudják adni ismereteiket.⁶²²

A **közreműködő szervek** szerepe kiemelkedő jelentőséggel bír a Strukturális Alapokhoz kötődő programok hatékony és sikeres megvalósítása során. A pénzügyi forrásokat kezelő szerv és a kedvezményezettek közötti hidat jelentik, ezért kellő figyelmet indokolt fordítani az időben történő kiválasztásukra, megfelelő számban történő megalapításukra. A hatékony rendszer működtetéséhez pedig tisztázni szükséges a jövőben alkalmazandó intézkedések típusait és azt, hogy az egyes közreműködő szervek mely intézkedések végrehajtására rendelkeznek hatáskörrel.⁶²³

A **regionális fejlesztési ügynökségek** is képesek egy tagállam abszorpciós képességét befolyásolni, szerveződésük tagállamonként eltérő. Írországban, Portugáliában és Görögországban - ahol erős központi közigazgatás uralkodik – e területi szervek nem túl jelentős szerepet játszanak a támogatások szétosztásában és a felhasználás ellenőrzésében. Ezzel ellentétben, Svédországban, Franciaországban és az Egyesült Királyságban - ahol a központi közigazgatás már kevésbé hangsúlyos - a közigazgatási szervek helyett a regionális

⁶¹⁸ HORVAT–MAIER (595. lj.) 8.

⁶¹⁹ Sjaak BOECKHOUT (et al.): *Key indicators for Candidate Countries to Effectively Manage the Structural Funds* (Rotterdam: Ecorys 2002) 6.

⁶²⁰ Tanja M. HRIBERNIK (et al.) „Institutional Regulation and the Effectiveness of Absorbing EU Funds: The Experiences of Ireland, Estonia and Slovenia” *Društvena Istraživanja / Journal for General Social Issues* 2008/6. 1219–1239.

⁶²¹ BOECKHOUT (619. lj.) 8.; 17.

⁶²² HORVAT–MAIER (595. lj.) 18.

⁶²³ BOECKHOUT (619. lj.) 16–17.

ügynökségek rendelkeznek a legfontosabb jogkörökkel. Hasonlóan fontos szerep egyes föderális berendezkedésű tagállamokban (pl. Németország, Ausztria és Belgium) is megfigyelhető. Azon országok esetében, ahol pedig a regionális autonómia magas szintet ért el (pl. Dánia, Finnország, Hollandia), nem okoz meglepetést, hogy a regionális fejlesztési ügynökségek kiemelkedő szerepet töltenek be a Strukturális Alapok implementálásában.⁶²⁴

Egyébként az lenne ideális, ha a Strukturális Alapok implementációjában nemcsak a központi közigazgatás venne részt, hanem a tagállamok aktívan bevonnának szociális partnereket, nem kormányzati szervezeteket és a helyi érdekek képviselőit, ráadásul megfelelő időzítéssel. Tapasztalatok szerint ugyanis, ahol a civil szervezeteket bevonják, de a keretterv tervezése szempontjából későn, valamivel a Bizottság felé fennálló benyújtási határidő letelte előtt, ott az egész programozási folyamatban késedelem léphet fel, amennyiben a bevont személyek tiltakoznak a tervek ellen, vagy túl sok észrevételt adnak elő. Az is biztosan megállapítható, hogy egy program nem lesz hatékony, amíg azt minisztériumi szinten írják. Egy sikeres program előfeltétele a széleskörű támogatás és a döntésbe bevont személyek felelősségérzete. A **partnerség** a konzultációktól egészen egy széleskörű partneri kapcsolatig terjedhet, amely a miniszteri szinttől mindenképpen magasabb szintű koordinációt és tárgyalási készségeket igényel.⁶²⁵ A partnerség megvalósulására jó példa a Strukturális Alapok felhasználását Írországból lebonyolító legfőbb intézmény, amely állami tulajdonú gazdasági társaság formájában működik, igazgatótanácsában azonban munkavállalók, munkaadók, ifjúsági szervezetek és minisztériumok képviselői vannak jelen, vagyis a szervezet irányítása a partnerség jegyében zajlik. A gazdasági forma a tapasztalatok szerint nagyban hozzájárul a hatékony gazdálkodás és az intézmény alkalmazkodóképességének, rugalmasságának megteremtéséhez.⁶²⁶

A Bizottság ajánlásai és a tagállami gyakorlat alapján az arany szabály a következő: minél kevesebb számú intézmény kerül bevonásra a programozásba és támogatáskezelésbe, annál átláthatóbb a rendszer és annál jobb a tagállam abszorpciós képessége. Az intézményrendszer működtetése során továbbá rendkívül fontos, hogy a „vezetőség” valamennyi területre rálásson, azaz a pénzügyi, implementációs, programozási, monitoring és kiértékelési szakaszokra egyaránt. Továbbá előnyt jelent, ha a tagállam a saját korábbi hibáiból és tapasztalataiból tanulni képes.⁶²⁷

A **monitoring**, azaz ellenőrző eljárások szintén kiemelt jelentőséggel bírnak: egyrészt a szabálytalan felhasználásokat tárják fel, másrészt az utólagos elemzések nyújtanak segítséget a tapasztalatok és hibák összefoglalásában, a későbbi fejlődésben. A támogatások több éves kezelése és a Strukturális Alapok kezelése során szerzett számottevő tapasztalat ellenére a

⁶²⁴ Gheorghe ZAMAN – George GEORGESCU: „Structural Fundabsorption: A new challenge for Romania?” *Romanian Journal of Economic Forecasting* 2009/1. 136–154.

⁶²⁵ Markéta ŠUMPÍKOVÁ (et al.): *EU Funds: Absorption Capacity and Effectiveness of Their Use, with Focus on Regional Level in the Czech Republic* 6, 16. www.researchgate.net/profile/Stanimir_Klazar/publication/240618441_EU_Funds_Absorption_Capacity_and_Effectiveness_of_Their_Use_with_Focus_on_Regional_Level_in_the_Czech_Republic/links/551e94680cf29dcab0430d8/EU-Funds-Absorption-Capacity-and-Effectiveness-of-Their-Use-with-Focus-on-Regional-Level-in-the-Czech-Republic.pdf

⁶²⁶ NAGY Sándor Gyula: „Az európai uniós támogatások felhasználásának összehasonlítása egyes tagállamok esetében” *Európai Tükör* 2007/1. 95–96.

⁶²⁷ HORVAT–MAIER (595. l.) 16.

tagállami (elsősorban ír, spanyol és német) tapasztalatok arra engednek következtetni, hogy a monitoring rendszerek kevésbé professzionálisak, mint amire számítanánk.⁶²⁸ A szlovén számvevőszék is megállapította, hogy a 2007-2013-as időszakban alkalmazott monitoring eljárások nem voltak képesek a szabálytalanságok könnyű és pontos felderítésére, továbbá nem sikerült azt sem megállapítani, hogy pontosan milyen mértékben sikerült a kedvezményezettekre kiszabott pénzügyi szankciókat végrehajtani, a támogatásokat ténylegesen visszakövetelni. A szabálytalanságokat különféle hatóságok tartják számon, nincs erre egy egységes nyilvántartás, ráadásul a lejelentett esetek gyakran pontatlan adatokkal bírtak és helytelen minősítésűek voltak. Ennek megfelelően a szlovén számvevőszék a szabálytalansági eljárásokról és pénzügyi korrekciókról csak indikatív értékeléseket tudott végezni, 2015-ig legalább is.⁶²⁹

A monitoring feladatokat IT alapú információs rendszeren keresztül lehet elvégezni, azonban a megfelelő lehetőségek még nem alakultak ki erre. Minden tagállam eltérő modellt állít fel, mégis valamennyiben valamilyen központosított rendszer került kialakításra. Az előzetes (ex-ante), félidős és utólagos (ex-post) ellenőrzéseket általában kiszervezik független, magántulajdonban álló szervezeteknek (pl. magán tanácsadók, egyetemek, egyetemi oktatók). Az EU-hoz frissen csatlakozott tagállamok esetében azonban a független, helyi értékeléshez hiányzik a szakértelem, vagy legalábbis a meglévő tudás nem elégíti ki a nemzetközi minőségi sztenderdeket. Pedig az értékelések nemcsak a program implementációjában játszanak fontos szerepet, de a jövőbeni fejlődés szempontjából is rendkívül szükségesek.⁶³⁰

A fentiekben említett szakértelem és tudás hiánya azonban sajnos nemcsak az ellenőrzési szakaszra jellemző, e téren a legtöbb tagállam generális problémával áll szemben. A munkaerő állománynak pénzügyi, jogi és gazdasági területen **magasan képzett személyekből kellene állnia**. A munkaerő minősége pedig fontosabb, mint annak létszámbeli mennyisége. Megfelelő munkavállalók toborzásának sikere attól függ, hogy a kormány, mint munkáltató mennyire vonzó az emberek szemében. Írorszában például a közszférában dolgozni presztízskérdés, a munkabérek a köz- és magánszektorban egyaránt versenyképesek, a közalkalmazottak számára karrierépítési lehetőséget jelent a minisztériumok közötti átjárhatóság. Azon országokban, ahol a közszféra kevésbé stabil (pl. Portugália), a rendellenesség megoldása égetővé válik. A legtöbb tagjelölt országban a közszféra súlyos akadályokkal küzd a megfelelő munkavállaló felvétele terén. A csatlakozásra váró államok a felkészülési fázisban néha elsősorban a megfelelő létszámú személyzet felvételére helyezik a hangsúlyt, annak ellenére, hogy a tagállami tapasztalatok szerint a megfelelően képzett és motivált szakemberek jelentik a kulcsot a támogatások eredményes felhasználásához.⁶³¹ A tagjelölt országokban a csatlakozást előkészítő munkaerőállomány megtartása is fontos lenne,

⁶²⁸ BOECKHOUT (619. lj.) 22.

⁶²⁹ *Managing irregularities and financial corrections regarding absorption of the European Cohesion Policy Funds in the Republic of Slovenia*. Összefoglaló cikk a Szlovén Számvevőszék 2007. január 1 és 2015. december 1. közötti időszakot lefedő riportjáról. www.rs-rs.si/en/audits-auditing/audit-archive/audit/managing-irregularities-and-financial-corrections-regarding-absorption-of-the-european-cohesion-poli-1/

⁶³⁰ ŠUMPÍKOVÁ (625. lj.) 7.

⁶³¹ BOECKHOUT (619. lj.) 7–9.

hogy alkalmazható és fejleszthető tudással bíró munkavállalók kezeljék a rendszert, akik az új munkaerő számára is át tudják adni ismereteiket.⁶³²

Az intézményrendszerhez szükséges munkaerő létszáma és képzettsége tagállamonként változó, tekintve, hogy minden tagállam eltérően alakította ki a támogatásokat kezelő intézményrendszert, és országonként eltérő a kapott támogatások mértéke és az operatív programok száma. A közösségi előírások csak néhány alkalommal tesznek említést munkaerővel kapcsolatos elvárásokra. Kutatások bizonyítják, hogy a regionális szinten lévő szervek gyakran nem jól felkészültek a programok népszerűsítése és implementálása terén, továbbá különbség mutatkozik a nagyvárosokban, illetve kevésbé fejlett régiókban működő hatóságoknál dolgozó szakemberek tudása kapcsán is. Csehországban például nagyrészt pályakezdeket alkalmaznak ezen szerveknél, így mind a már létező, mind az újonnan létrehozandó szervezeteknél nagy igény mutatkozna a megfelelő szakértelemre.⁶³³ Kritikaként került több helyen megfogalmazásra, hogy a munkavállalóknak világos munkakörleírással kellene rendelkezniük, és a magánszektorban jellemző munkabérhez hasonló versenyképes bérrel. Fontosak lennének a munkafolyamatleírások, útmutatók, kézikönyvek és hasonló szabályzatok, amelyek a know-how és szaktudás terjedését segíthetnék elő.⁶³⁴ Természetesen akad olyan pozitív példa is, amelyet a tagállamok a fejlődéshez figyelembe vehetnének. Az Egyesült Királyságban például a kedvezményezettekkel való kapcsolattartás fontos eleme a projektciklikus-szemlélet és az erre alapuló munkaszervezés, amelynek az egyik legfontosabb megjelenési formája a projektekhez rendelt munkatárs intézménye a projektek teljes élettartamán keresztül. A programértékelés megállapításai szerint ez egyrészt az ügyfél-elégedettséget is növelte, másrészt a kedvezményezettek általi megkeresésekre adott reakciók időigényét is csökkentette. Az ottani működés másik jellegzetessége az erőteljes módszertani megalapozottság és folyamatos továbbfejlesztés.⁶³⁵

Az ajánlások implementálása és javaslatok megvalósítása azonban nem mindig működik a gyakorlatban. A tagállamok tapasztalatai azt mutatják, hogy az EU-hoz újonnan csatlakozó országok a csatlakozást követő néhány évben a Strukturális Alapok felhasználása terén alacsony abszorpciós képességgel rendelkeznek, tekintettel a tapasztalatok hiányára és a megfelelő projektfejlesztés, munkaerő intézményrendszer kialakítás nehézségeire.⁶³⁶ Követendő példákat lehet találni más tagállamok gyakorlatából, azonban az intézményrendszer kialakítása és a munkaerő felvétele, megtartása egy óriási kihívás napjainkban, sokszor az alapok megteremtése is komplikált.

II.2. Intézményrendszer vizsgálata Magyarországon

A magyar tapasztalatok és a magyar rendszert ért kritikák rendkívül hasonlóak a fentiekben összefoglalt nemzetközi megállapításokhoz, súlyos problémákkal terheltek. Amennyiben a magyar intézményrendszert vesszük szemügyre, úgy megállapíthatjuk, hogy a forrás

⁶³² HORVAT–MAIER (595. lj.) 18.

⁶³³ ŠUMPIKOVÁ (625. lj.) 4.; 9–10.

⁶³⁴ HORVAT–MAIER (595. lj.) 16.

⁶³⁵ NAGY (626. lj.) 96.

⁶³⁶ ZAMAN–GEORGESCU (624. lj.) 149.

kiosztás/felhasználás szempontjából a két legfontosabb szereplő (irányító hatóság és közreműködő szervezetek) folyamatosan változott az ország uniós csatlakozása óta. Magyarország tehát a fentiekben említett szabályozási szabadságot nem volt rest kihasználni. A 2004-2006 közötti időszakban, a kezdeti végrehajtási intézményrendszerben az **irányító hatóság feladatait a szaktárcák látták el** (gazdasági-, munkaügyi- és földművelésügyi tárca), a kedvezményezettekkel való teendőket pedig **22 közreműködő szervezet segítette** (akikre, mint külsős szervekre az irányító hatóság feladatkörei bizonyos mértékben átruházásra kerültek). A lebonyolítás rendszere tehát meglehetősen **széttagolt volt** területi szinten. Már ekkor tapasztalható volt, hogy ezek sokasága nemcsak az átláthatóságot veszélyezteti, de az egységes eljárásrendszer kialakítását is. A közreműködő szervezetek nagy számát azonban álláspontom szerint indokolhatta az, hogy a támogatási rendszer az egész ország számára szinte új volt, az uniós pénzek kecségetők voltak a pályázók számára és valószínűleg előre nehéz volt felmérni, hogy a pályázatok lebonyolítása a közreműködő szervezetek számára milyen mértékű munkaterhet ró, hány szervezet képes ellátni ezt a funkciót valamennyi régióra nézve.

Az intézményrendszert 2007-ben egy központosító változás követte: az irányító hatóság feladatait **egyetlen egy, újonnan létrehozott szerv**, a Nemzeti Fejlesztési Ügynökség hatáskörébe utalták, amelynek munkáját már csökkentett létszámú, **12 db közreműködő szervezet segítette**. Kivétel nélkül minden közreműködő szervezet gazdasági társaság formáját öltötte, melyek a köztudatban regionális fejlesztési ügynökségként voltak jelen. A központosítás előnye lehetett (volna), hogy országos szinten egy kézben fonódik össze a teljes támogatási rendszer és egy szerv gyakorolja a hatósági feladatokat a többi, végrehajtásban részt vevő szerv felett. Álláspontom szerint a szervezeti újítás a tapasztalatok központi összegzésével és egy helyről vezérelt szabályozási előírásokkal segíthetett volna kialakítani egy egységes szabályozási rendszert. Az elmúlt évek távlatában viszont kijelenthető, hogy megközelítően sem történt akkora előrelépés a szándékok megvalósításában, mint ahogyan erre az igény megfogalmazódott. A kedvezményezettek különböző pályázataik kapcsán eltérő jogszabály értelmezésekkel és eljárásrendekkel találkoztak, jóllehet a Nemzeti Fejlesztési Ügynökség jelentős egységesítési gyakorlatot hozott az intézményrendszerben.⁶³⁷

A központosítás a Magyar Államnak mégsem hozhatta meg a várt eredményt, mert **2014-ben a kormány újra visszatért a 2004-2006 közötti intézményrendszer struktúrához**. Az irányító hatósági feladatok ellátása céljából újra szaktárcák kerültek kijelölésre. A 2007-2013-as időszakra eső támogatások új pénzügyi időszak kezdetén történő kezelését a gazdasági, fejlesztési és európai uniós ügyekkel foglalkozó tárcák látták el, míg az új pénzügyi időszakra eső **támogatások kezelését négy másik szaktárca** (emberi erőforrással, nemzetgazdasággal, nemzeti fejlesztéssel foglalkozó tárcák, valamint a Miniszterelnökség) **végzi**. A közreműködő szervezetek tekintetében szintén meghatározó változás következett be. Egyrészt csökkent azon operatív programok száma, melyekben a közreműködő szervezet tevékenységet látott el, másrészt tovább csökkent a szervek darabszáma is. A 2007-2013-as időszakra eső támogatások új pénzügyi időszak kezdetén történő kezelése vonatkozásában **közreműködő szervezeti feladatokat ellátó gazdasági társaságok számát hétre csökkentették** (azáltal,

⁶³⁷ GYÖRINÉ SZABÓ (596. l.) 141.

hogy némely fejlesztési ügynökség megszüntetésre, némelyik pedig megtartásra került). A 2014-2020-as időszakra vonatkozó támogatások tekintetében pedig csak nagyon csekély számú operatív programra nézve jelöl meg közreműködő szervezetet a jogszabály, ezen feladatokat is már csak a Magyar Államkincstár látja el.

A 2014–2020-as kohéziós fejlesztés politikában megfogalmazott új elvárások látszólag a minőségi költést szolgálják, ugyanakkor a rugalmatlan, túlzott mértékű tematikus és pénzügyi elvárások és a programozási dokumentumok összhangba hozása a tagállami fejlesztési környezettel olyan mértékű kihívás elé állították az intézményrendszert, amelynek csak úgy tudnak megfelelni az egyes szereplők, hogy a valódi, tartalmi tervezésre, újragondolásra alig maradt idő. Az abszorpciós szorítás, mely a tartalékképzés intézményével még kézzel foghatóbbá vált, és az eredmény orientált időközi számonkérés eltereli a figyelmet arról, hogy az eddigi folyamatok ésszerű felülvizsgálata történjék meg, valamint a támogatott-szemszögű, szolgáltatóbarát megközelítés is alig várható el az intézményrendszertől egy ilyen kiélezett, sarkított helyzetben. A szigorú tartalmi elvárások mellett ugyanakkor **atagállami intézményrendszer működtetésében a Bizottság szinte teljes szabadságot biztosít. Ez túlzott mértékű „kilengésekhez” vezethet**, amely csorbíthatja a hatékony és eredményes megvalósítást. Annak a veszélye fennáll az elmúlt évtized tapasztalatai és az uniós tervezési folyamat ellentétes erőfeszítései ellenére is, hogy a fejlesztési források a támogatottak/kedvezményezettek szemszögéből ismét átláthatatlan és szükségleteikhez kevésbé illeszkedő módon kerülnek felhasználásra.⁶³⁸

A fentiekben szemléltetett gyökeres változások az intézményrendszer hatékonyságát nem segítették elő a tapasztalatok szerint, a magyar szakirodalom számos alkalommal bírálta az intézményrendszer működését.

Nyikos Györgyi is azon álláspontra helyezkedik, hogy mivel a programvégrehajtás Magyarországon területi és helyi szinteken zajlik, a projektkiválasztás szempontjait is befolyásolják ezeknek a szinteknek a prioritásai. Osztott felelősségi rendszerben működnek együtt a közösségi, nemzeti és területi szintek szervezetei. Ez egyben magasabb ellenőrzési kockázatot is jelent, hiszen sok szervezet érintett és az ellenőrzési nyomvonal is hosszabb. Ráadásul a szabályok értelmezése is eltérő lehet az egyes szinteken és a különböző szervezeteknél, ami problémát jelenthet a végrehajtásnál.⁶³⁹ *Nyikos Györgyi* a regionális politika hatékonyságát az irányító, menedzselő szervezetek működésének hatékonyságától, illetve általában az igazgatási rendszer működésének minőségétől teszi függővé, kiegészítve azzal, hogy a korrupciós és diszkriminációs jelenségek ezt jelentősen ronthatják.⁶⁴⁰

Vincze Ibolya az ellenőrzési rendszerek áttekintésekor arra a megállapításra jutott, hogy az ellenőrzési rendszer komplexitása ellenére hiányzik egy olyan ellenőrző szerv, amely összegezné és elemezné a különböző ellenőrzési hatóságok ellenőrzési tapasztalatait, amely alapján a rendszer egészének működésére vonatkozó megállapításokat tehetne és ennek

⁶³⁸ GYÖRINÉ SZABÓ (596. lj.) 142.

⁶³⁹ NYIKOS (599. lj.) 2.

⁶⁴⁰ NYIKOS Györgyi: „A közfinanszírozásból megvalósított fejlesztések hatásai, különös tekintettel az EU kohéziós politikára” *Pénzügyi Szemle* 2013/2. 175.

alapján javaslatokat fogalmazhatna meg arra vonatkozóan, hogy a rendszer működését milyen irányba lehetne és kellene tovább fejleszteni.⁶⁴¹

Győriné Szabó Gabriella gondolatai alapján Magyarország „területfejlesztési intézményrendszerét 2012. január 1-jét megelőzően a területi szintek magas száma (kistérség, megye, régió, kiemelt térség, országos szint), ebből adódóan az indokolatlan párhuzamosságok és az alacsony hatékonyságú működés jellemezte, melyet tovább gyengített, hogy a hazai és az uniós forrásokat kezelő intézmények és a támogatások felhasználásának szabályozása terén szintén párhuzamos rendszer épült ki. A fenti változásokból eredő stabilitáshiány miatt az egyes szereplők – regionális/megyei/kistérségi területfejlesztési szervezetek, az operatív programok felhasználásának lebonyolításában dolgozó közreműködő szervezetek – munkája során felhalmozódó szaktudás, tapasztalat és partnerségek ismerete elvész. A megyei területfejlesztési szereplőknél felhalmozódó, korábbi hazai költségvetési forrású területfejlesztési támogatások kihelyezésében és lebonyolításában szerzett ismeret és humán erőforrás kapacitás „parlagon hagyása” súlyos hiányossága ennek a tervezési periódusnak. Kijelenthető, hogy a közel másfél évtizede zajló, folyamatos és szélsőséges változások nem segítették elő a véghajrában lévő 2007-2013-as elszámolási, valamint a 2014-2020-as időszak tervezési előkészületeit. A belső, olykor „hátra-arc” megoldásban kialakuló intézményi átszervezések csökkentették programszinten is a hatékonyságot a 2014-2020-as időszak tervezésének időbeni előrehaladásában, a korábbi tapasztalatok és tanulságok beépítésében, a területi igények visszacsatornázásában, a szakemberek erős fluktuációjában. A projektszintű hatékonysági problémáknak szintén volt egy időtényezője, vagyis a projektmegvalósítások során felmerülő kérdések, támogatási szerződések módosításának szándéka, elszámolások feldolgozásának csúszásából eredő cash-flow problémák velejárói voltak az intézményátszervezésnek.⁶⁴² *Hutkai Zsuzsanna* tapasztalatai szerint az elmúlt pár évben sokat változott a lebonyolításban részt vevő közreműködő szervezetek köre: az addig megszokott, „bejáratott” intézmények eltűntek, helyüket új intézmények vették át, vagy összevonták őket más intézményekkel. További problémát jelent az intézményeknél tapasztalható nagy fluktuáció: jellemző, hogy két-három hónap után felmondanak az ott dolgozók, s emiatt sok az ellentmondásos utasítás is, ugyanarra a kérdésre többféle választ adnak az egymást váltó illetékesek.⁶⁴³

Egyébként az intézményrendszer működésének felmérésére maga a Nemzeti Fejlesztési Ügynökség is vizsgálatot rendelt el még 2013-ban azzal a céllal, hogy a 2014-ben kezdődő új programozási időszakokkal kapcsolatos döntések előkészítését segítsék a tapasztalatok összegyűjtésével. A vizsgálat során számos működési hátrányra derült fény. Az értékelés⁶⁴⁴ megállapította, hogy a 2007-2014-es fejlesztési ciklus során nem volt olyan funkció a kormányzatban, amely aktívan és tudatosan ellátta volna az érintett szakpolitikák fölött az

⁶⁴¹ VINCZE Ibolya: „Az EU-s támogatások irányítási és ellenőrzési rendszereinek működése Magyarországon” *Gazdasági Élet és Társadalom* 2011/1-2. 163.

⁶⁴² GYŐRINÉ SZABÓ (596. l.) 46–47.

⁶⁴³ HUTKAI (607. l.) 73.

⁶⁴⁴ A vizsgálatot a Nemzeti Fejlesztési Ügynökség megbízásából az AAM Tanácsadó Zrt. készítette. A vizsgálat eredménye a „ZÁRÓ ÉRTÉKELÉSI JELENTÉS a 2007-2012 időszak végrehajtási funkcióinak értékeléséről” c. anyagban, továbbá a „ZÁRÓ ÉRTÉKELÉSI JELENTÉS a 2007-2012 időszak végrehajtási funkcióinak értékeléséről, KÖVETKEZTETÉSEK ÉS JAVASLATOK” c. anyagban olvasható www.palyazat.gov.hu/atfogo_intezmenyertekeles_a_2007_2013_idoszak_vegrehajtasi_funkcioinak_ertekelese

érdemi koordinációs szerepkörét, ezáltal a fejlesztési program megvalósítása több ponton is hátrányt szenvedett. Az elemző és a végrehajtást felügyelő kapacitás hiánya miatt a politika több esetben a leegyszerűsítő, „gyors” megoldásokhoz, jellemzően a jogszabályok változtatásának eszközéhez volt kénytelen nyúlni. Mivel ezek a megoldások nem vették figyelembe a rendszer adottságait, ritkán vezettek valós eredményre.

A vizsgálat rámutatott arra is, hogy a fejlesztési stratégia sikere jelentős részben a végrehajtást végző humán kapacitás felkészültségén és együttműködési készségén múlik. A humán erőforrások felkészültsége azonban nem egyenszilárdságú a rendszerben, valamint a rendszerben dolgozó szakemberek nem látják át a teljes rendszer működését, nem értik más funkciók célrendszerét, így nem tudnak közös optimumra törekedni. Tulajdonképpen a közös tudásbázis hiánya figyelhető meg. A tudástőke aktív menedzsmentjével teljes körűen egyik funkcionál sem foglalkoznak, és nincs olyan szereplő, amely a tudástőke teljes rendszeren belüli fejlesztésével rendszerszerűen, intézményesítetten foglalkozna.

Problémát jelent, hogy az irányító hatósági funkció és a szakminisztériumi funkció jellemzően nem rendelkezik elegendő információval a konkrét projektek megvalósításáról, így az ezekkel kapcsolatos problémákról sem. A bekért jelentések jellemzően csak a pénzügyi, adminisztratív előrehaladást mutatják be és kevés az olyan érdemi kapcsolatfelvétel, amely alkalmas lenne a mélyebb helyzetfeltárára. A vizsgálat során gyűjtött adatok alapján megállapításra került továbbá, hogy a jogszabályi, eljárásrendi, szervezeti változások száma messze meghaladta a közszférában szokásos mértéket, és a változások gyakorisága negatívan hatott a teljesítményre (adaptáció idő- és erőforrásigénye miatt) és a tudástőke kialakulására, továbbá növelte a szabályossági kockázatot, mert nehezítette a megfelelő ügyintézési rutin kialakulását. Arra is találtak példát, hogy több kiírást a szakpolitikai célokkal ellentétes irányba módosított az irányító hatóság a közreműködő szervezet nyomására, hogy azok kellően egyszerűen lebonyolíthatóak legyenek. A közreműködő szervezetet ebben az esetben elsősorban az üzleti terv teljesítése motiválta, vagyis az üzleti terv szempontjai írták felül a szakpolitikát.

Az értékelés rávilágított arra is, hogy a kedvezményezettek jellemző felkészültsége az EU-s csatlakozás óta eltelt évek ellenére még mindig nem éri el a szükséges mértéket és ez jelentős abszorpciós kockázatokhoz vezet. A kedvezményezettek egyes köreinek felkészületlensége az erőforrások (tőke, költségvetési támogatás) hiányán túl abból is fakad, hogy az intézményrendszer a kedvezményezettek közvetlen támogatásával foglalkozó funkciói nem tudtak megfelelő kapacitást felmutatni. Sajnos a gyakorlat azt mutatja, hogy a forrásfelhasználás léptéke évről-évre növekszik 2007 óta, ezzel újabb kedvezményezetteket vonva be a rendszerbe, illetve növekvő léptékű projekteket finanszírozva, a nagyobb projektek azonban még az olyan kedvezményezetteknek is kihívást jelentenek, akik sikeresen megvalósítottak már kisebb léptékű projekteket.⁶⁴⁵

Nemcsak a tudományos vizsgálatot végzők illetik kritikával a rendszert, hanem maga az **ÁSZ** is tisztán látta a problémákat a támogatások felhasználásának kezdeti éveitől kezdve. 2006-ban megállapította, hogy bár az EU-ból érkező források fogadására, ill. lebonyolítására alkalmas – sok szereplős – intézményrendszert az EU előírásainak megfelelően, a hazai

⁶⁴⁵ AAM Tanácsadó Zrt. (644. lj.)

jogszabályokat figyelembe véve hozták létre, a támogatás közvetítő intézményrendszer működésének hatékonyságát azonban jelentősen befolyásolta a szervezeteknél fennálló kapacitáshiány, a fluktuáció szintje és a betanulás időigényessége, s ez hatással volt a határidők betartására is a pályáztatási feladatok ellátása során. Az uniós támogatások eredményes felhasználását biztosító jogszabályi környezetet – néhány esetben jelentős késéssel – kialakították. Kiemelkedő kockázatot jelentett azonban a jogszabályi környezet változékonysága, jelentős többlet feladatokat róva az intézményrendszerre, hátráltatva a határidők betartását.⁶⁴⁶ Az ÁSZ jelentései rámutattak arra is, hogy a monitoring rendszer kialakítása is lassan haladt hazánkban, 2007-ig általánosságban arra a következtetésre jutottak, hogy bár az ellenőrzési rendszer kialakítása és működtetése teljesítette az uniós feltételrendszert, működésük eredményessége és hatékonysága támogatásonként mégis eltérő képet mutatott. Az ellenőrzési rendszerekben tapasztalt eltérések a módszertan gyakorlati alkalmazásának hiányosságaiból, a lebonyolító intézmény rendszerellenőrzési szerveinek instabilitásából és az intézményfejlesztés során az ellenőrzési tevékenység eredményességi és hatékonysági szempontjainak háttérbe szorulásából származtak. Számos hiányosság volt megállapítható továbbá az ellenőrzési funkciók körében is.⁶⁴⁷ A Számvevőszék ugyanígy észlelte a humán erőforrást érintő hiányosságokat is: a magas fluktuációt, kapacitáshiányt, nagymértékű vezető cseréket, felkészültség gyengeségeit, nem megfelelő feladat elosztást, amelyek mind hozzájárultak az intézményrendszerre háruló feladatok ellátásának késedelméhez, hiányosságaihoz.⁶⁴⁸

Álláspontom szerint a magyar intézményrendszer hatékonyabb működését segítené elő **egy (viszonylag) állandó szervezeti felépítés**, amely csak csekély mértékben változik az egyes pénzügyi időszakokkal. Ezalatt a **fejlesztéspolitikában szerepet vállaló intézmények számának és hatáskörének egységesítésére és állandósítására gondolok**. Elfogadható a szervezetrendszer módosítása a változó uniós igények és rendeleti előírásoknak való megfelelés érdekében, ugyanakkor az állandóság a kedvezményezett oldalán részt vevők (kedvezményezettek, jogalkalmazók, tanácsadók, pályázattelőkészítő társaságok, stb.), illetve jogalkalmazók számára biztosítaná az átláthatóságot, könnyebb eligazodást és az egyes szervek gyakorlatának kiismerését. Hosszútávon mindenképpen előnyökkel járna, ha a kedvezményezetteknek nem kellene minden pénzügyi időszakban megismerkedni az új szervezetrendszerrel, a pénzügyi időszakok váltása sem okozna problémát és bizonytalanságot, továbbá az állami szervek oldaláról egy tapasztalt személyzet segítené a projektek megvalósítását. Ezzel párhuzamosan az intézmények oldaláról is mérhető lenne a hatékonyság, amennyiben célul tűzik ki a **fluktuáció és átszervezések csökkentését, a személyzet képzését**. A kohéziós politika területe rendkívül komplex, megértése és átlátása

⁶⁴⁶ ÁLLAMI SZÁMVEVŐSZÉK: „Tájékoztató az európai uniós támogatások 2005. évi felhasználásának ellenőrzéséről” (2006. augusztus 9.)

www.asz.hu/storage/files/files/Összes%20jelentés/2006/0630j000.pdf?download=true

⁶⁴⁷ ÁLLAMI SZÁMVEVŐSZÉK: „Tájékoztató az európai uniós támogatások 2006. évi felhasználásának ellenőrzéséről” (2007. szeptember) 19. (Állami Számvevőszék, Budapest, 2007) Állami Számvevőszék Tájékoztató 2007/27.

ÁLLAMI SZÁMVEVŐSZÉK: „Tájékoztató az európai uniós támogatások 2007. évi felhasználásának ellenőrzéséről” (2008. szeptember) 25. (Állami Számvevőszék, Budapest, 2008) Állami Számvevőszék Tájékoztató 2008/30.

⁶⁴⁸ ÁLLAMI SZÁMVEVŐSZÉK: „Tájékoztató az európai uniós támogatások 2007. évi felhasználásának ellenőrzéséről” (647. l.) 23.

alapos szaktudást igényel. A jogszabályi változások pedig viszonylag gyakoriak, de a pénzügyi időszakok változásával tapasztalhatóan mindig újabb jogszabályi csomag jön létre, melynek feldolgozása még a szaktudással rendelkezők számára is sok időt és háttértapasztalatot igényel. Következésképp a humán erőforrás állandósága és képzettsége kiemelt szerepet kap mind a pályázati eljárások kezelésében, mind a pályázatok megvalósulásának ellenőrzésében. Egy gördülékenyen működő, egységes gyakorlatokkal rendelkező, átlátható végrehajtó és ellenőrző rendszer a fejlesztéspolitikában és a szabálytalanságkezelésben nélkülözhetetlen.

Összegzés

Összegzésként elmondható, hogy bár az uniós források felhasználásának szabályai mind uniós, mind tagállami szinten részletesen kidolgozottak, a tapasztalatok szerint ez közel sem biztosítéka a megfelelő és szabályos forrásfelhasználásnak. Annak ellenére továbbá, hogy a kohéziós politika átfogó és fő célja a régiók fejlesztése, a támogatások felhasználása során valójában kizárólag egy számviteli elszámolás történik és a Bizottságot, valamint a tagállami hatóságokat a gyakorlatban végső soron eltérő célok vezérik. A fentiekben részletezett indokok mind elősegítik a támogatások nem megfelelő felhasználását, valamint növelik a szabálytalanságok bekövetkezésének kockázatát. Tulajdon képpen kijelenthető, hogy bár az uniós támogatás kedvezményezettje követ(het)i el a szabálytalan forrásfelhasználást, mégis, messziről megítélve a kérdést, gyakran valójában „rendszerhibák” fennállása vezeti el őt addig.

BIBÓ ISTVÁN
SZAKKOLLÉGIUM

